

ГРАНІ

1(27) 2003

Науково-теоретичний і
громадсько-політичний
альманах

Друкується з 1998 року

Засновники:

Дніпропетровський
національний університет,
Центр соціально-політичних
досліджень

Свідоцтво ДП № 637
від 13.04.99

Редакція не завжди
поділяє думки авторів та
не відповідає за фактичні
помилки, яких вони
припустилися.

Передрук – тільки з
дозволу редакції.

ЗМІСТ

ДО 85-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В.В. ЩЕРБИЦЬКОГО

Щербицький Володимир Васильович (Біографічна довідка) 3
Цурканов Г.В. Он хотел добра людям. Штрихи к портрету В.В. Щербицкого... 4

ІСТОРІЯ

Світленко С.І. Народовольські гуртки у Катеринославі 10
Бородін Є.І. Історія підготовки та прийняття Закону СРСР “Про загальні засади державної молодіжної політики в СРСР” (1989-1991 рр.) 16
Бобылева С.И. Немецкое и меннонитское население Екатеринослава — Днепропетровска. Его вклад в социокультурное и экономическое развитие города (XVIII в. — 30-е годы XX в.) 22
Заруба В.М. Чигиринські походи 27
Колесников К.М. До проблеми типологічних паралелей між російським і українським консерватизмом (К.М.Леонтьев і В.К.Липинський) 28
Архирейський Д.В. Білий терор в Україні: ідеологія і політика 34
Грон В.В. Стан української історичної науки в працях вітчизняних істориків першої половини 30-х рр. XX століття 43

ФІЛОСОФІЯ

Прокофьев Ф.И. Роль индивида в развитии общества 49
Панфилов В.А. Проблема метода математического познания в философии и логике Аристотеля 54
Мурашкин М.Г. Самодостаточность: философия и состояние философа 57
Петінова О.Б. Побут як специфічна сфера людського буття 63
Конох М.С. Філософія екзистенціалізму і її вплив на проблеми виховання людської особистості 68
Бойко М.С. Кирило-Мефодіївське товариство: Філософські роздуми про формування особливостей психології українців 72
Катаева М.С. Повседневность компьютерно-информационной культуры ... 76
Панфілов О.Ю. Основний закон війни як одна з ключових категорій філософії воєнної сили 79

СОЦІОЛОГІЯ

Швец Д.Е. Современное общество и образование: проблемы социологического измерения 82
Скідін О.Л., Кузьменко В.І. Особистісний фактор у соціології організації і управління 87
Кононов И.Ф. Ценностная интерпретация действительности на региональном уровне (Пример Донбаса) 92
Махмадамінова Г.А. Соціально-неблагополучна сім'я як соціалізаційний механізм формування відкритої асоціальної поведінки 99

ПОЛІТОЛОГІЯ

Квітка С.А. Прогностические аспекты теории “длинных волн” 102
Высоцкий А.Ю. Легитимность: определение понятия 109
Ковальова О.О. Неофункціоналізм проти традиційних підходів в теоріях європейської інтеграції 114
Стародуб Т.С. Генеза поглядів на українську ідентичність в працях вітчизняних та зарубіжних дослідників (Частина I) 117
Тихомирова Є.Б. Спеціальна подія як інформаційний привід 124
Донченко С.П. Політичні партії України про національне питання (початок XX ст.) 126
Калиновський В.Б. Контури демократичної глобалізації 131
Бардін О.М. Тероризм як форма організації і вираження насильницького розв'язання конфлікту 134

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Гилюн А.В. Социальные технологии регионального развития (материалы «круглого стола» по социологии 20.12.02 г.Днепропетровск) 137
Многообразие картин мира (материалы «круглого стола» по философии 16.11.02 г.Днепропетровск) 143

НОВІ ВИДАННЯ

АНОТАЦІЇ

GRANI

1(27) 2003

Scientific-Theoretical and
Social-Political
Almanac

Established by Dniepropetrovsk
National University and Centre of
Socio-Political Research in 1998

Centre of Socio-Political Research
Address: 14, Lenin Street,
Dniepropetrovsk, Ukraine, 49000
Tel.: (056)744-08-20, 744-62-78
Fax: (056)744-62-78

© «Grani», 2003

CONTENTS

TO 85-ANNIVERSARY OF V.V.TSHCHERBITSKY

Shcherbitsky Volodymyr Vasyl'ovych (1918-1990)	3
Tsurkanov G.V. He wanted the Good to People. The Touches to the Shcherbitsky's Portrait	4

HISTORY

Svitlenko S.I. The People's Willing Circles in Katerinoslav	10
Borodin E.I. The History of the Preparing and Adoption of the Law of USSR 'About General Foundations of the State Youth Politics in USSR' (1989-1991 Years)	16
Bobylyova S.I. Germans and Mennononit's Population of Ekaterinoslav – Dniepropetrovsk. The Investment of This Population in the Sociocultural and Economical Development of the City (XVIIIth – 30 th Years of the XXth Centuries)	22
Zaruba V.M. Chigirinsk's Campaigns	27
Kolesnikov K.M. To the Problem of the Typical Parallel's Between Russian and Ukrainian Conservatism (K.M.Leont'ev and V.K.Lypyns'ky)	28
Arhiretsky D.V. The White Terror in Ukraine: Ideology and Politics	34
Gron V.V. The Condition of the Ukrainian Historical Science in the Works of the Native Historians in the 30 th Years of the XXth Centuries	43

PHILOSOPHY

Prokof'ev F.I. The Role of a Person in the Society's Development	49
Panfilov V.A. The Problem of the Method of the Mathematical Cognition in Aristotle's Philosophy and Logic	54
Murashkin M.G. Self-Safficientness: Philosophy and the Condition of the Philosopher	57
Petinowa O.B. The Mode of Life as a Specific Sphere of Social Existence	63
Konoh M.C. Philosophy of Existentialism and It's Influence on the Problems of Education of a Person	68
Bojko M.C. Kirill-Mephodiy's Society: Philosophical Meditation about Forming of the Peculiarities of Ukrainian Psychology	72
Kataeva M.C. The Dailyness of Computerizing-Informational Culture	76
Panfilov O.Yu. The Main Law of the War as the One of the Keying Categories of the Philosophy of the Military Force	79

SOCIOLOGY

Shvets D.E. Modern society and education: the problems of the sociological measuring	82
Skidin O.L., Kuz'menko V.I. The Personal Factor in the Sociology of Organizations and Government	87
Kononov I.F. The Value Interpretation of the Reality on the Regional Level (Example of Donbass Region)	92
Makhmadaminova G.A. Social-Unfavorable Family as Mechanism of Forming of Open Asocial Behavior	99

POLITICAL SCIENCES

Kvitka S.A. The Prognostic Aspects of the Theory of "The Long Waves"	102
Vysotsky A.Y. Legitimacy: the Analysis of Concept	109
Kovaljova O.O. Neofunctionalism Against Traditional Ways in the Theories of the European Integration	114
Starodub T.S. Genesis of the Views on the Ukrainian Identity in the Works of the Native and Foreign Explorers (Part I)	117
Tichomirova E.B. The Special Event as the Information Occasion	124
Donchenko S.P. Ukrainian Political Parts about the National Question (Beginning of the XXth Century)	126
Kalynovs'ky V.B. The Counters of the Democratic Globalization	131
Bardin O.M. The Terrorism as the Form of the Organization and the Expression of the Violent of the Unbinding of the Conflict	134

CHRONICLE OF THE SCIENTIFIC LIFE

Gilyun A.V. Social Technology of the Region's Development (the materials of "the Round Table" from Sociology in 20.12.02, Dniepropetrovsk)	137
Multi-Variants of the World's Pictures (the materials of "the Round Table" from Philosophy in 16.11.02, Dniepropetrovsk)	143

NEW EDITIONS

ABSTRACTS

ДО 85-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В.В.ЩЕРБИЦЬКОГО

ЩЕРБИЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ (1918–1990)

(коротка біографія)

Володимир Васильович Щербицький народився 17 лютого 1918 року у м.Верхньодніпровську в родині робітника, прадіди якого належали до українського козацтва. Батько, Щербицький Василь Григорович (1890–1949), працював токарем, потім машиністом, механіком і завідувачим електростанцією. Мати, Щербицька Тетяна Іванівна (1898–1990), була домогосподаркою.

Після закінчення 9 класу В.В.Щербицький був направлений на комсомольську роботу: з вересня 1934 року по серпень 1935 року працював інструктором, пропагандистом у райкомі комсомолу в м.Верхньодніпровську, потім продовжив навчання в середній школі.

У 1936 році вступив до Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту на механічний факультет, який закінчив у 1941 році. З 1937 року поєднував навчання з роботою кресляра, конструктора і машиніста на заводах м.Дніпропетровська. Під час навчання, був заступником секретаря комітету комсомолу інституту. У квітні 1941 року вступив до лав ВКП(б). У червні 1941 року після одержання диплома інженера-механіка пішов працювати головним механіком дослідного заводу у м.Верхньодніпровську.

Під час Великої Вітчизняної війни, з липня по грудень 1941 року Володимир Васильович навчався у Військовій академії хімічного захисту. Після дострокового складання іспитів отримав військове звання лейтенанта. Службу проходив у військах Закавказького фронту на посадах: начальника хімічної служби 34 стрілецького полку 75 стрілецької дивізії (з грудня 1941 року по березень 1943 року; з квітня 1942 року по лютий 1943 знаходився в Ірані), інженера-інспектора з озброєння Військово-хімічного управління фронту (з березня по червень 1943 року), начальника хімічної служби 230 окремої танкової бригади (з липня 1943 року по квітень 1944 року), помічника начальника хімічного відділу фронту з оперативно-розвідувальної роботи (з квітня 1944 року по липень 1945 року), помічника начальника хімічного відділу округу з бойової підготовки (з липня 1945 року по січень

1946 року). Після звільнення в запас повернувся до Дніпропетровської області у військовому званні – капітан.

З серпня 1946 року В.В.Щербицький працював секретарем партбюро на Дніпродзержинському коксохімічному заводі ім. С.Орджонікідзе, з січня по липень 1948 року завідувачем оргінструкторським відділом Дніпродзержинського міськкому партії, потім другим секретарем Дніпродзержинського міськкому КПУ.

У січні – серпні 1952 року В.В.Щербицький – партторг ЦК ВКП(б) – секретар парткому металургійного заводу ім.Дзержинського в м.Дніпродзержинську. У серпні 1952 року – лютому 1954 року – перший секретар Дніпродзержинського міськкому партії.

З лютого 1954 року В.В.Щербицький – другий, а з листопада 1955 року – перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ.

На початку 1956 року Володимир Васильович, як делегат, приймав участь у роботі XX з'їзду КПРС, де був обраний членом Центральної ревізійної комісії. У грудні 1957 року, після того, як Дніпропетровська область дала стабільний і високий врожай зернових, значно зріс валовий обсяг промисловості, йому було запропоновано посаду секретаря ЦК КПУ з питань промисловості.

З 1957 року по 1961 рік В.В.Щербицький працював секретарем ЦК КПУ, був членом Президії ЦК КПУ. У 1961 році він очолив Раду Міністрів УРСР.

У липні 1963 року Володимир Васильович ненадовго повернувся на посаду першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ.

В 1965 році В.В.Щербицького знову призначено на посаду Голови Ради Міністрів УРСР, на якій він перебував до 1972 року.

У 1972 році Володимир Васильович Щербицький очолив ЦК КПУ – обійняв найвищу партійну посаду в Українській РСР, на якій працював до 1989 року.

Авторитет і ділові якості В.В.Щербицького вивели його у найвищі партійні органи СРСР.

Починаючи з XXII з'їзду КПРС він неодмінно обирався членом ЦК КПРС, був делегатом XIX – XXVII з'їздів КПРС та XIX Всесоюзної конференції КПРС. З 1966 року – кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС, а з 1971 року – член Політбюро ЦК КПРС.

В.В.Щербицький неодноразово обирався депутатом Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР, з 1972 року – член Президії Вер-

ховної Ради СРСР та Президії Верховної Ради УРСР. Лауреат Ленінської премії. Двічі Герой Соціалістичної Праці (1974, 1977рр.). Нагороджений 7-ма орденами Леніна, 2-ма орденами Жовтневої Революції, медалями.

Помер Володимир Васильович Щербицький у 1990 році в м.Києві. Похований на Байковому цвинтарі.

ЦУРКАНОВ Г.В.

ОН ХОТЕЛ ДОБРА ЛЮДЯМ.

ШТРИХИ К ПОРТРЕТУ В.В.ЩЕРБИЦЬКОГО

Владимир Васильевич Щербицкий, два десятилетия стоял у партийно-государственного руля Украины. Недавно Кабинет Министров страны издал распоряжение №372-р от 11.07.2002 "О праздновании 85-летия со дня рождения В.В.Щербицкого". Создан специальный оргкомитет по подготовке празднования. Известный украинский журналист Геннадий Васильевич Цурканов предлагает читателю статью, в которой использованы воспоминания верной спутницы В.В.Щербицкого на протяжении 45 лет Рады Гавриловны, ближайшего помощника Виталия Врублевского, соратников и сослуживцев, а также личные впечатления от официальных и неофициальных встреч с членами семьи В.В.Щербицкого. На правах корреспондента государственного информационного агентства он также неоднократно входил в группу сопровождения первого лица Украины во время его деловых встреч и поездок по стране.

Владимир Васильевич Щербицкий сегодня воспринимается людьми по-разному, но из всех украинских руководителей советского периода он, несомненно, был наиболее яркой и неординарной личностью.

В.В.Щербицкий был сыном своего народа и одновременно человеком своего времени – продуктом ушедшей системы. На его пути были взлёты и падения, рывки вперёд и откаты. Были ошибки и просчёты, однако в жизни его нельзя найти мелких и низменных чувств, низких поступков, о которых мучительно больно вспоминать. Это был действительно большой и красивый человек. Со своими радостями и горестями. Но если, в конце концов, подвести баланс его верных и ошибочных решений и действий, то он будет сведен с огромным активом.

Ради любимой Украины Владимир Щербицкий честно жил и много работал. Он всегда хотел добра людям. И не вина, а беда его, что в конце жизни он остался не выслушанным и не понятым многими соотечественниками.

РОДОВЫЕ КОРНИ

После ухода Владимира Щербицкого из жизни появились некоторые публицисты, которые задним числом пытаются представить его отпрыском чуть ли не голубых графских кровей польского происхождения.

Родина Щербицкого – небольшой Верхнеднепровск, возникший ещё в XVII веке как запо-

рожский зимник. Свободный дух незримо витает и поныне на этой щедрой земле. Владимир Васильевич всегда говорил, что самое яркое воспоминание его детства – это Днепр, который он любил искренне и нежно. И вся его сознательная жизнь, за исключением военного лихолетья, прошла на берегах этой великой реки. Верхнеднепровск, Днепродзержинск, Днепропетровск, Киев – вехи его большого жизненного пути.

Как и другие верхнеднепровцы, Щербицкие свой род ведут от запорожских казаков, занимались земледелием и рыбным промыслом, благо в заливах тогда брали невиданные уловы. Уже в зрелые годы Владимир Щербицкий в узком кругу говорил, что к князьям Щербацким не имеет никакого отношения, искренне смеяся над таким предположением. А фамилию свою объяснял тем, что из поколения в поколение семья варила рыбку уху на разведенной муке, которую, по свидетельству большого знатока украинской старины академика Яворницкого, называли "щерба".

В семье самым страшным пороком считались лень и праздность. Роду Щербицких, как об этом вспоминают многие земляки, были присущи трудолюбие, открытость, дружелюбие и какая-то врождённая интеллигентность. Последняя черта особенно проявилась во Владимире.

Учился Володя Щербицкий в средней школе № 1, которую окончил в 1936 году. Сейчас уже

не найти ни учителей, ни одноклассников. Несколько архивных снимков на стендах, висящих в школьном коридоре, – вот в принципе и всё, что осталось здесь от Щербицького. Да и текста немного: был активистом, комсомольским вожаком, играл в школьном музыкальном оркестре.

– Владимира Васильевича люди хорошо вспоминают, – говорит заместитель директора школы Александр Кудин. – Старики рассказывали, что умный был паренёк, музыку любил, голубей гонял. А что музея какого-то нет у нас, так он и сам бы не одобрил суеты вокруг своего имени. Такой был человек. Говорят, что если бы не закон о том, что при двух Звездах Героя ставить бюст на родине ещё при жизни, то и “добро” на своё гранитное изваяние в Верхнеднепровске не дал бы никогда.

... Если основой семьи был отец, то её сердцем и душой – мать Татьяна Ивановна, родом из бедной семьи. Энергичная и вечно хлопотливая, она всегда говорила на прекрасном образном украинском языке. Всю жизнь посвятила родному очагу и детям. И даже в старости думала, прежде всего, не о себе, а о них, своих кровинушках.

Находясь в преклонном возрасте, категорически отказалась переезжать в Киев, жила на окраине Верхнеднепровска в небольшой квартирке на первом этаже старенького дома. В неё вела веранда, на которой стояли двухконфорочная газовая плита и кухонный столик. Прямо за дверью – небольшой коридорчик без окон, по сути, чулан, здесь же – шкаф и кровать, на которой она спала. В традиционной “светлице” всегда было чисто и убрано – в любой час дня и ночи она ждала в гости детей.

Мать никогда не жаловалась на здоровье, но годы брали своё и тогдашний ректор днепропетровского мединститута, известный терапевт профессор Инна Илларионовна Крыжановская часто навещала её и обследовала, так сказать, в домашних условиях. Баба Таня, как называли её все окружающие, наотрез отказывалась ложиться в больницу, когда “придавливало” сердце: “Володя узнает – сразу примчится, а ему ж работать надо”.

С фотокорреспондентом ТАСС-РАТАУ Анатолием Запарой мы частенько заезжали к бабе Тане, зная её слабость к собственному фотоизображению.

– Ну, Толя, сделай карточку и передай Грише Бабичу (начальник личной охраны сына), нехай Володе покажет, чтоб увидел, что я жива-здорова, а то звонит, переживает.

У бабы Тани всегда можно было вкусно поесть, но вот чарку на стол не выставляла никогда. Вообще, в семье Щербицьких очень сдержанно относились к спиртному. Сам, как и любой мужчина, мог выпить, но крепко выпившим, а тем более пьяным, Владимира Васильевича не видел никто и никогда.

Чувство меры и хорошего вкуса он знал во всём. Одевался всегда скромно, но элегантно, любил красивые, в тон костюму, галстуки, которые обычно подбирал сам. Как всякий заядлый курильщик, любил хорошие сигареты, предпочтение отдавал американским, а из дорогих безделушек имел только зажигалку знаменитой марки “Ронсон”. В редкие свободные часы смотрел кинофильмы на исторические и военные темы, не избегал и детективов. Обязательно – все новые выпуски республиканской кинохроники. С детских лет и до последнего дня утро начинал с голубятни. Считал это своеобразной душевной зарядкой. И надо было видеть его горящие глаза, когда он поднимал голубей в лёт и по-мальчишески озорно свистел.

ЛИДЕР ОТ БОГА

В марте 1985 года в вашингтонском Капитолии спикер палаты представителей конгресса США О’Нил встретился с возглавлявшим делегацию Верховного Совета СССР Владимиром Щербицьким. После официальной беседы эти внешне похожие – высокие, седовласые, по-стариковски несколько грузные мужчины – ещё долго беседовали с глазу на глаз. И когда прощались, О’Нил под впечатлением встречи, уверенно сказал Щербицькому:

– У нас, в Америке, вы тоже были бы в числе лидеров.

... После успешного окончания школы, Володя поступает на механический факультет Днепропетровского химико-технологического института. Сохранились его конспекты того времени: они поражают обстоятельностью и аккуратностью, чувствовалось, что над ними работали фундаментально. Характерно то, что молодой Щербицький был не только отличным студентом, но и общественно-активным, его недюжинные организаторские способности отмечали все одноклассники. Ещё в институте Владимира принимают в партию. Преддипломную практику он прошёл на заводе в Днепродзержинске, а в самом начале Великой Отечественной получил диплом.

Свои военные годы Владимир Васильевич часто вспоминал в кругу семьи и соратников. Служил в действующей армии, отважно воевал, в редкие минуты фронтового затишья зачитывался стихами Симонова, знал наизусть знаменитое “Жди меня”. С тех далёких времён к нам дошла синяя потрёпанная книжечка стихов с надписью на первой страничке “Л-т В. Щербицький. 1942 год”.

Войну закончил в капитанских погонах. Суrowая армейская служба во многом сформировала молодого офицера как личность, закалила его характер. Как и многие фронтовики, он испытал высокое чувство сопричастности к подлинно великому, общенародному подвигу, когда всё личное отступает на задний план. Это чувство он пронёс через всё жизнь.

13 октября 1945 года он женился на Раде Жеромской в Тбилиси, куда приехал на похороны умершего в госпитале от ран боевого товарища лейтенанта Саноева. Чернобровая красавица Рада была единственной дочерью крупного инженера, окончившего два высших учебных заведения, одно – в Брюсселе. Её отца не стало в 1942 году.

Она вспоминает: “Авторитет мужа для меня всегда был непререкаемым. Я никогда не стремилась быть его наперсницей, подобно Раисе Максимовне. Владимир о делах со мной не советовался. Но я много наблюдала и знала. Никогда не задумывалась, где мы будем жить, знала, что Володя будет работать там, куда его пошлют. А дороги эти не всегда были лёгкими...”

Под новый 1946 год демобилизованный армейский офицер Щербицкий возвратился на родную Украину – и сразу на коксохимический завод. В 6 утра приходил туда, домой возвращался поздно вечером, а то и ночью. Вскоре Владимира Щербицкого избирают парторгом ЦК КПСС на “Дзержинке” (существовал тогда такой институт особо уполномоченных на важнейших объектах). И с того времени он уже не зависел ни от себя, ни от семьи. Как говорят хорошо знавшие его товарищи, он был просто обречён на большую партийную карьеру.

Вскоре его избирают первым секретарём днепродзержинского горкома партии, а затем и днепропетровского обкома. Не искушённая в политике теща всё никак не могла постичь смысл такой карьеры: ответственной работы больше, а денег меньше. Дело в том, что зарплата Щербицкого против заводской уменьшалась по мере восхождения на партийные высоты и долго ещё была меньше учительской, получаемой Радой.

ЗА ДЕЛО БРАЛСЯ “ДВУМЯ РУКАМИ”

Он внёс такой огромный вклад в возрождение сельского и промышленного потенциала Днепропетровщины, что этого не могли не заметить в центре. Областные рамки для него самого постепенно становятся тесными. И профессионально, и морально Щербицкий быстро созрел как руководитель республиканского масштаба. В 1957 году его избирают секретарём ЦК компартии Украины по промышленности и строительству, а спустя четыре года доверяют пост Председателя Совета Министров. За столь конкретное и серьёзное дело он взялся с удвоенной энергией, как любил говорить “двумя руками”.

Между тем, украинская парторганизация послушно шла в фарватере Москвы, повторяя все непредсказуемые зигзаги хрущёвского руководства. В силу своего характера и отношения к делу Щербицкий просто не мог не оказаться в оппозиции. Формальным поводом для его опалы стало публичное неприятие разделения партии на “промышленную” и “сельскохозяй-

ственную”. Хрущёв не потерпел этого и, как выразился в одной из публикаций, в присущей ему неординарной манере, знаменитый хирург Н.Амосов, “попёр” его из столицы. Позднее В.В.Щербицкий подчёркивал, что сам попросился опять в Днепропетровск, город, который знал и любил, и где рабочая простота отношений была ему больше по душе, чем столичные интриги. Через два года организаторский опыт и талант крупного руководителя вновь привели его в Киев, в знакомое здание совмина он въехал, что называется, “на белом коне”. Первым секретарём ЦК в то время был П.Е.Шелест, весьма неоднозначная фигура во многих отношениях. Впрочем, противоречивость его личности объяснялась сложностью того политического периода: переход от правления Хрущёва к эпохе Брежнева был весьма нелёгким для высокого партийного и государственного руководства. Вскоре, в привычной для того времени манере, без предъявления каких-либо претензий Шелест был “вышиблен” из кресла, которое 25 мая 1972 года занял В.В.Щербицкий. К тому времени он уже завоевал у Брежнева прочный авторитет и неподдельное уважение. Леонид Брежнев прекрасно понимал, что Украине, нужен руководитель крупного масштаба, на которого можно положить ся. И таким бы именно Щербицкий.

Родовые корни Брежнева и Щербицкого не переплетались, но росли из одной почвы, так как вылетели они из одного гнезда – днепропетровского. На этой почве крепло чувство землячества, что в конечном итоге принесло много пользы республике и области.

Как член Политбюро ЦК КПСС, Щербицкий был весьма авторитетной и принципиальной личностью. В нём долгие годы видели преемника Брежнева, да и тот в личных разговорах не раз поднимал эту тему, но Владимир Щербицкий видел себя только в Украине. Вообще, Брежнев очень тепло относился к Щербицкому и наедине всегда называл его Володя.

Интересен следующий эпизод, характеризующий политическую принципиальность и порядочность Владимира Васильевича, приведенный в воспоминаниях главного “кремлёвского врача” Евгения Чазова.

– В 1976 году события, связанные с болезнью Брежнева, начали приобретать политический характер. Не могу сказать, каким образом, вероятнее от Подгорного и его друзей, но слухи о тяжелой болезни Брежнева начали широко обсуждаться не только среди членов Политбюро, но и среди членов ЦК. Во время одной из очередных встреч со мной как врачом ближайший друг Брежнева Устинов, который в то время еще не был членом Политбюро, сказал мне: “Евгений Иванович, обстановка становится сложной. Вы должны использовать все, что есть в медицине, чтобы поставить Леонида Ильича на ноги. Вам с Юрием Владимировичем надо про-

думать и всю тактику подготовки его к съезду партии. Я в свою очередь постараюсь на него воздействовать”.

При встрече Андропов начал перечислять членов Политбюро, которые при любых условиях будут поддерживать Брежнева. Ему показалось, что их недостаточно. “Хорошо бы, — заметил он, — если бы в Москву переехал из Киева Щербицкий. Это бы усилило позицию Брежнева. Мне с ним неудобно говорить, да и подходящего случая нет. Не могли бы вы поехать в Киев для его консультации, тем более что у него что-то не в порядке с сердцем, и одновременно поговорить, со ссылкой на нас, некоторых членов Политбюро, о возможности его переезда в Москву”.

Организовать консультацию не представляло труда, так как тесно связанный с нами начальник 4-го управления Министерства здравоохранения УССР, профессор К.С.Терновой, уже обращался с такой просьбой. После консультации, которая состоялась на дому у Щербицкого, он пригласил нас к себе на дачу в окрестностях Киева.

Был теплый день, и мы вышли погулять в парк, окружавший дачу. Получилось так, что мы оказались вдвоем со Щербицким. Я рассказал ему о состоянии здоровья Брежнева и изложил просьбу его друзей о возможном переезде в Москву. Искренне расстроенный Щербицкий ответил не сразу. Он долго молчал, видимо, переживая услышанное, и лишь затем сказал: “Я догадывался о том, что вы рассказали. Но думаю, что Брежнев сильный человек и выйдет из этого состояния. Мне его искренне жаль, но в этой политической игре я участвовать не хочу”.

А вот несколько штрихов, показывающих отношение украинского руководителя к ключевым фигурам из политбюро, “московским боярам”, как он их сам называл.

Неизменный помощник В.В.Щербицкого в течение 18 лет Виталий Врублевский вспоминает, что добрые отношения у него сложились с А.Косыгиным, ему импонировали могучий ум и порядочность Алексея Николаевича. К сменившему его Тихонову относился же весьма скептически, хотя оба были из днепропетровского клана. Считал его интриганом, от которого можно всего ожидать. Особые, доверительные отношения сложились с творцом мощной “оборонки” Дмитрием Устиновым. С А.Громыко установились просто взаимоуважительные отношения. Амбициозного “хозяина” Москвы Виктора Гришина терпеть не мог. Не импонировал ему “серый кардинал” Суслов — сухарь и догматик. Никогда не принимал всерьез посаженного Горбачёвым на кадры Егора Лигачёва. Уважаительные, хотя и сугубо формальные отношения поддерживал с Юрием Андроповым, высоко ценя его личную порядочность и компетентность. В то же время, Щербицкий весьма скептически воспринял такие методы

борьбы за дисциплину, как “отлавливание” людей в кинотеатрах и магазинах, всё это казалось ему пещерным анахронизмом.

... Щербицкий всегда считал, что закон — для всех один. Во время пресловутого «сухого закона» Украину посетил Михаил Горбачев, и после официальных встреч и приемов партаппаратчики собрались за столом. Из напитков были только минеральная вода и соки. Михаил Сергеевич, осмотрев стол, изъявил желание выпить что-нибудь покрепче. Щербицкий ответил, что все напитки на столе — мол, наливайте, что хотите. Генсек начал сердиться: хватит вам придуриваться. В этот момент Владимир Васильевич заявил Горбачеву, что в УССР закон один для всех — если нельзя, то нельзя для всех. После этих слов Горбачев обиделся и сказал: «Ну, в таком случае, какой напиток в стакане, такой будет и тост...»

Настороженное отношение было к бывшему свердловчанину Борису Ельцину, угнездившемуся в кресле первого секретаря московского горкома после свержения Гришина. Ему были неприятны дешёвый популизм и страсть Ельцина к выпивке.

Кстати, ещё о Ельцине. Вот что вспоминает бывший председатель Госплана Украины Витольд Фокин.

... Секретарь московского горкома партии Борис Ельцин трижды пытался провести через заседание Политбюро программу реконструкции Белокаменной, согласно которой все республики Союза за свой счет должны были превратить Москву в европейскую столицу. Украине предлагали построить 6 гостиниц, несколько вокзалов, массу магазинов, а также профинансировать реконструкцию центральной части Москвы. Владимир Васильевич понимал абсурдность предложений Ельцина, но попросил подготовить расчет. Просидев над ним целую ночь, я посоветовал Щербицкому отказаться от участия в реконструкции Москвы. Щербицкий рвал и метал: «Думаешь, я не понимаю, что это невозможно выполнить?! Ты лучше скажи, как докладывать на Политбюро ЦК об отказе Украины помочь столице страны». И распорядился составить план минимальных затрат. Но перед отъездом попросил дать ему на всякий случай и первый вариант выступления. С ним он и вышел на трибуну, а потом имел массу неприятностей. Над программой реконструкции мы работали долго, пока Щербицкому не удалось убедить Егора Лигачева в том, что запросы Ельцина необоснованны и чрезмерны. Возможно, именно с этого момента начались распри Ельцина с членами Политбюро, а чуть позже он заявил, что в знак протеста выходит из его состава.

Что же всегда отличало самого Владимира Щербицкого, вспоминают Рада Гавриловна и его многочисленные соратники и сослуживцы, так это обостренное чувство ответственности на всех

постах, как сейчас принято говорить, "эшелонов власти". Чувство это основывалось на его непоказной, истинной заботе о людях. Не всегда доверяя полностью подчинённым и статистике, он по своим каналам интересовался конкретными фактами жизни соотечественников: что и почём есть в магазинах и на рынках, каково состояние посевов, как решается в городах и районах квартирная проблема. И не только интересовался, но и принимал, в случае необходимости срочные меры и делал такие "вливания" ответственным чиновникам, что они после этого подолгу искали "пятый угол".

ОН ЛЮБИЛ УКРАИНУ

Старший научный сотрудник института социологии, доктор экономических наук Виталий Константинович Врублевский, пожалуй, как никто другой умеет рассказывать о своём бывшем патроне без ложного пафоса и переключётов, опираясь не на эмоции, а на конкретные даты и факты.

Для В.В. (так ближайшее окружение, называли сокращённо Владимира Васильевича), рассказывает он, характерным был аналитический перспективный подход, умение в цели задач выделять главное звено. Он мыслил, прежде всего, стратегически, а тактические задачи решал как производные.

Вот такой пример. Украина владеет уникальным национальным богатством – плодородными землями (не менее трети мирового фонда черноземов). Причем их ценность будет постоянно возрастать на фоне грядущих экологических и демографических катастроф. И хотя В.В. был инженером и в хорошем понимании слова технократом, он понимал, что будет жить село – будет жить и Украина. И прилагал титанические усилия для развития агропрома. Результаты были налицо: последняя пятилетка при В.В. – это 50 млн. тонн валового сбора зерна ежегодно, т.е. по тонне на каждого жителя республики. Украинский миллиард пудов (16 млн. тонн) практически стал ежегодной нормой. Была создана высокопродуктивная система «Птицепрома». Украинские сорта сельскохозяйственных культур славились во всем мире. Стабильно развивались экспортные отрасли – сахарная, производство подсолнечника, хмеля, льна.

Сейчас Украина собирает зерна вдвое меньше, потеряны многие рынки, а отечественный захвачен иноземными импортерами низкокачественной продукции. Пресловутые «ножки Буша» стали символом разорения украинского села. А, между прочим, зерно – экспортный товар. Продавая его за валюту, можно было бы «залить» страну нефтепродуктами, на дефицит которых и высокие мировые цены мы столь горестно сетуем.

Такой же перспективный, стратегический по своей сути, подход характерен был для Щербиц-

кого и в развитии ведущих отраслей – «оборонки» (это был для него непререкаемый приоритет), горнодобывающей (его детище – знаменитые ГОКи), металлургической (вспомним «девятую домну» «Криворожстали» – крупнейшую в мире), машиностроительной и других ведущих отраслей народного хозяйства.

– Однажды к нам поступил на рассмотрение очередной «проект века» – строительство целого комплекса оросительных систем, в основе которого лежал канал «Дунай-Днепр», – рассказывает Витольд Фокин. Если бы этот проект был осуществлен, все южные области Украины превратились бы в болото. Совместно с учеными одесского Института моря были собраны материалы, доказывающие абсурдность строительства «украинского БАМа». Ведь канал, работающий как насос, втянул бы в себя и выплеснул в землю соленую морскую воду. Я подготовил доклад и передал его Щербицкому. Владимир Васильевич, несмотря на сильное давление ЦК, взвесил все «за» и «против» и вынес окончательный вердикт: прекратить обсуждение и больше не возвращаться к этому вопросу.

За последнее время, пожалуй, больше всего политических «помоев» вылили на седую голову Владимира Васильевича те, кто обвинял его в «русификации», зачастую преследуя свои конъюнктурные цели заработать на этой критике имидж «спасителей» украинской культуры.

Что тут можно сказать? У В. Врублевского сохранилась рабочая запись от 11 января 1975 года, когда обсуждался, в частности, вопрос о Национальной опере имени Т.Г.Шевченко. Шел разговор и о недостатках, допущенных руководством, и о необходимости ремонта здания.

Тон обсуждению задал В.В. Он сразу же подчеркнул: киевская опера – это национальное достояние и гордость. Это как Большой театр для Москвы. Уровень оперы – во многом показатель уровня нашей национальной культуры, и всякие рассуждения о нехватке средств неуместны: деньги надо найти – это политика. Помогать будем, но и спрашивать будем строго. Ремонт театра считать задачей чрезвычайной важности.

И таких примеров – не счесть. Многие просто забыли, сколько сделано в те годы для развития украинской национальной культуры. А ведь и в то время было туго со средствами, господствовал пресловутый остаточный принцип. Впрочем, несмотря на существующие трудности, деньги и строительные мощности находили. В селе Гоголево на Полтавщине был открыт мемориальный заповедник-музей в ознаменование 175-летия со дня рождения великого писателя. В 80-е годы на республиканский официальный уровень было поднято проведение традиционного шевченковского праздника литературы и искусства. По инициативе Бориса Олійника, активно поддержанной Щербицким, шевченков-

ские дни стали крупным ежегодным событием в культурной жизни Украины и всего Союза, получили большой резонанс во всем мире. Запомнилось, что когда однажды во время проведения торжеств во дворце культуры «Украина» зал в едином порыве поднялся во время исполнения шевченковского «Заповіту», нашлись некоторые, не в меру ретивые официальные лица, которые усмотрели в этом проявление национализма. Но В.В. среагировал спокойно:

– Люди просто уважают своего любимого поэта. И не следует из этого делать какие-либо политические выводы.

ТЯЖКИЕ КРЕСТЫ В.В.

Чёрный день 26 апреля 1986 года начался как обычно. В ЦК пришло сообщение, что на Чернобыльской АЭС произошёл пожар, но он потушен. Назначена правительственная комиссия. Поскольку аварии случались нередко, никто особой тревоги не выразил. Впереди предстояли выходные и праздничные дни. Сегодня известно, что об истинных размерах катастрофы знали тогда в стране лишь три человека: Горбачёв, Рыжков и Лигачёв. Но и они не сразу осознали масштабы и последствия бедствия.

Щербицкому ныне инкриминируют, что он не запретил первомайскую демонстрацию, совершив тем самым преступление перед собственным народом. Но уже после ухода Владимира Васильевича из жизни следователь Генпрокуратуры Украины Александр Кузьмук установил, что вопрос о первомайской демонстрации в Киеве решался в Москве. Это был не просто приказ Горбачёва, а прямая угроза. На трибуну Щербицкий взял с собой внука. Это говорит о том, что и семья не представляла всей степени опасности.

Лишь 2 мая в Киев прилетели Рыжков и Лигачёв, сам генсек не удосужился прибыть в центр вселенской беды. Однако и после этого обстановка окончательно не прояснилась, хотя в городе и стала нарастать паника. Люди штурмовали билетные кассы и поезда. И по-человечески их можно было понять...

После Чернобыля В.В.Щербицкий сильно изменился. Его могучий организм стал заметно сдавать, здоровье сильно ухудшилось. Чернобыль, несомненно, стал для него тем незримым крестом, который он донёс до последнего дня своей жизни.

Ещё одним тяжким крестом долгие годы был для него сын Валерий. Вечная занятость привела к тому, что его, в основном, воспитывала мать. Увы, эта волевая и принципиальная по жизни женщина по отношению к своему первенцу была чересчур мягка и либеральна. Материнское всепрощение и культивируемая не лучшим окружением Валерия вседозволенность, сыграли с ним злую шутку. Ещё учась в школе, с помощью старших дружков он пристрастился к алкоголю, в состоянии подпития был необуздан и дерзок, что

прибавляло седин скорее милицейскому начальству, нежели родне. Чуть позже мне не раз приходилось пересекаться с Валерой в студенческих кампаниях, и пока он был трезв, – лучшего и остроумнейшего собеседника не сыскать. Говорят, время от времени, грозный отец устраивал ему серьёзнейшие головомойки, и тогда Валерий на время затихал. Но только на время. Вокруг него всегда вились подозрительные личности. Периодически с этим окружением проводили своеобразную профилактику: одних отправляли в армию в самые дальние гарнизоны страны, а кого и сажали, тем более, было за что.

Талантливый инженер, честно заработавший учёную степень, Валерий Щербицкий так и не смог побороть свою губительную слабость и умер 46-летним почти вслед за отцом. Всего на полгода пережила Валерия его жена.

Дочь Щербицкого Оля, как и мать, филолог по образованию, очень скромная женщина, одно время жила в Болгарии, сейчас замужем за известным австрийским спортивным журналистом и в Киев приезжает только на годовщину смерти отца.

А она, неумолимая, приближалась к Владимиру Щербицкому с неукротимой быстротой.

28 сентября 1989 года В.В. Щербицкий в последний раз окинул взглядом свой рабочий кабинет на втором этаже здания на Банковской, 11. Ничего не взяв ни из ящиков стола, ни из сейфа, он молча покинул кабинет и сутулясь спустился вниз. Больше в этот серый дом он не зайдёт никогда.

...Приближался день рождения. Раньше к нему потоком шли поздравления, не закрывалась дверь кабинета, не умолкал телефон. Теперь же в большой пятикомнатной квартире (после его смерти Раду Гавриловну оттуда выселят, и она переедет к дочери Ольге) было пустынно и тихо. В это время как раз должна была начать работу февральская сессия Верховного Совета. Был договор, что во время регистрации у Владимира Васильевича корреспондент телевидения возьмёт интервью. Среди других задал вопрос и о слухах о том, что Щербицкий якобы вывез семью в Швейцарию или в Австралию и имеет счета в зарубежных банках. Сама мысль, что ему придётся публично «оправдываться» угнетала и разрывала сердце. За завтраком он сказал, что неважно себя чувствует и на сессию не пойдёт. После этого встал, медленно прошагал в кабинет и плотно закрыл за собой двери. Никто и не предполагал, что живым его больше не увидит...

Когда траурная процессия выехала на Крещатик, вдоль центральной магистрали плотными шеренгами стояли люди, молча отдавая последнюю дань человеку, олицетворявшему целую эпоху в жизни Украины.

В небо взмыли голуби, выпущенные добрыми руками его многочисленных друзей.

ІСТОРІЯ

С. І. СВІТЛЕНКО

НАРОДОВОЛЬСЬКІ ГУРТКИ У КАТЕРИНОСЛАВІ

Світленко Сергій Іванович – декан історичного факультету Дніпропетровського національного університету, завідувач кафедри історії України, професор, доктор історичних наук, член редакційної колегії альманаху "Грані"

1. ПЕРШИЙ НАРОДОВОЛЬСЬКИЙ ГУРТОК У КАТЕРИНОСЛАВІ

Важливим чинником другого демократичного натиску на російське самодержавство на рубежі 70 – 80-х рр. XIX ст. стала діяльність соціально-революційної організації "Народна Воля". Радикальні ідеї народовольців здобули популярність серед демократичної інтелігенції, студентської та учнівської молоді різних регіонів імперії, в тому числі й Катеринославщини. Щоправда, в порівнянні з Києвом, Одесою, Харковом, де народовольські гуртки і групи почали утворюватись ще з другої половини 1879 р., в Катеринославі аналогічний процес набув розвитку дещо пізніше, з 1881 р. Це пояснюється насамперед особливостями соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного становища міста, яке тільки вступало в добу індустріалізації та урбанізації, залишалось звичайним губернським центром і ще не мало вищих навчальних закладів – головних осередків поширення радикально-демократичних ідей.

Першого березня 1881 р. на Катерининському каналі у Санкт-Петербурзі народовольці нарешті здійснили свій задум страти російського царя – Олександра II було вбито. Згадана кульмінаційна подія в історії революційного терору досить швидко змінила суспільно-політичну ситуацію в імперії, головною прикметою якої стало посилення консервативно-охоронних тенденцій у внутрішній політиці царизму. Це супроводжувалось занедбанням реформ, активізацією репресивних заходів щодо різних груп опозиціонерів і революціонерів. Царевбивство здобуло неоднозначний відгук у молодіжному середовищі. Одна частина молоді, вважаючи терор безперспективним засобом оновлення суспільства, відмовилась від радикальних дій, інша, навпаки, пішла під ідейний прапор "Народної Волі".

За цієї суперечливої суспільної атмосфери навесні 1881 р. в Катеринославі утворився перший народовольський гурток. Його організаторами й учасниками стали Єгор Єфремович Ко-

лесников, 38 років, росіянин, міщанин Воронежської губернії, різчик по дереву; Володимир Федорович Сак, 19 років, росіянин, вихованець 6-го класу Катеринославського реального училища, син колезького радника, начальника місцевої телеграфної станції та Володимир Миколайович Церковицький, 19 років, росіянин, дворянин, вихованець 6 класу Катеринославської класичної гімназії [2, 4, 5 а, 5 б].

Ініціатори строрення нелегального гуртка прагнули розширити його склад. З цього приводу Є.Є.Колесников мав розмову з рядовим запасу З.С.Соколовим і побачив у ньому співчутливу особу. Тоді наступного дня В.Ф.Сак прямо зізнався З.С.Соколову у своїй належності до "соціальної партії" і розповів про її мету та наміри. Сутність останньої зводилася до того, щоб залучити якомога більше людей, викликати заворушення в Катеринославі, знищити усіх начальствующих осіб, придбати гроші, зброю тощо. На думку В.Ф.Сака, "Катеринослав, таким чином, першим надасть приклад іншим містам Південної Росії, в яких всі також готові до заворушень і чекають тільки на сигнал". Напевно, для більшої переконливості своїх слів В.Ф.Сак додав, що в Катеринославі існує відділення Видавничого комітету "Народної Волі" у кількості 15 чоловік [2, 7-8].

Поступово склад гуртка став розширюватись. Через кілька днів В.Ф.Сак познайомив З.С.Соколова ще з одним гуртківцем, телеграфістом І.М.Луньовим, а потім – із В.М.Церковицьким. У свою чергу З.С.Соколов залучив до лав гуртка учителя М.М.Афанасьєва. Учасники нелегального осередка провели на квартирі З.С.Соколова декілька сходин. В.Ф.Сак розповів присутнім, що "до їх партії приєднало багато робітників з фабрики, а також кілька столярів". На одне із засідань цей народоволець приніс гектограф – спеціальний копіювальний пристрій для множення відбитків з рукописного тексту. Текст першої гектографованої прокламації катеринославського народовольського гуртка, написаний В.Ф.Саком російською

мовою, містив наступне звернення: "Від партії "Народної волі". Народ російський! Досить тобі страждати під гнобленням хабарників і негідників; є люди, що працюють для твоєї свободи; будь готовий за першим закликem взятися за зброю за свободу твоїх братів!" [2, 8; 8, 46; 1, 266 зв., 268].

Катеринославські народовольці передбачали розповсюджувати цю прокламацію, розкидаючи на вулицях міста і розклеюючи на ліхтарних стовбах напередодні запланованого виступу в ніч з 14 на 15 червня 1881 р. Проте гектограф був виготовлений неякісно, тому вдалося відбити лише 12 примірників листівки. Як з'ясувалося пізніше, ця "техніка" належала двом вихованцям Катеринославської класичної гімназії і призначалася для видання гумористичного журналу. Втім задум гімназистів не справдився через вади гектографа. Тоді його отримав В.М.Церковицький, сподіваючись налагодити підпільне гектографування прокламацій.

Прагнучи знайти вихід із ситуації після невдалого гектографування, Є.Є.Колесников запропонував здобути друкарський шрифт, а якщо не вдасться, то вирізати дерев'яні літери, за допомогою яких здійснювати друкування. Ця пропозиція здобула підтримку учасників гуртка. Через тиждень Є.Є.Колесников приніс дерев'яний ящик з 14-ма дерев'яними пластинами, де було вирізано текст прокламації. Спочатку друкування передбачалося у Є.Є.Колесникова, але згодом, 12 червня, вирішили зібратися у В.Ф.Сака. Однак народовольці не встигли віддрукувати прокламацію. О десятій годині вечора Є.Є.Колесников, В.Ф.Сак і В.М.Церковицький були несподівано заарештовані [1, 214, 268; 2, 9].

Арешт на квартирі В.Ф.Сака став наслідком зради З.С.Соколова і провокаційних дій М.М.Афанасьєва. Документи вказують, що вже на початку червня 1881 р. З.С.Соколов зробив заяву до Катеринославського губернського жандармського управління про утворення революційного гуртка і про задуми його учасників засобом видання прокламацій в середині того ж місяця підбурити місцеве населення до заворушень. При цьому до планів народовольців входило визволити заарештованих із в'язниці, здійснити революційні експропріації, а здобуті гроші використати в подальшому на партійні цілі [1, 265].

Отримавши настільки гострий "сигнал", катеринославські жандарми доручили "простежити за діями названого співтовариства" М.М.Афанасьєву, який, певно, виконував роль агента внутрішнього спостереження (провокатора). Через кілька днів ним було представлено у Катеринославське ГЖУ шість примірників відгектографованої прокламації революційного гуртка. Наявність цих речових доказів дозволило жандармам форсувати події, здійснивши 12 чер-

вня 1881 р. раптовий трус і арешт катеринославських народовольців [1, 266].

Унаслідок дізнання вся короткочасна діяльність катеринославського народовольського гуртка була розкрита. 21 жовтня 1881 р. цар Олександр III вирішив катеринославську справу адміністративним порядком. Найбільш суворому покаранню підлягав Є.Є.Колесников, який після чотиримісячного тюремного ув'язнення вислався на три роки під нагляд поліції до Західного Сибіру. В.Ф.Сак і В.М.Церковицький ув'язнювались на чотири і один місяць відповідно, після чого мусили впродовж року перебувати під гласним наглядом поліції [2, 18, 19; 12, 50 – 51].

Факт діяльності катеринославського народовольського гуртка потрапив до Огляду найважливіших дізнань, що здійснювалися в губернських жандармських управліннях імперії [8, 46 зв.]. Це свідчить, що царський режим виявляв занепокоєння появою організованих форм соціально-революційного руху у колись спокійному провінційному Катеринославі.

2. КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ НАРОДОВОЛЬСЬКИЙ ВІЙСЬКОВО- РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ГУРТOK

У першій половині 80-х рр. XIX ст. в Катеринославі працювало кілька професійних революціонерів-народовольців, котрі налагоджували конспіративні зв'язки, займалися організацією різноманітних підпільних гуртків, вели пропагандистську роботу. Одним з напрямків діяльності "Народної Волі" стала робота серед військових.

Вже у 1883 р. до Катеринослава, за завданням Виконавчого комітету "Народної Волі", прибув С.А.Іванов, який щойно удруге втік з каторги. "Іван Іванович", як звали цього витонченого конспіратора, за три – чотири місяці перебування в губернському центрі виявив велику енергію у справі організації гуртків, зосередивши зусилля на заводських робітниках і військових. На основі спогадів народника К.Є.Котова є підстави вважати, що перші спроби народовольської пропаганди серед катеринославських військових належали саме С.А.Іванову. Щоправда, після його від'їзду з Катеринослава там наступило певне затишшя [4, 131-133].

Втім у 1884 р. в Катеринославі опинився ще один талановитий народоволець – Л.Ф.Ясевич. Прийнявши конспіративний псевдонім "Петра Петровича" або просто "Петра", Л.Ф.Ясевич зав'язав контакти з місцевими нелегальними групами військових і робітників [6, 90, 92]. Зв'язки з катеринославськими військовими налагоджував і К.Є.Котов [4, 135].

Невдовзі спільними зусиллями вдалося організувати перший катеринославський військово-революційний гурток. На чолі цього підпільного осередку стояв Є.П.Дзбановський, найбільш діяльний та інтелектуально розвине-

ний з офіцерів [6, 93]. Гурток військових складався з десятка, переважною мірою, дуже молодих офіцерів. Утім троє – четверо подавали надії на зростання до рівня серйозних діячів [4, 135]. Принаймні, окрім керівника гуртка, такі офіцери, як Смелянов, Червінський, були вже цілком підготовлені до політичної діяльності. Ці військові служили у Керч-Єнікальському та Феодосійському полках і діяли достатньо конспіративно. Певно, завдяки підтримці більш досвідчених учасників соціально-революційного руху, зокрема К.Є.Котова, Л.Ф.Ясевича, "військово-революційний гурток" розпочав досить широку агітаційну роботу. Є згадки про те, що гуртківці випустили навіть декілька номерів літографованого нелегального журналу [4, 136, 137, 139].

Катеринославський "військово-революційний гурток" часто збирався на квартирі піднаглядної Є.Д.Рижкової, де офіцери конспіративно обговорювали різні питання, одержували номери нелегального соціально-революційного огляду "Народна Воля". Одного разу члени офіцерського гуртка та Є.Д.Рижкова зустрілися на хуторі К.Є.Котова з підготовленими селянами [6, 93].

Арешт керівника народовольського підпілля Г.О.Лопатіна 6 жовтня 1884 р. в Санкт-Петербурзі прямо позначився на долі катеринославського "військово-революційного гуртка". А вже під час лопатінського провалу до рук жандармів попав список гуртківців. За цих обставин, після піврічної успішної діяльності, деякі офіцери катеринославського гарнізону почали підозрюватися у політичній неблагонадійності. Проте корпусний командир звів справу нанівець, перевівши деяких офіцерів за межі губерньського Катеринослава, зокрема у Новомосковськ. Лише Є.П.Дзбановський потрапив за ґрати, де відсидівши більше року, отримав десятирічний термін заслання до Сибіру [5, 199]. Так закінчилась досить швидкоплинна діяльність катеринославського військово-революційного гуртка, що стала яскравим виявом прагнення "Народної Волі" залучити у сферу свого впливу військових на периферії.

3. КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ НАРОДОВОЛЬСЬКИЙ РОБІТНИЧИЙ ГУРТOK

У першій половині 80-х рр. XIX ст. народовольство поширило свій вплив у робітничому середовищі Катеринослава, де сформувалося кілька відомих народовольців-робітників. Одним з перших діячів цієї плеяди став Іван Іванович Хмелевцев. Народився він близько 1855 р. в поселенні Плехова Суджанського повіту Курської губернії. Батько Івана служив дячком, тому син пішов навчатися до Курського духовного училища, хоча курсу не закінчив. З 14-ти років підліток заробляв на прожиття в торгових магазинах міст південних губерній імперії [7, 386].

Життєвий шлях І.І.Хмелевцева був пов'язаний і з Катеринославом. За даними Департаменту поліції, він проживав у цьому місті на Дніпрі вже в 1879 – 1880 рр., коли знаходився у товариських стосунках з прикажчиком Михайлом Ватиревим і отримував від нього матеріальну допомогу [10, 58]. За свідченнями ж самого І. І. Хмелевцева, він прибув до Катеринослава із Харкова у 1881 р. [14, 138].

Є дані, що спочатку І.І.Хмелевцев працював на катеринославському мості [7, 89]. Близько 20 червня 1883 р. він влаштувався прикажчиком у катеринославську лавку харківського купця Якова Гончарова. Попервах Іван проживав у хазяїна, але незабаром зняв окрему кімнату в місцевості Каменні, в будинку якоїсь удови. Уже у той час він познайомився з особами радикальної спрямованості, зокрема Михайлом Аптекманом, сином купця Яновським, а тому йому було суттєво важливо вільно розпоряджатися своїм часом вечорами. Згодом І.І.Хмелевцев разом зі своїми новими товаришами брав активну участь у реалізації білетів на благодійницький вечір з метою збору коштів на потреби революційної партії [7, 88]. До кола знайомих І.І.Хмелевцева радикального спрямування належав піднаглядний народовець, колишній студент Київського університету О.Ф.Дьяконенко, який постачав Івану нелегальні видання [10, 59].

Є всі підстави стверджувати, що під час служби у купця Я.Гончарова з червня 1883 до березня – квітня 1884 р. І.І.Хмелевцев прилучився до соціально-революційного руху і одним з перших розпочав пропагандистську діяльність серед катеринославських робітників, чисельність яких зростала за умов індустріального будівництва в місті.

Одним з цих катеринославських робітників був Юхим Володимирович Збукар'юв. Народився він у 1860 р. В жовтні 1881 р. Юхим улаштувався прикажчиком до харківського купця Якова Гончарова. Під час Покровського ярмарку, в середині жовтня того ж року, Ю.В.Збукар'юв прибув до Катеринослава, в місцеву лавку означеного купця [7, 87 – 88].

Згодом молодий прикажчик познайомився з Іваном Хмелевцевим, який розпочав давати книжки для читання, радив займатися самоосвітою, щоб мати чітке уявлення "про життя і становище справ", вказуючи, що "на Русі царює неправда" і необхідно здійснити насильницький переворот, ліквідувати існуючий державний лад та порядок державного управління. При цьому І.І.Хмелевцев називав себе народником, пропонував поширювати невдоволеність існуючими порядками серед народу і висловлювався за "крайню обережність" дій. Серед книжок, які приносились Іваном, Юхим Збукар'юв запам'ятав твори І.С.Тургенєва "Дім" і "Новь", а з нелегальних видань – брошури "Хитрая механи-

ка", "Сказка о четырёх братьях" та "Четыре странника" [7, 88].

Навесні 1884 р. І.І.Хмелевцев перебрався на нову квартиру – на Підгірній Слободі. У той час він продовжував бесіди радикального спрямування із Ю.В.Збукарьовим, постачаючи йому нові книжки. Проте влітку того ж року Я.Гончаров зробив донос на Івана, обвинувачуючи його в належності до соціалістів. Наслідком цього став арешт І.І.Хмелевцева прямо в торговій лавці під час Петропавлівського ярмарку наприкінці червня 1884 р. та обшук його речей на квартирі Ю.В.Збукарьова. Обвинувачений у розповсюдженні книжок тенденційного змісту, І.І.Хмелевцев утримувався під арештом 21 день, а потім – до грудня того ж року – перебував під наглядом поліції [14, 138].

Коли І.І.Хмелевцев звільнився з-під варти, він виглядав схудлим і блідим, нагадуючи Іісуса, знятого з хреста, тому Ю.В.Збукарьов став називати його "Іісусом". Це ім'я добре підходило високому блондину, яким був І.І.Хмелевцев [7, 91; 11, 1 зв.].

Хоча І.І.Хмелевцев перебував під наглядом поліції, він продовжував пропагандистську діяльність. Є підстави вважати, що він у той час уже знав молодого талановитого робітника-народовольця А.Л.Карпенка та членів його робітничого гуртка. Ю.В.Збукарьов прямо засвідчив, що в 1884 р. І.І.Хмелевцев і А.Л.Карпенко навчили його і ще двох робітників – Матвія Алеева та Петра Голубкова способу шифрованого листування [7, 91, 92].

Наприкінці 1884 р. термін поліцейського нагляду за І.І.Хмелевцевим закінчився, але влаштуватись на роботу в Катеринославі йому було неможливо. Тому він у грудні відбув до Севастополя, де вступив у ливарний цех до Адміралтейства Російського Товариства Пароплавання і Торгівлі. Разом із народовольцями Петром Антоновим, Дмитром Вартеньовим та Адольфом Ключе він розпочав новий етап своєї біографії [11, 1; 14, 138]. Катеринославська діяльність І.І.Хмелевцева періоду 1883 – 1884 рр. важлива тим, що була одним із тих необхідних елементів, що підготували сприятливий ґрунт для утворення першого народовольського гуртка серед робітників Катеринослава.

Організатором катеринославського народовольського робітничого гуртка став наступник І.І.Хмелевцева – Андрій Леонідович Карпенко. Народився він у 1863 р. в Ростові-на-Дону, в українській родині мішан. Подружжя Карпенків мало власний будинок, займалося торгівлею і навчало свого первістка у приватній школі. Крім Андрія в родині зростало три молодші сестри: Анастасія, Єлизавета та Марія [14, 337].

Ключова роль у формуванні світогляду Андрія Карпенка належала народовольцю Л.Ф.Ясевичу, з яким молодий робітник познайомився в майстернях Ростова-на-Дону. Як досвід-

чений пропагандист, Л.Ф.Ясевич переконав свого учня в необхідності ліквідації монархічного режиму, заміні його земським собором або народним правлінням. Згодом Леон Францевич став постачати Андрію нелегальну літературу, зокрема видання "Земля и Воля", "Народная Воля", популярні брошури для народу "Сказка о четырёх братьях", "Хитрая механика", біографії революціонерів, рекомендуючи їх для розповсюдження серед "добрих людей" [7, 73].

У 1884 р. А.Л.Карпенко виїхав з Ростова-на-Дону до Катеринослава. З 27 липня 1884 р. до 12 березня 1885 р. він служив у токарному цеху майстерень на Катерининській залізниці. Перебуваючи в Катеринославі, молодий робітник неодноразово зустрічався з Л.Ф.Ясевичем, який мав на нього сильний вплив. А.Л.Карпенко наляжав до відданих учнів "Петровича", знаючи його як члена партії "Народна Воля" [9, 112; 3, 7; 14, 272; 7, 31, 73, 103].

Уже в 1884 р. А.Л.Карпенко фактично замінив собою народовольця І.І.Хмелевцева, продовжуючи пропагандистську роботу з місцевими робітниками залізничних майстерень: Матвієм Алеевим, Петром Голубковим, Юхимом Збукарьовим, Іллею Чеченовим та ін. Андрій був добрим майстром токарської справи. Його розум, корисні поради приваблювали простих робітників, які підпадали під вплив і досить швидко об'єдналися в робітничий гурток.

Андрій Карпенко виявив себе як талановитий керівник, пропагандист і організатор народовольської справи. У робітничому середовищі він діяв поступово, враховуючи освітній та інтелектуальний рівень пролетарів. За своїм характером осередок, створений А.Л.Карпенком, сформувався як гурток самоосвіти, де робітники мали можливість здобути додаткові знання, розвинути соціальну самосвідомість, щоб згодом перетворитися на революційних пропагандистів і організаторів подібних гуртків.

Спочатку А.Л.Карпенко давав робітникам белетризовану літературу для читання, особливо популярні книжки для народу, написані письменниками народницького спрямування. Відомо, що на засіданнях гуртка його провідник давав для читання такі видання, як "Сила солому ломит" М.І.Наумова, "Сказка о четырёх братьях" Л.О.-Тихомирова, "Хитрая механика" В.Є.Варзара та ін. Народоволець-робітник радив гуртківцям займатися самоосвітою, читати письменників-демократів, зокрема М.М.Златовратського, М.І.Наумова, Ф.Д.Нефедова, Д.І.Писарева, Г.І.Успенського та М.В.Шелгунова. Крім того, А.Л.Карпенко пропонував робітникам читати твори О.С.Пушкіна, М.В.Гоголя, М.О.Некрасова, В.Г.Белінського, М.О.Добролюбова, І.С.Тургенева, Л.М.Толстого, Д.Л.Мордовцева та В.Гюго [9, 169; 14, 272, 273, 344-345; 7, 91, 92, 105-107].

Прочитані книжки обговорювались на зборах робітничого гуртка. В ході колективних бесід робітники дізнавались про причини свого важкого соціального становища, підводилися до висновку про необхідність революційного перевороту в державному ладі. Під впливом А.Л.Карпенка робітники співчутливо ставилися до ідеї революційного насильства, усвідомлювали теорію і практику революційного вчення в народовольській інтерпретації. Народоволець прирочував гуртківців до суворої конспірації, готуючи їх до вступу в лави революційної організації [7, 105–106].

Згодом гуртківці прилучалися й до політичної літератури, зокрема читали лекції німецького соціаліста Ф.Лассала, нелегальні біографії С.Г.Нечаєва, М.І.Кибальчича, С.Л.Перовської, підпільні видання "Работник", "Народная Воля" та "Чёрный Передел". Вказана робота під керівництвом А.Л.Карпенка тривала до весні 1885 р., коли він повідомив учасників гуртка про свій від'їзд з Катеринослава і про свого наступника – робітника Віталія Кудряшова. Останній дійсно прибув до губернського міста, влаштувався у залізничні майстерні та продовжив заняття в гуртку. Він приїхав із Воронежа, де працював теж у залізничних майстернях. В.М.Кудряшов добре знав А.Л.Карпенка, адже трудився разом з ним у Ростові-на-Дону [9, 169; 14, 272, 273, 344 – 345; 7, 91, 92, 105 – 107].

За часів В. М. Кудряшова гуртківці прочитали 3, 4, 5 та 6 номери соціально-революційного огляду "Народная Воля", брошуру німецького соціаліста В. Лібкнехта та "Надгробное слово Александру Второму" народника В.С.Ілліч-Світлича. Влітку 1885 р. учасники гуртка збиралися у полі за містом, а коли бувало прохолодно, – то на квартирі Ю.В.Збукарьова, інколи – у М.Ф.Алєєва та П.Ф.Голубкова [7, 107].

Тим часом Андрій Карпенко все глибше поринав у справи народовольського підпілля. У березні 1885 р. народоволець переїхав до Севастополя, де влаштувався в Адміралтейство. Однак вже у вересні того ж року А.Л.Карпенко повернувся до Катеринослава, де знов вів роботу серед робітників разом з В.М.Кудряшовим. У вересні 1885 р. до Катеринослава приїхав народоволець О.М.Макаревський, який втік із Харкова від жандармів. У спогадах він залишив цікавий опис постатей керівників тодішнього робітничого гуртка. За його згадками, В.М.Кудряшов був "живий як ртуть", завжди хвилювався і поводив себе афективно. На той час цей народоволець-робітник вже перебував під негласним наглядом поліції. А.Л.Карпенко мав зовсім протилежний темперамент, вирізнявся стриманістю і спокійною вдачею.

Обидва належали до відданих учнів Л.Ф.Ясевича, були майже закохані у свого "Петровича". Останній почував себе у робітничому середовищі незрівнянно краще і простіше, ніж се-

ред студентів. До робітництва його тягнуло всією душею і не випадково Леон Францевич на цілі тижні зникав у пролетарському кварталі Катеринослава. Талановиті послідовники Л.Ф.Ясевича теж користувалися великим авторитетом серед робітників [5, 199, 202; 7, 31].

Проте незабаром, 6 жовтня 1885 р., В.М.Кудряшова було заарештовано, і заняття у робітничому гуртку тривали знову за участю А.Л.Карпенка та І.І.Хмелевцева, які вже повернулися до Катеринослава. Керівники гуртка перебували на нелегальному становищі, тому таємні засідання відбувалися не тільки на квартирах М.Ф.Алєєва, Ю.В.Збукарьова та П.Ф.Голубкова, а й у степу та місцевих садах [9, 112, 169; 7, 92].

А.Л.Карпенко підтримував зв'язок з іншими народовольцями – професійними революціонерами. У вересні 1885 р. він знов-таки зустрівся з Л.Ф.Ясевичем, який незабаром відправився за кордон. Через Леона Францевича Андрій познайомився з "Семеном". Під цим іменем переховувався народоволець З.В.Коган. З ним А.Л.Карпенко зустрівся у Ростові-на-Дону, куди невдовзі відправився із Катеринослава і перебував до лютого 1886 р. У згаданий період Андрій Леонідович користувався особливою довірою керівників народовольського підпілля. Приміром, жандармські експерти встановили, що лист, написаний хімічними чорнилами та шифром за підписом "Андрей Васильев" і телеграма за тим же підписом, надіслані 20 лютого 1886 р. на адресу С.Хейфіца з Харкова, писалися А.Л.Карпенком. Прикметно, що лист і телеграма призначалися для передачі провіднику народовольців – В.Д.Оржиху [9, 112, 130].

Саме в той час З.В. Коган попередив А.Л.Карпенка про небезпеку. Вважаючи, що причина його розшуків у знайомстві з Л.Ф.Ясевичем, Андрій перейшов на нелегальне становище і мешкав під іменем О.М.Зубкова. Наприкінці лютого 1886 р. він відправився з Ростова-на-Дону до станції Знамянка Харківсько-Миколаївської залізниці, де познайомився зі співчуваючими революційному руху І.А.Блажком та Д.Ф.Журавльовим. З третьої декади березня до 16 червня того ж року А.Л.Карпенко працював у майстерні Мотковського у Кременчуку. Звідти народоволець розпочав листування із Ю.В.Збукарьовим, а через нього – з І.І.Хмелевцевим, який повернувся до Катеринослава із Севастополя ближче до середини травня 1886 р. У свого однодумця А.Л.Карпенко прохав "літературу".

Саме в той період І.І.Хмелевцев здійснив конспіративну поїздку до Одеси, прагнучи організувати гурток артільних робітників у Миколаєві. Проте все це не завадило йому першого червня прибути із Катеринослава до Кременчука, захопивши з собою два номери "Народной Воли" та ін. Незабаром І.І.Хмелевцев і А.Л.Карпенко вдвох повернулися до Катеринослава. Втім жандарми все ж таки вирахували народо-

вольців-робітників. Спочатку 1 липня 1886 р. помічник начальника Херсонського ГЖУ особисто заарештував І.І.Хмелевцева, коли той сходив з пароплава "Таврида", що прибув з Одеси. Під час арешту і трусу жандарми виявили шестизарядний револьвер і "Капітал" К.Маркса [9, 112; 14, 153; 7, 73, 93-94].

Улітку 1886 р. А.Л.Карпенко продовжив конспіративні поїздки: спочатку 18 або 19 червня відвідав Катеринослав, а згодом поїхав на південь. Наприкінці червня – на початку липня він побував у Миколаєві, далі – на ст. Роздільна Бессарабської губернії, де зустрівся з З.В.Коганом, після чого прибув до прикордонного містечка Рені. Перебуваючи там, народоволець не втрачав зв'язку з катеринославськими однодумцями, отримував від них гроші. 26 вересня того ж року А.Л.Карпенко, нарешті, повернувся до Катеринослава, на квартиру Ю.В.-Збукарьова [7, 74, 95, 110, 111].

Проте подальша діяльність катеринославського народовольського робітничого гуртка припинилася через арешти, що сталися в ніч з 27 на 28 вересня 1886 р. у Катеринославі. Тоді місцеві жандарми заарештували А.Л.Карпенка, Ю.В.Збукарьова, М.С.Миронова, І.А.Чеченева та О.А.Глазкову [13, 3]. У керівника гуртка знайшли шифрований папір і адресу Л.Ф.Ясевича у Парижі, зошит-щоденник з 30 серпня до 7 вересня за час його перебування в Рені. Особливий інтерес становить його ж лист до друга, де А.Л.Карпенко висловив розчарування в революційній справі з боку робітництва Росії, дорікав керівникам революції і вимагав реформування революційної програми. Він відмовився від надання свідчень, заявивши про свою належність до партії "Народна Воля" [9, 44 зв.; 13, 12].

Арешт А.Л.Карпенка та його товаришів спричинився зрадницькою заявою до жандармів від 18 серпня 1886 р. слюсаря І.А.Блажка, з яким керівник катеринославського гуртка зійшовся у Кременчуку. Отримавши цінну інформацію, жандарми відрядили своїх агентів разом із зрад-

никами Блажком і Мирошниковим до Катеринослава, де ті відшукали квартиру Ю.В.Збукарьова. Останній нічого не підозрюючи, надав шифр і ключ для листування, а І.А.Чеченев передав народовольську і народницьку літературу для розповсюдження на ст. Знаменівку [13, 23-25].

Царизм розв'язав політичну справу про катеринославський народовольський робітничий гурток адміністративним порядком. Найбільш видатні народовольці-робітники А.Л.Карпенко та І.І.Хмелевцев, згідно з "височайшим повелінням" від 13 жовтня 1888 р., були відправлені на далекий острів Сахалін. А.Л.Карпенко не витримав цього випробування і вмер від сухот [7, 382, 386].

Отже, впродовж 80-х рр. XIX ст. Катеринослав став місцем організації трьох народовольських гуртків, які охоплювали учнівську молодь, військових та робітників. Діяльність цих нелегальних осередків засвідчила, що в різних соціальних верствах губернського міста зріло прагнення до оновлення суспільства, до його демократизації. Відсутність конституційних гарантій громадянського суспільства, політичних прав і свобод приводила найбільш активну частину суспільства до лав соціально-революційного руху.

Як переконає історія катеринославських гуртків, народовольська теорія і практика боротьби, хоча й сприяла зростанню громадянської активності, пробудженню соціальної свідомості, формуванню певної політичної культури серед найбільш радикально налаштованої частини молодого покоління, вихованню її на загальнодемократичних засадах, не змогла здобути популярності серед широкого кола громадян. Це й не дивно, адже гасло "мета виправдовує засоби", революційно-екстремістські тенденції народовольства, що здобули прихильників за умов загострення політичного протистояння з тодішнім імперським режимом, не могли привести до оптимізації суспільної атмосфери, привабити широкі маси соціуму, більш налаштовані на поступові, еволюційні зміни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Одеської області. - Ф. 5, оп. 1, спр. 301.
2. Державний архів Російської Федерації. - Ф. 102, 3 діл-во, 1881 р., спр. 638.
3. Державний архів Російської Федерації. - Ф. 102, 3 діл-во, 1885 р., спр. 813.
4. Котов К. Записки землевольця. - Х.: Госиздат України, 1925. - 148 с.
5. Макаревский А. Народоволец Лев Ясевич (Из воспоминаний) // Пути революции. - [1925]. - № 2. - С. 199 - 207.
6. Оржих Б. Д. В рядах "Народной воли" (Воспоминания) // Народовольцы. - Сб. III. - М.: Изд-во Всесоюзного об-ва политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1931. - С. 75 - 172.
7. Робітничий рух на Україні (1885 - 1894 рр.): 3б. докум. і матер. / Упоряд.: В. С. Шандра та ін.; Відп. ред. О. А. Парасунько. - К.: Наук. думка, 1990. - 440 с.
8. Центральний державний історичний архів України у Києві. Ф. 274, оп. 1, спр. 215.
9. ЦДІА України у Києві. - Ф. 313, оп. 1, спр. 158.
10. ЦДІА України у Києві. - Ф. 313, оп. 1, спр. 159.
11. ЦДІА України у Києві. - Ф. 356, оп. 1, спр. 264.
12. ЦДІА України у Києві. - Ф. 419, оп. 1, спр. 605.
13. ЦДІА України у Києві. - Ф. 419, оп. 1, спр. 1317.
14. ЦДІА України у Києві. - Ф. 419, оп. 1, спр. 1318.

Є. І. БОРОДІН

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ТА ПРИЙНЯТТЯ ЗАКОНУ СРСР "ПРО ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОЇ МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ В СРСР" (1989-1991)

Бородін Євгеній Іванович – заступник директора з короткотермінового підвищення кваліфікації Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Української Академії державного управління при Президентові України, кандидат-теоретик наук, доцент (1989, квітень, 1990 р.). Головну роль у просуванні документу відігравав ЦК ВЛКСМ, який як суб'єкт законодавчої ініціативи фінансував творчий колектив, обговорював проект на своїх пленумах, забезпечував суспільну дискусію навколо нього та оприлюднення результату роботи.

Великі сподівання керівництво комсомолу та розробники проекту покладали на I з'їзд народних депутатів СРСР (25 травня – 1 червня 1989 р.), сподіваючись на ньому розглянути продукт своєї праці. 30 травня 1989 р. у доповіді "Про основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики СРСР" Голова Верховної Ради СРСР, Генеральний секретар ЦК КПРС М.С. Горбачов сказав наступне: "Як ви знаєте, ЦК ВЛКСМ підготував проект Закону про молодь та вніс його на розгляд Верховної Ради СРСР у порядку законодавчої ініціативи. Але, звичайно, справа не зводиться до прийняття одного закону, навіть самого кращого. Потрібно, щоб до питань підготовки молодого покоління, створення необхідних соціальних та інших передумов для його нормального включення у велике життя була прикута увага повсюдно. Буде потрібною велика постійна робота в цьому напрямку. Ми чекаємо внеску і молодих депутатів, і, звичайно, всіх народних депутатів в обговорення питань соціальної політики по відношенню до молоді країни" [4, 447].

Але предметного обговорення законопроекту на цьому форумі не відбулось. На самому з'їзді лідерам комсомолу навіть не вдалося виголосити свої промови. Тексти виступів народних депутатів В.І. Мироненка та В.І. Цибуха було лише передано до секретаріату, а потім надруковано у стенографічному звіті з'їзду [4, т.5, 344-350, 394-423]. Перший секретар ЦК ВЛКСМ, між іншим, свою промову надрукував у "Комсомольській правді" [5]. На з'їзді виступив лише делегат від ВЛКСМ А.І. Трудолюбів, який звернувся з проханням розглянути проект на найближчій сесії Верховної Ради або на осінньому з'їзді народних депутатів СРСР. Його аргументація свідчила про розуміння того, що Закон може викликати велику протидію. Народний депутат виголосив: "Скажу одне. Цей Закон не передбачає практично жодних спеціальних соціальних пільг для молоді. ...Я прошу всіх депутатів: уважно ознайомтесь, не відкидайте одразу цей проект" [6, 306].

У головній постанові I з'їзду народних депутатів СРСР містилось доручення Верховній Раді та Раді Міністрів СРСР "покрощувати соціальні,

економічні та інші умови включення молодих людей у самостійне трудове та громадсько-політичне життя; розробляти і здійснювати необхідні заходи з фінансового, правового та організаційного забезпечення державної молодіжної політики" [7]. Нічого конкретного про молодіжний закон у документі не говорилось. Натомість пропонувалося наступне: "Підготувати і внести для обговорення у Верховній Раді СРСР питання про становище молоді" [7]. Такий перебіг подій викликав реакцію прихильників найшвидшого прийняття закону. В.І. Мироненко запропонував розмову про становище молоді в суспільстві провести при обговоренні Закону про молодь [8].

26 червня 1989 р. з'явився ще один суб'єкт законодавчої ініціативи, зацікавлений у прийнятті Закону. Ним став Комітет Верховної Ради СРСР у справах молоді. Народні депутати СРСР були обрані в березні 1990 р. як в округах, так і від КПРС та громадських організацій. Комсомол на своєму пленумі 17 березня 1989 р. обрав 75 представників, серед яких 10 осіб представляли Україну. Певна їх частина увійшла до складу Комітету Верховної Ради СРСР з питань молоді, який у момент створення нараховував 41 особу (середній вік – близько 30 років). Очолив комітет перший секретар ЦК комсомолу України В.І. Цибух, обраний від Могилів-Подільського територіального виборчого округу Вінницької області. Вже на першій прес-конференції на запитання про план роботи голова комітету відповів: "Перше – внести у Верховну Раду проект "Закону про молодь", щоб прийняти його на II з'їзді [народних депутатів СРСР. – Є.В.]. Друге – підготувати та виступити з доповіддю на цьому з'їзді" [9].

Розробка радянського молодіжного закону проходила в умовах кардинальних політичних змін, що привело до швидкого "старіння" тексту, оприлюдненого в березні 1989 р. Автори були вимушені постійно вносити кардинальні зміни до документу. 14 березня 1990 р. було прийнято Закон СРСР, згідно з яким статті 6 та 7 Конституції держави набули нового змісту, позбавивши КПРС та ВЛКСМ особливого статусу в країні.

Навесні 1990 р. було підготовлено проект Закону СРСР "Про загальні засади державної молодіжної політики в СРСР", внесений ЦК ВЛКСМ у Верховну Раду СРСР та допрацьований спільно з Комітетом Верховної Ради з питань молоді. Документ складався з преамбули та п'яти розділів, в яких висвітлювалися загальні положення, принципи та основні гарантії, організаційні основи здійснення державної молодіжної політики в країні, основи правового статусу молодіжних організацій та гарантії здійснення самого Закону [10]. Новий законопроект відзначався від варіанту "Про державну молодіжну політику в СРСР" (березень 1989 р.) відсутні-

стю ідеологічного навантаження, чіткістю формулювань, стислістю тексту. Нове обличчя проекту Закону було пов'язане з тим, що в березні 1990 р. III з'їзд народних депутатів СРСР ліквідував привілейоване становище КПРС та ВЛКСМ та прийняв нові закони, які позбавляли авторський колектив Закону необхідності давати у документі відповідь на питання, вже розв'язані законодавцями.

У проекті Закону "Про загальні засади державної молодіжної політики в СРСР" давалося визначення самої державної молодіжної політики як "постійного напрямку діяльності Союзу РСР, союзних та автономних республік, здійснюваного їх органами, який має на меті створення соціально-економічних, правових, організаційних умов та гарантій для соціального становлення та розвитку молодих громадян та найбільш повної реалізації творчого потенціалу молоді в інтересах усього суспільства" [10, 6].

Визначивши повноваження компетенції Союзу РСР в області державної молодіжної політики у вигляді розробки "загальних засад" та "основ" її здійснення на території Радянського Союзу, створення загальносоюзних молодіжних програм, розпорядження коштами бюджету СРСР та здійснення міжнародних контактів від імені СРСР, автори законопроекту надали разом з тим союзним та автономним республікам право самостійно виробляти та здійснювати таку власну діяльність, виходячи з "особливостей їх економічного, історичного, національного та демографічного розвитку" [10, 7].

В якості основних принципів державної молодіжної політики в СРСР називалися наступні: забезпечення рівня соціальної захищеності молоді, необхідного для нормального розвитку молодих громадян та повної реалізації ними своїх здібностей в інтересах суспільства; підтримка молодіжної ініціативи; сприяння громадській діяльності, що співпадає з цілями державної молодіжної політики [10, 8].

У документі визначалися планове та фінансове забезпечення молодіжної політики, правове забезпечення соціальної захищеності молодих громадян. Передбачалося, що держава забезпечить молодим громадянам у віці від 14 до 30 років "спеціальні юридичні та соціально-економічні гарантії, які компенсують обумовлені віком нестатки їх соціального статусу" [10, 10]. Неповнолітнім гарантувався "особливий захист держави".

Головним ланцюгом здійснення молодіжної політики визнавалися ради народних депутатів, в яких створювалися комітети, комісії або інші постійні депутатські органи у справах молоді, куди планувалося залучити депутатів від молодіжних організацій. Ці депутатські органи мали право забезпечувати попередній розгляд та висновки з проектів нормативних актів з питань молоді, припинення їх прийняття. У законопро-

екті були спеціальні статті, які регламентували створення та компетенцію відомства СРСР у справах молоді, пропонували створити також державні соціальні служби у справах молоді [10, 12-14].

Згідно з проектом до молодіжних організацій належали як ті, що у своїх статутах передбачали припинення членства в них у зв'язку з досягненням певного віку, так і ті, що сприяли соціальному становленню та розвитку молоді за умови того, що чисельність їх членів у віці старше 30 років не перевищує 1/5 їх загальної чисельності [10, 15]. Державні органи, на думку розробників законопроекту, повинні були надавати молодіжним організаціям "фінансову, а також іншу матеріальну допомогу" (податкові пільги, звільнення від плати за землю, разові без повернення субсидії на перший рік діяльності знов створеним організаціям, дотації на статутну діяльність, у тому числі на проведення з'їздів, конференцій, пленумів загальносоюзних органів, публікацію в періодичних виданнях офіційних матеріалів при відсутності власних друкованих видань, безплатна передача споруд, будинків та іншого майна тощо).

На відміну від молодіжного законопроекту 1989 р. законопроект 1990 р. вже не передбачав права молодіжних організацій висувати кандидатів у депутати рад безпосередньо, а віддавав це питання на розгляд законодавства з питань молоді [10, 20]. Визначалося, що органи державного управління повинні були приймати рішення у справах молоді після проведення попередніх консультацій з керівними органами молодіжних організацій, розробляти плани (програми), соціальні норми та нормативи за їх участі [10, 19]. Молодіжні організації мали право висловлювати публічну недовіру соціальним працівникам, посадовим особам або іншим працівникам державних органів у справах молоді.

Проект 1990 р. майже повністю зберіг положення проекту 1989 р. про право молодіжних організацій самим визначати порядок здійснення своїх прав на період відсутності подібного порядку, затвердженого органами державної влади та управління.

Державні органи повинні були б відшкодувати збитки, що заподіяні молодим громадянам та молодіжним організаціям у результаті реалізації підзаконного акту, який не відповідав би Закону "Про загальні засади державної молодіжної політики в СРСР".

Створивши стислий текст проекту Закону, його розробники зробили додаток до нього у вигляді дев'яти статей, які регламентували питання забезпечення зайнятості молоді, підтримки молодіжного підприємництва, кредитування молодих громадян та молодих сімей, допомоги сім'ям з дітьми по тимчасовій непрацездатності тощо. Ці норми повторювали в цілому положення законопроекту 1989 р. Додатково було напи-

сано ще 2 статті: про встановлення розміру стипендій у процентному відношенні до розміру середньої зарплати та надання пільгового проїзду у транспорті учням, студентам, аспірантам, військовослужбовцям строкової служби [10, 29-30].

У квітні 1990 р. проект Закону СРСР "Про загальні засади державної молодіжної політики" було надруковано накладом 3 тисячі примірників в якості матеріалів XXI з'їзду ВЛКСМ. Це був останній крок у залученні широкого кола молодих громадян, комсомольського активу, науковців, громадськості до обговорення молодіжного законопроекту СРСР. У наступний період майже всю роботу над ним було перенесено до Верховної Ради СРСР.

Після проведення трьох з'їздів народних депутатів та двох сесій Верховної Ради СРСР прибічникам закону вдалося нарешті включити обговорення його до порядку денного III сесії парламенту. Обговорення проекту Закону "Про загальні засади державної молодіжної політики в СРСР" у першому читанні відбулося у Верховній Раді країни 9 квітня 1990 р. Доповідачем з цього питання був В.І. Мироненко, який разом з найвищою комсомольською посадою мав ще мандат народного депутата СРСР. Він мотивував необхідність прийняття Закону процесом відчуження молоді від суспільства, великим критичним потенціалом в її середовищі, зростанням злочинності, наркоманії, алкоголізму. У його словах відчувалася стурбованість можливою протидією опонентів Закону, тому, розпочавши зі згадки про невдалі спроби прийняти "Закон про молодь" у 1966 та 1977 рр., він на початку промови виголосив: "На думку деяких, поняття "молодіжна політика" – абсурд, а Закон про молодь – юридичний нонсенс. Це велика помилка. Настрій у молодіжному середовищі вибухозагрозливий" [11, 186]. В.І. Мироненко, спираючись на роздані депутатам матеріали про становище молоді в радянському суспільстві, тексти концепції державної молодіжної політики та коментарі до законопроекту. Особливу увагу було приділено тому, що проект не був "продуктом творчості комсомольських апаратників" або Центрального Комітету ВЛКСМ, а представляв собою ініціативний законопроект науковців на чолі з І.М. Гльїнським та Д.Р. Поллієвою. Наступним аргументом стало посилання на досвід Бельгії, Франції, Швеції, ФРН у розробці соціального законодавства. Перейшовши до характеристики самого проекту, народний депутат знов випередив можливий супротив закону: "Багато питань з приводу того, потрібен або не потрібен такий Закон, мабуть, були би зняті, якщо б одночасно приймалися закони про захист прав дітей, про пенсіонерів та інвалідів... Законопроект, що вноситься, іде першим у ряду великих соціальних законів..." [11, 188-189].

В.І. Мироненко дав коротку характеристику всім розділам законопроекту, підкресливши основні риси, що його характеризують: 1) державна молодіжна політика компенсує недоліки соціального статусу молоді, не надаючи будь-яких додаткових прав; 2) підтримка молоді виходить зі значення інноваційного потенціалу молоді; 3) необхідне сприяння громадської діяльності, яка співпадає з завданнями державної молодіжної політики. Комсомольський лідер цілком правдиво сказав: "Комсомол... ніде в законопроекті не наділений ніяким особливим статусом серед інших молодіжних організацій..." [11, 191]. Він особливо наполягав на фінансовій підтримці молодіжних організацій.

Після основного доповідача виступив голова профільного комітету Верховної Ради СРСР В.І. Цибух, який фактично зробив співповідь. За його аргументацією основним У назві закону було слово "державна", а не слово "молодь". Він сказав: "Сенс даної законодавчої ініціативи полягає у тому, щоб перетворити турботу про молоде покоління в оснований на праві обов'язок держави, її органів та посадових осіб". В.І. Цибух зміг використати навіть зміни 6 та 7 статей Конституції СРСР. Мовляв, якщо немає керівної ролі партії – потрібен закон, який діє при різних за партійною належністю урядах, а якщо комсомол став однією з багатьох молодіжних структур, переставши бути молодіжним відомством – потрібен державний орган управління в галузі молодіжної політики [11, 195-196]. Голова комітету вважав, що законопроект є лише "стрижнем, своєрідним прологом державної молодіжної політики, навколо чого може сформуватися ціла система державних заходів союзного, республіканського та місцевого рівня, спрямованих на захист інтересів молоді та створюючих умови для її самореалізації" [11, 195].

Обговорення законопроекту було доволі енергійним, але реальної протидії йому не було. Записалося на виступ 27 депутатів, виступило – 19, а під сумнів ідею прийняття Закону поставив лише один. Майже всі виступаючі виходили з нових політичних реалій, говорячи про роль демократичної правової держави у вирішенні нагальних проблем молодого покоління. З таких позицій виходили А.А. Ліханов, Н.Н. Грищенко, А.Л. Царевський, Г.Е. Бурбуліс, Ю.Х. Кахн, Л.М. Вайсер, С.Ф. Калашников, А.А. Мокану та інші. Вони наводили власні аргументи на підтримку проекту Закону, запропонували відобразити в документі питання підтримки сиріт та молодих сімей, розвитку особистості, військово-патріотичного виховання, зайнятості, відпочинку, пільгового житлового кредитування молоді, протидії розповсюдженню росту злочинності тощо. Серед виступаючих був представник УРСР, ректор Одеського державного університету І.П. Зелінський, який підтримав законопроект [11, 219-220]. Дисонансом пролунала

пропозиція депутата А.І. Голякова внести в Закон ідеологічне формулювання, замінивши в 1 статті слова "в інтересах всього суспільства" на слова "в інтересах створення демократичного, соціалістичного суспільства" [11, 200].

Треба відзначити, що єдиний противник прийняття молодіжного захисту А.З. Ястребов запропонував Верховній Раді прийняти декларацію про молодіжну політику, окресливши в ній питання, які потребують обов'язкового вирішення [11, 201]. Член комітету у справах молоді А.В. Шаронов відреагував на цю пропозицію, висловивши думку переважної більшості: "...потрібно посилити вагомість документу, що приймається, та говорити про закон, а не про декларацію" [11, 210]. Так було поховано один з можливих варіантів розробки ювенальних нормативно-правових актів у СРСР, який полягав у прийнятті в якості першого кроку загального концептуального документу. Між тим у незалежній Україні було використано підхід, коли разом розроблялися Декларація "Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні" (прийнята в грудні 1992 р.) та Закон "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні" (прийнято в лютому 1993 р.).

Ставлення Верховної Ради СРСР до проекту Закону відобразилося на результатах голосування: за прийняття проекту Закону висловилося 360 депутатів, проти – 25, утрималося – 14, не голосувало – 7 [11, 228]. Доопрацювання проекту було доручено Комітетам Верховної Ради СРСР у справах молоді, з науки, народної освіти, культури та виховання, у справах жінок, охорони сім'ї, материнства та дитинства, із законодавства за участю Уряду СРСР. 10 квітня 1990 р. цю подію прокоментував, виступаючи на XXI з'їзді ВЛКСМ, Президент СРСР та Генеральний секретар ЦК КПРС М.С. Горбачов: "В ці дні питання, пов'язані з законодавчим закріпленням загальних засад такої політики, розглядає Верховна Рада СРСР – проект відповідного закону, як мені сказали, прийнято вчора у першому читанні" [12, 14].

Після прийняття законопроекту у першому читанні роль головного його лобіста став виконувати Комітет Верховної Ради СРСР у справах молоді (пізніше – з молодіжної політики), який остаточно перебрав у ЦК ВЛКСМ функції головного суб'єкта законотворчості в галузі державної молодіжної політики.

На друге читання було винесено суттєво доопрацьований законопроект, в якому було зроблено спробу врахувати пропозиції, що були надані під час першого читання та після нього. В першому розділі було дано визначення державної молодіжної політики як "важливого напрямку діяльності держави у створенні гарантованих умов реалізації прав молоді, розвитку та самореалізації кожної молодої людини в інтересах суспільства". До принципів реалізації

лізації державної молодіжної політики було додано принцип залучення самої молоді до її формування та реалізації, а також створення молодіжних програм. Нове звучання другому розділу надали статті з забезпечення правової захищеності молоді, і, перш за все, неповнолітніх. У проект було введено статтю, яка торкалася правових норм стосунків між учнями та навчально-виховними закладами. В ряді статей автори заклали комплекс заходів щодо створення стартових умов для молоді (кредитування на придбання житла, пільги на транспорт). У третьому розділі було конкретизовано питання про державні структури з питань реалізації державної молодіжної політики. Справа в тому, що невдовзі перед другим читанням законопроекту Верховна Рада СРСР запропонувала Кабінету Міністрів СРСР розглянути питання про створення Державного комітету у справах молоді. Комітет Верховної Ради запропонував нову 12 статтю "Соціальний працівник", статтю 14 про державні молодіжні фонди. При доробці четвертого розділу було враховано прийняття Закону СРСР "Про громадські об'єднання".

8 квітня 1991 р. п'ята сесія Верховної Ради СРСР заслухала повідомлення голови Комітету з молодіжної політики В.І.Цибуха про проект Закону "Про загальні засади державної молодіжної політики в СРСР" та почала обговорення законопроекту у другому читанні. В.І. Цибух визнав неминучість довгого та непростого періоду від першого до другого розгляду проекту в Верховній Раді, який зайняв цілий рік. Між тим він підкреслив, що документ "почав працювати ще до остаточного прийняття Закону", що знайшло відображення в деяких нормах прийнятих в СРСР законів, розробці республіканських молодіжних законів, створенні державних виконавчих органів з молодіжної політики, соціальних служб для молоді.

Голова молодіжного Комітету прокоментував зміни в тексті законопроекту, посилаючись на пропозиції конкретних народних депутатів. Найбільш болісною для нього була тема "вартості" законопроекту. Звертаючись до колег, В.І. Цибух сказав: "Товариші, ви, напевно, самі почували, що законопроект носить в основному організаційний та соціально-політичний характер і великих затрат на реалізацію з держбюджету не потребує" [13, 6-10]. Він особливо підкреслив те, що проект було зорієнтовано як на тенденції державного будівництва в СРСР, так і на розвиток ринкових відносин. В.І. Цибух вказав на те, що "проект закріплює правовими заходами плюралізм у молодіжному русі й державне сприяння йому".

Обговорення законопроекту в парламенті відбулося 8 та 16 квітня 1991 року. Перший день дискусії виявив наявність серйозної опозиції щодо підготовленого документу. Відразу після

виступу В.І. Цибуха вже в запитаннях депутатів було поставлено під сумнів можливість реалізувати на практиці рівність правовідносин між учнем та вчителем, названий віковий ценз поняття "молодь" (від 14 до 30 років), назва проекту, його концептуальна спрямованість, відповідність його умовам вільного ринку [13, 13-15]. В тому ж дусі висловився і перший виступаючий, член Верховної Ради СРСР М.З. Зокіров, який назвав прийняття цього Закону не тільки передчасним, але й ще і несвоєчасним. Слідом за ним Д.Т. Смирнов назвав IV розділ невідповідними діючому законодавству; особливу його критику викликало положення про надання державою субсидій молодіжним організаціям [13, 16-18]. Голова Комітету з молодіжної політики на певний час опинився в ситуації необхідності наодинці спростувати ці виступи. На допомогу йому прийшов Голова Верховної Ради СРСР А. І. Лук'янов, який запропонував поставити проект Закону на голосування в цілому, а потім перейти до обговорення по статтям [13, 19-20]. Але депутати знов спробували повернутися до загальної дискусії. Приводом стала назва Закону. Член Верховної Ради Л.А. Арутюнян запропонувала свій варіант назвати документ "Закон про права молоді в СРСР" [13, 20]. На цей раз прихильники Закону згуртовано повернули все в русло обговорення тексту законопроекту. Головуючий запропонував алгоритм прийняття Закону, яким він, з одного боку, підтримав Закон, а з іншого, зробив певну поступку його критикам. Він заявив, що спочатку буде проголосовано проект у цілому, а в разі відсутності необхідної кількості голосів буде проголосований без IV розділу. Перше голосування виявилось негативним, оскільки в Раді Союзу не вистачило 6 голосів "за". Друге голосування стало продуктивним: Закон було прийнято в цілому без четвертого розділу. Наступний крок А.І. Лук'янова був доволі несподіваним, оскільки він поставив на розгляд пропозицію депутата М.З. Зокірова направити законопроект на доопрацювання. Прихильників цієї пропозиції в залі виявилось всього 22 з 406 присутніх депутатів. За зміну назви документу висловилось тільки 64 депутати.

Дуже гостро постало в Кремлівському палаці питання про обмеження молодіжного віку. Різні депутати "нижній кордон" пропонували визначити 14 або 16 роками, а "верхній" – 25, 26, 28 та 30 роками. В.І. Цибух у цій ситуації запропонував дати таке формулювання: "До 30 років, якщо інший вік не визначено законодавством республік" [13, 30]. Його було поставлено на голосування, але не вистачило 5 голосів Ради Союзу. Депутати не підтримали "віковий кордон" 28 років. Лише третє голосування визначило лише одне "верхнє" вікове обмеження – 25 років [13, 31].

Одним з найактивніших у пропонуванні власних формулювань під час обговорення 8 квітня

1991 р. був секретар ЦК КПРС В.М. Фалін. Йому та іншим депутатам разом з В.І. Цибухом активно відповідав секретар ЦК ВЛКСМ А.В. Шаронов. Усього в перший день обговорення було прийнято 10 з 20 статей законопроекту.

Знов до обговорення законопроекту Верховна Рада СРСР повернулася 16 квітня 1991 р. На той час було підготовлено не тільки текст вже прийнятих статей, але й запропоновано серйозні уточнення до статей 11-19. Комітет з молодіжної політики запропонував перетворити статтю 12 "Соціальний працівник" в окремий пункт 11 статті "Соціальні служби для молоді", перейменувати статтю "Державна підтримка громадської діяльності з надання соціальної допомоги молоді" в "Залучення недержавних організацій і громадян до соціальної допомоги молоді", змінити редакцію статті 14 "Компенсаційні молодіжні фонди".

Ці пропозиції депутати прийняли без обговорення. Новий вигляд IV розділу також не викликав дискусій, був підтриманий 298 депутатами при 4 голосах "проти" та 16 "утрималось".

Основний час забрало обговорення питання про визначення віку молоді в новому Законі. Головуючий на засіданні Голова Ради Союзу Верховної Ради СРСР І.Д. Лаптев запропонував відновити перше визначення: від 14 до 30 років. Більшість учасників дискусії його підтримали, хоча були доволі жорсткі виступи проти відходу від визначення, проголосованого 8 квітня (до 25 років). Знадобилося надати слово 27 депутатам та провести три голосування, щоб необхідна кількість парламентарів підтримала хоч який варіант, відмінний від вже проголосованого. До речі, саме в цей час єдиний раз узяв слово для короткого виступу В.І. Мироненко, який після переходу на роботу в ЦК КПРС перетворився з головного лобіста законопроекту в одного з тих, хто за нього голосував. Нарешті головуючий запропонував, щоб дія Закону розповсюджувалася на "громадян СРСР у віці до 30 років, якщо інше не передбачено законодавством республіки". Його підтримало 315 депутатів з 391 присутнього в залі [13, 301]. Так у радянському молодіжному Законі з'явилася доволі цікаве визначення молодіжного віку в СРСР, у якому не було "нижнього кордону" та могли бути власні межі в союзних республіках.

Після голосування за статтю 8 законопроекту головуючий проголосив: "Таким чином, ми прийняли Закон... Треба відзначити, що приймався він у дуже складній обстановці, в умовах гарячих дискусій. І це зрозуміло, тому що подібний закон у нашій країні приймається вперше" [13, 303]. Наступним кроком стало голосуван-

ня за постанову про введення Закону в дію, яку підтримало 324 депутати при 2 "проти" та 5 "утрималось". Закон став діючим нормативно-правовим актом СРСР, завершивши не тільки чотирьохрічну роботу над ним в умовах перебудови, але ще і чвертьвіковий період спроб прийняти молодіжний Закон у Радянському Союзі.

Постанова Верховної Ради СРСР "Про введення в дію Закону СРСР "Про загальні засади державної молодіжної політики в СРСР" передбачала розробку молодіжного законодавства в союзних республіках, приведення у відповідність до нового закону законодавства СРСР, перегляд нормативних актів міністерств, держкомітетів та відомств, вироблення першочергових заходів з реалізації державної молодіжної політики, підготовку проекту Закону "Про соціальну службу в СРСР" тощо [14].

Народний депутат СРСР В.І. Цибух після прийняття Закону попросив слова для короткого виступу, який завершив словами: "Щиро дякую розробникам проекту Закону і всім тим, кому не байдужа доля молоді" [13, 304].

Новий Закон та Постанова Верховної Ради щодо нього було вперше надруковано в газеті "Известия" 5 травня 1991 р. Закон СРСР "Про загальні засади державної молодіжної політики в СРСР" вступив у дію 1 липня 1991 р. Завдяки ньому було визначено концептуальні засади державної молодіжної політики в СРСР, визначено права молодих громадян у навчально-виховному процесі, гарантовано отримання соціальних послуг, закріплено забезпечення економічної самостійності та підтримки молодих громадян. Було закладено правову основу для створення державної служби у справах молоді, соціальних служб для молоді, залучення недержавних організацій і громадян до соціальної допомоги молоді, організації компенсаційних молодіжних фондів, розвитку молодіжного руху на основі державної підтримки. Дуже важливим є те, що під час розробки Закону основні його положення впроваджувалися в життя.

Таким чином, діяльність ЦК ВЛКСМ, ТМТК "Закон про молодь", Комітету Верховної Ради СРСР з молодіжної політики забезпечила підготовку та прийняття по-справжньому демократичного та прогресивного Закону СРСР "Про загальні засади державної молодіжної політики в СРСР" від 16 квітня 1991 р. Новий молодіжний закон заклав правові засади державної молодіжної політики в СРСР, укріпив права та свободи молодих громадян і молодіжних організацій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Мироненко В. О проекте Закона Союза ССР "О молодежи и государственной молодежной политике в СССР" // Комсомольская правда. - 1989. - 23 мая.
2. Сибирев Н. Ответ скептикам: Несколько тезисов в защиту законопроекта о молодежи // Собеседник. - 1989. - № 21 (май). - С.3.

3. Комсомольская правда. - 1989. - 23 мая.
4. Первый съезд народных депутатов СССР. 25 мая - 9 июня 1989 г.: Стенографический отчет. - М.: Издание Верховного Совета СССР, 1989. - Т.1.
5. В стенограмму съезда // Комсомольская правда. - 1989. - 11 июня.
6. Первый съезд народных депутатов СССР. - Т.2.
7. Комсомольская правда. - 1985. - 25 июня.
8. Комсомольская правда. - 1989. - 11 июня.
9. Цацур А. Наши люди в парламенте // Комсомольская правда. - 1989. - 27 июня.
10. Проект Закона СССР "Об общих началах государственной молодежной политики в СССР" / XXI съезд ВЛКСМ. - М., 1990.
11. Третья сессия Верховного Совета СССР: Стенографический отчет. Ч. VI (3-9 апреля 1990 г.).
12. Документы и материалы XXI съезда ВЛКСМ, 11-18 апреля 1990 г. - М.: Молодая гвардия, 1990.
13. Пятая сессия Верховного Совета СССР: Стенографический отчет. - Ч. VIII (8-16 апреля 1991 г.).
14. Известия. - 1991. - 5 мая.

С. И. БОБЫЛЕВА

НЕМЕЦКОЕ И МЕННОНИТСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ ЕКАТЕРИНОСЛАВА — ДНЕПРОПЕТРОВСКА. ЕГО ВКЛАД В СОЦИОКУЛЬТУРНОЕ И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ГОРОДА (XVIII В. — 30-Е ГОДЫ XX В.)

Бобылева Светлана Иосифовна — заведующая кафедрой всеобщей истории

Днепропетровского национального университета, директор Института украинско-немецких

исторических исследований и профессор е. 1%. Однако уже в 1897 г. было полиэтничным. В конце XVIII в. в Екатеринославе проживало 2634 чел., представлявших 60 национальностей, в том числе и немцы. Дело в том, что последняя треть XIX века была временем активной реализации Манифеста Екатерины II от 1764 г., определившего на ряд лет переселенческую политику российского самодержавия [16, 13; 17, 56-63]. Согласно этому документу, началось массовое переселение иностранцев, особенно в южные регионы государства [5, 30-41], часть из них оседала в Екатеринославе. Именно здесь с 1800г. действовала Екатеринославская контора опекунов иностранных поселенцев (созданная по распоряжению Сената 6 апреля 1800г.), оказывавшая помощь переселенцам из разных стран [9, 7-14]. Долгое время город развивался медленно. В промышленном и культурном отношении губерния была заброшенным углом [27]. Однако промышленный бум конца 70-х — начала 80-х годов XIX в привел к значительным изменениям, в том числе и демографическим. О взаимоотношенности этих процессов писал еще в 1922 году английский демограф А.М. Карр-Саундерс в фундаментальной работе "Проблемы населения: исследование эволюции", отмечавший возрастную роль социальной среды и экономических процессов на демографическое развитие [30].

Так, в 1865 г. население Екатеринослава составляло 22846 чел. Немцы и меннониты со-

эти цифры соответствовали 112839 и 1438, т.е. немецко-меннонитское население при абсолютном росте его почти в 5 раз, составляло всего лишь 1,27% от общего числа жителей [15].

Несмотря на немногочисленность, немецкий этнос был достаточно хорошо представлен в высших эшелонах власти губернии. Так, в разные годы губернаторами Екатеринослава были: 1804-1809 гг. — действительный статский советник Петр фон Берг; 1832-1833 — действительный статский советник Отто Романович фон Франк; 1858-1862 — граф, камергер, действительный статский советник Александр Карлович Сиверс; 1863-1865 — контр-адмирал Григорий Александрович Вевель фон Кригер; 1882 — действительный статский советник Евгений Васильевич фон Розенберг; 1890-1893 — камергер, действительный статский советник Евгений Карлович Шлиппе; 1900-1904 — граф, генерал-лейтенант Федор Эдуардович Келлер; 1906-1909 — статский советник Александр Михайлович Клингенберг [6]. Каждый из них на своем посту оставил определенный след в истории города и империи. Так В.К. Шлиппе достались годы тяжелой засухи, неурожая и голода. Именно он проявил особую деятельность по борьбе с засухой и основал Общества для облесения степей; большое внимание уделял также обеспечению населения продовольствием. Именно им был основан в Екатеринославе приют для подкидышей, введено в Екатеринослав-

ской губернии совещание земских начальников, ставшее действенным инструментом социоэкономического развития губернии [28, 563-564].

Граф Федор Эдуардович Келлер, боевой генерал, снискавший себе военную славу в годы русско-турецкой войны 1877-1878 гг., отличавшийся демократизмом в обращении, доступностью, интеллигентностью, находясь на посту Екатеринославского губернатора, много внимания уделял вопросам организации юридической помощи населению, реорганизовал дело попечения о детях, заботился о благосостоянии и благоустройстве как самого Екатеринослава, так и городов губернии. Он принимал живейшее участие в постройке второй очереди Екатеринославской дороги, способствовал распространению просветительских и благотворительных учреждений, число которых в губернии за 4 года его работы почти удвоилось. С началом русско-японской войны Келлер обратился с просьбой быть вновь зачисленным в армию. Население Екатеринослава устроило ему сердечные проводы. Честный, глубоко порядочный, беззаветно храбрый, искренний патриот своего отечества – таким Ф.Э. Келлер остался в памяти своих соотечественников после гибели (18 июля 1904г.) В зале Городской Думы г. Екатеринослава (21 июля 1904 г.) была отслужена панихида по покойному, а 24 июня 1904 г. в римско-католическом костеле города была отслужена заупокойная литургия по безвременно скончавшемуся Ф. Э. Келлеру.

Значительный вклад в формирование облика города внесли немцы-проектировщики, работавшие для Екатеринослава в XIX в. Одним из наиболее известных был Карл Пальшау. Во второй половине 1800-го года он составил новый проект генплана города, ставшего основой для генплана, составленного В.И. Гесте (утвержденного в 1817 г.) и ставшего главным, определяющим градостроительным фундаментом развития Екатеринослава, вплоть до конца XIX ст. Планировка центральной части города до настоящего времени во многом соответствует градостроительным замыслам Пальшау [21].

В 1820-30-е гг. в Екатеринославе осуществлялось интенсивное строительство одного из крупнейших в то время комплексов казенных суконных фабрик. Проект их самого большого строения – трехэтажного прядильного корпуса – откорректировал столичный инженер – архитектор А.Е.Штауберг (1780-1843 гг.). Проект фасадов зданий городских присутственных мест и частных торговых лавок выполнил архитектор В.Ф. Мерц [21].

Особенно насыщен немецкими именами в архитектурной истории Екатеринослава период конца XIX в. Во второй половине 1870 -х годов должность Екатеринославского городского архитектора занимал гражданский инженер Оскар Андреевич Клаузен (1849-1891 гг.), с

1886г. – Фердинанд Августович Гаген (1849-?). По проектам последнего, в Екатеринославе были построены казармы 54 резервного пехотного батальона, городское реальное училище, ряд домов (Рихтера, Павлова, Элисберга, Яковлева, Зигеля, Штрауса, Ниссена и др.) [21].

В конце XIX в. Екатеринослав выдвинулся в ряд наиболее богатых городов, и городские власти начали практиковать проведение архитектурных конкурсов на проекты крупных построек для Екатеринослава, в частности, на проект нового здания Екатеринославского Английского клуба и на проект здания банка Общества взаимного кредита губернского земства. Победителем был признан проект ведущего петербургского архитектора А.И. фон Гогена (1856-1914 гг.) Проект был осуществлен. До настоящего времени это одно из наиболее изысканных зданий города, которое выразительно представляет неоренессансные поиски в отечественной архитектуре конца XIX века (ныне гарнизонный дом офицеров) [21]. Проект здания Общества взаимного кредита реализован в натуре не был.

В историко-архитектурную летопись Екатеринослава начала XX века входят Д.К. Тиссен и Е.Ф. Шреттер. По проекту Д.К. Тиссена в 1914 г. построено, пожалуй, лучшее в городе промышленное здание в стиле модерн. Это изящный по архитектуре корпус кондитерской фабрики Лурье (ныне ул. К.Либкнехта, № 4). Петербургский архитектор Е.Ф. Шреттер сделал проект, по которому в 1916 г. на Александровском Южно-Русском (Брянском) заводе построили железнодорожную эстакаду и начали строить здание Главной конторы завода, которое в связи с войной не было закончено. Здание главной конторы Брянского завода можно отнести к числу наиболее значительных административных сооружений России в начале XX ст. [1].

Среди достопримечательностей города первой половины XIX ст. (20-40-е годы) выделяется казенный сад как по площади занимаемой территории, так и по качеству и количеству насаждений. Он возник на основе купленной князем Потемкиным за 3 тыс. руб. у запорожца Глобы 2-х полудиких плантаций, имевших 2 части: верхнюю и нижнюю. Князь Потемкин привез из своего польского имения Дубровны на барках по Днепру оранжерею и 29 садовников. Однако подлинный расцвет казенного сада был достигнут тогда, когда он начал обрабатываться садовником Гуммелем – бывшем идеалом прежнего типа немца по честности, трудолюбию, отличному знанию дела. В саду было отделение, в котором акклиматизировались деревья, привезенные по инициативе Гуммеля из Америки в 1821-1823 г.г. Сад имел участки диких и фруктовых деревьев, обширный огород, парник, виноградники, заведение для разведения шелковичных червей. В 1817г. по инициативе и

при содействии действительного статского советника, главного судьи Конторы опекунов С. Х. Контениуса при саде было открыто училище садоводства. Со смертью Гуммеля и с переходом сада в ведомство министерства государственных имуществ – все пришло в запустение [4, 722–724]. Ныне на месте бывшего казенного сада находится парк им. Глобы.

Событием в жизни города было открытие в 1846 г. памятника Екатерины II работы берлинских скульпторов братьев Вильгельма Христиана и Фридриха Элиаса Мейеров, отлитый скульптором-литейщиком Наукишем и художником Мельнером (1788 г.) [4, 722–724].

В 30-е годы XIX в. екатеринославцы впервые увидели у себя театр – он был построен антрепринером странствующей труппы Штейном.

Страницы культурной жизни города связаны с созданием в нем публичной библиотеки (около 1858–1859 г.г.) Она была создана на основе первой публичной библиотеки города (1832–1837 г.г.), являвшейся одной из 31 губернских библиотек России того времени. Активное участие в ее работе принимал чиновник Приказа общественного призрения Ульман, бессменно ею заведовавший в течение 30-ти лет [4, 722–724].

Екатеринослав начала XIX века узнал и своего первого врача. Им был Карл Иванович Роде (искусство врача и его человеколюбие были широко известны). Помимо этого в медицинских кругах широкое признание получил и медицинский препарат, созданный им («Родевские порошки»). Именно он, вместе с хозяином единственной тогда в городе аптеки Мильгофом, олицетворял всю медицину губернского города. Со временем ситуация изменилась и на карте города появились городская амбулаторная лечебница, глазная лечебница Я. Эзау и Р. Вебера, хирургическая лечебница доктора Н.С. Эрлиха, зубная клиника Р.Вебера и Шрейдера. Уровень медицинской квалификации врачей и персонала этих заведений делал их ведущими учреждениями соответствующих профилей губернского города.

Немецко-меннонитское население губернского города в виду своей малочисленности в системе образования было представлено лишь в начальных училищах: римско-католическом приходском училище, евангелическо-лютеранском училище (1915 г. его заведующим был Яков Фридрихович Фаузер) и меннонитском училище (заведующий Иоганн Классен, 1915 г.) Последнее было построено меннонитами на улице фабричной в 1851 г. Позже в 80-е годы XIX в. на прежнем месте было возведено новое здание школы-церкви. Возглавлял школу Давид Генрихович Эпп. В 1913 г. его на этом посту сменил Иоганн Классен [4, 722–724]. Дальнейшее образование немцы и меннониты получали, обуча-

ясь в Екатеринославском реальном училище им. Николая II, в Екатеринославской классической гимназии. Среди первых студентов открытого в 1912 г. в городе Горного института, тоже встречаются немцы. Получали высшее специальное образование немцы Екатеринослава и в престижных учебных заведениях России – Петербургском, Одесском, Харьковском, Московском, Дерптском университетах.

Система начального образования была чаще всего связана с конфессиональной принадлежностью и действовала при церковных приходах. Деканом римско-католического прихода в 1915 г. являлся Рафаил Федорович Шефер, священником – Иоганн Шенбергер [32, 290–291].

Свою историю имеет евангелическо-лютеранский церковный приход в Екатеринославе. Дело в том, что с 1791 г. Екатеринославское протестантское население обслуживалось пасторами из колонии Йозефсталь. 22.02.1791 г. пастор А. Кирхман и 7.01.1803 г. пастор К. Биллер провели крещение в Екатеринославе [29, 118–119] 12 апреля 1818 г. состоялась первая конфирмация. Число удостоившихся святого причастия в 1830 г. ограничилось 30 гражданами, в том числе вице-губернатор генерал Вурст, генерал Контениус, доктор Вебель, аптекарь Мильгоф и др. До 1863 г. пастор Л. Штейнман из Йозефсталя посещал Екатеринослав несколько раз в год [29, 118–119]. В 1852 г. приехавший в город генерал супер-интендант Флитнер выступил с инициативой основать приход. В инициативную группу вошли учитель гимназии Петерсон, домовладелец Зес, инспектор училища Баум. Первым председателем церковного совета был губернский предводитель дворянства барон Франк. 7 апреля 1853 г. жена мещанина Макса пожертвовала на постройку будущего лютеранского храма 3 векселя на 1000 руб. Большие пожертвования были сделаны графами Александром и Виктором Конкриньим. И 16 марта 1861 г. в Екатеринославской палате государственных имуществ был приобретен земельный участок под будущую постройку храма (за 775 руб.) С тех пор каждый лютеранин обложил себя добровольно налогом в 1 коп. в день, с целью построить на собранные средства церковь. 1 мая 1865 г. Центральным Комитетом вспомогательных касс лютеранского исповедания на постройку кирхи было выделено 1000 руб. Кроме того поступали частные денежные пожертвования. План помещения кирхи был безвозмездно выполнен Николаем Нейманом. Утварь для святого причастия пожертвовала жена землевладельца Фальц-Фейна, урожденная Кнауф. Инженер Голдгар за свой счет сделал ограждение алтаря. Пожертвования для кирхи поступали от многих лиц, в том числе и православного вероисповедания. В 1866 г. кирха была в присутствии городских властей освящена [19].

В начале XX в. службу в евангелически-лютеранском приходе Св. Екатерины в Екатеринославе вел пастор, потомственный дворянин Эдуард Федорович Гессе (1897–1926), а председателем Церковного совета являлся врач Роберт Юльевич Вебер. С 1928 по 1835 г.г. пастором был Вальдемар Зайб. При нем в 1935 г. произошло закрытие кирхи [33, 217].

Екатеринославская меннонитская община (филиал Хортицкой фламандской церковно-меннонитской конгрегации) свои богослужения проводила в зале меннонитского училища. В начале XX века его проповедником был Давид Генрихович Эпп, председателем церковного совета Иван Иванович Тиссен. Членами совета являлись Петр Генрихович Гезе (отец будущего народного артиста Виктора Станицына (Гезе), Генрих Иванович Тевс. Помощником пресвитера был Петр Генрихович Функ [31, 254–255].

О высоком нравственном авторитете немецко-меннонитской части населения города свидетельствует тот факт, что председателем Екатеринославской Губернской Земской Управы одновременно был И.К. фон Гесберг, (прямые потомки которого сегодня проживают в г. Днепродзержинске), членом городской Думы – врач Роберт Юльевич Вебер, почетными гражданами являлись А.Н. Поль, П.Г. Гезе, Карл Матвеевич Мецгер, действительный статский советник, врач Леонид Карлович Реймер, инженер-технолог Иван Яковлевич Эзау, Владимир Васильевич Эм. Более того, от Екатеринославской губернии членом Государственной Думы стал меннонит Герман Абрамович Бергман [8, 324–344; 360–368].

С самого начала история города связана с деятельностью немецких и меннонитских предпринимателей. В 1792 г. в Екатеринослав была перевезена из белорусского местечка Дубровны суконная фабрика, одним из директоров которой был Карл Адлерберг [7, 264]. На фабрике трудилось 819 рабочих. До наших дней сохранился один из ее корпусов, который находится на проспекте им. К. Маркса и принадлежит хлебозаводу №1. Екатеринославская суконная фабрика вырабатывала сукно, подкладочную ткань, шелково-чулочные изделия и являлась одним из крупных предприятий по изготовлению сукна на Юге России. В 1836 г. из-за нерентабельности Екатеринославская фабрика была закрыта. Большая часть ее мастеров с 1837 г. работала на частной суконной фабрике Карла Неймана. Позже его сын Эдуард Карлович Нейман открыл мыловаренный завод.

Промышленное развитие города в первой половине XIX в. связано с перерабатывающим производством. Большая роль в этом деле принадлежала меннонитам: И.Тиссен, прибывший сюда из Данцига в 1803 г., построил здесь первую мельницу, (в 1810 г. им же была построена

первая паровая мельница); Г.Гезе, К.Корнис, Д. Шредер, Г. Тевс, братья Фасты. Большинство из них занимались мельничным производством. В 1902 г. в Екатеринославе насчитывалось 16 мельниц, 5 из них принадлежали меннонитам и давали 40% всей муки, производимой в городе [2, 94]. Качество продукции и ее ассортимент соответствовали высоким требованиям времени и позволяли конкурировать с аналогичной продукцией не только на внутреннем рынке. Так, образцы муки, производимой на мельнице Тиссена, экспонировавшейся в 1900 г. на Всемирной выставке в Париже, получила золотую медаль [11].

Экономический подъем последней четверти XIX в. в Екатеринославе и губернии был связан с именем Александра Николаевича Поля – представителя немецко-украинского рода, обнаружившего в 1866 г. месторождение железной руды [22]. Определил качество руды, размеры ее запасов, приглашенный А.Н. Полем проф. Горной Академии из Фрайбурга Штрипельман. Понимая необходимость соединения найденной руды с запасами каменного угля в Донбассе, А.Н. Поль добился строительства железной дороги с мостом через Днепр в районе Екатеринослава. 18 мая 1884 г. дорога с мостом была торжественно открыта. 9 мая 1887 г. А.Н. Поль был избран почетным гражданином Екатеринослава.

На рубеже XIX–XX веков немногочисленное немецко-меннонитское население во многом определяло облик города: мельницы братьев Фастов, братьев Гезе, мельницы Тевса, Тиссена, лесопильный завод И.И. Фаста, мыловаренный завод И.И. Тевса, пивоваренные заводы Боте, Эрнста Готфридовича Дюллера; фабрика волнистого шифера «Карла Гехтольда», гильзовая фабрика Геллера, лесопильный завод Розенберга, завод Б. Гантке, фабрика сухих и масляных красок и мыловаренный завод Ш.Штейнбока, техническая контора С.Е. Краузе и др. Потребности расширяющегося производства диктовали свои требования. И немецко-меннонитская община Екатеринослава оказалась представленной не только в сфере производства, но и торговли. Большой известностью пользовался склад технических машин и электрических принадлежностей Эмиля Вюглера и К⁰, товарищество для устройства мукомольных мельниц Антона Эрлангера и К⁰. Приведенные данные не носят исчерпывающего характера. Экономическое развитие города и губернии было хорошо представлено на Южно-российской областной сельскохозяйственной промышленной и кустарной выставке, проходившей с 1 июля по 10 октября 1910 г. в Екатеринославе [12, 283]. В ее подготовке и проведении активное участие принял Иоганн Яковлевич Эзау, возглавлявший дирекцию этой выставки. За участие в этой выставке Эзау был награжден орде-

ном Святой Анны 3 степени.

И.Я.Эзау был связан с Екатеринославом многими нитями. Здесь он окончил екатеринославскую классическую гимназию. Сюда он вернулся, получив профессию инженера в Риге. Здесь он работал и стал удачным предпринимателем и земским деятелем. С 1904 г. И.Я.Эзау участвовал в городском управлении, а в 1905 г. был избран городским головой и находился на этом посту вплоть до 1909 г [10, 69]. Он много сделал для инфраструктуры города (постройка новой станции водоснабжения, дальнейшее развитие городской трамвайной сети, постройка нового крытого рынка, основание нескольких женских гимназий, благоустройство города). За заслуги перед государством как городской голова в 1906 г. он был награжден орденом Св. Станислава 3 степени [3, 95]. Основание в городе университета в 1918 г. тоже связано с его именем, ибо с 1918 г. по 1.2.1919 г. он вновь находился на посту городского головы.

В период революции и гражданской войны, в межвоенные годы немецко-мennonитское население города прошло через все испытания тех лет так же, как и остальное население.

Согласно переписи 1926 г., количество немцев, проживавших в городе составляло 2445 чел. Работала одна немецкая школа (СШ № 28). Закрытая в 1938 г., она возобновила свою работу в период оккупации.

В 1935-1936 гг. на базе Днепропетровского драматического театра им. Горького работал Днепропетровский областной немецкий антифашистский театр, созданный по инициативе Днепропетровского обкома партии. В нем были заняты немецкие профессиональные актеры, эмигрировавшие из Германии (Э. Гешонек, Г. Гинце, Ф. Рихтер). Художественным руководителем являлся Максим Валентин. Было показано более 160 спектаклей, которые посмотрели около 45 тыс. зрителей [25, 140-155]. Играли пьесы немецких, русских, украинских драматургов. В 1936 г. театр был переведен в Одессу, актеры подверглись репрессиям и театр прекратил свое существование.

На рубеже 20-х – 30-х годов городское не-

мецкое население пополнилось за счет немецких специалистов, приехавших по приглашению советского правительства для работы на предприятиях города, за счет политэмигрантов, спасавшихся от гитлеровского произвола. Однако политическая обстановка и процессы, проходившие во второй половине 30-х годов, тяжелым молохом прошли по всему населению, в том числе и немецкому. «Шпионов» и контрреволюционеров из числа немцев сотрудники НКВД находили во всех отраслях народного хозяйства. Так на железнодорожном транспорте, паровозоремонтных заводах, железнодорожных объектах только в феврале 1937 г. Днепропетровское УНКВД репрессировало 157 чел [23, 99]. Положения, высказанные на XIII съезде КП(б)У в мае-июне 1937 г [18, 95-109], о целесообразности выселения всех немцев как «зараженных фашистской идеологией», нашли практическое выражение в операциях НКВД против немецкого населения [26, 32-40]. Разоблачали вредительские группы на заводе «Коммунар» (1937г.), Коминтерн, им. Ленина, К.Либкнехта, им. Петровского. Жители областного центра испили полной чашей «немецкие операции» первой половины 1938 г., когда были проведены широкомасштабные «зачистки» этнических немцев. По числу репрессированных в 1937-1938 г.г., немцы занимали фактически второе место после украинцев [24, 113].

Репрессии обрушились не только на техническую интеллигенцию, рабочих. Не обошли они стороной и представителей культуры. В 1937 г. был арестован и расстрелян редактор Днепропетровской областной газеты «Зоря» А.Э. Зимунд [24, 104-105]. Арестовали и судили группу студентов-немцев, обучавшихся в Днепропетровском театральном училище.

Начало Великой Отечественной войны и августовские постановления 1941 г. окончательно подвели черту под существованием немецко-мennonитского населения города.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Безносков А.И. Мennonитская община Екатеринослава. Роль и место экономической и общественной жизни города // Украина-Германия: экономическое и интеллектуальное сотрудничество. - Дн-вск, 1998.
2. Безносков А.И. Указ. соч. С.94.
3. Безносков А.И. Указ. соч. С.95.
4. Бобылева С.И. Днепропетровск. // Немцы России. Энциклопедия - М., 1999. - С.722-724.
5. Бобылева С.И. Причины миграции немецкого населения на Украину в XVIII - первой половине XIX в. / Вопросы германской истории. - Дн-вск, 1995. - С.30-41.
6. Весь Екатеринослав. Справочник. - Екатеринослав, 1903.
7. Дружинина Е.И. Южная Украина 1800-1825 г. - М., 1970. - С.264.
8. Календарь - ежегодник «Приднепровье». Екатеринослав, 1910. - С.324-344; С.360-368; Весь Екатеринослав за 1911 год. - Екатеринослав 1912. Календарь - ежегодник «Приднепровье». Екатеринослав, 1911. - С.316-321.
9. Контора опекунов Новороссийских иностранных поселенцев. 1781-1857. Опись фонда. - Днепропетровск - Киев, 1997.- Т.1. - С.7-14.

10. Лазебник В.И. Екатеринославский городской голова. // Музей і майбутнє. - Дніпропетровськ, 1998. - С.69.
11. Отчет-альбом Южно-русской областной сельскохозяйственной, промышленной и кустарной выставки в г. Екатеринославе 1910 г. - Екатеринослав, 1912. - С.283; Южная Заря. - 1910. - 3 октября. - С.3.
12. Отчет-альбом Южно-русской... - С.283.
13. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII - первая половина XIX в.). Под редакцией С.И. Бобылевой. - Дн-вск, 1999. - С.51-54.
14. Памятная книга Екатеринославской губернии на 1914 г. Екатеринослав, 1913. - С.174-185; Светленко С., Ганошенко Л. Екатеринославский губернатор Ф.Е. Келлер // Борисфен - 1994. - №3 (33). - С.13-14.
15. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. XIII. Екатеринославская губерния. - СПб., 1909.
16. Плева И.Р. Прием иностранных колонистов в России и отправка к месту поселения в 60-х годах XVIII в. // Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект. - М., 1998. - С.13.
17. Плева И.Р. Немецкие колонии на Волге во второй половине XVIII в. - М., 1998. - С.56-63.
18. Проблеми національних меншин в документах партійних і радянських органів України в 20-30-х р.р. // З архівів ВУЧК - ГПУ - НКВД - КДБ. - 1995. - №1,2. - С.95-109.
19. Пятидесятилетие Екатеринославского земства. 1866-1916.- Екатеринослав, 1916.
20. Пятидесятилетие Екатеринославского земства. 1866-1916.- Екатеринослав, 1916.
21. Ревский С.Б. Зодчие, инженеры, художники, участвовавшие в формировании Екатеринослава (конец XVIII - начало XIX в.). - Дн-вск, 1981.
22. Синявский А.А. А.Н. Поль. Биографический очерк к открытию здания музея его имени.- Екатеринослав, 1905. - С. VI; Машуков В. Воспоминания о Екатеринославе (1887-1910). Екатеринослав, 1913.
23. Ченцов В.В. Трагические судьбы. - М., 1998. - С.99.
24. Ченцов В.В. Указ. соч. - С.113.
25. Чередник Е.И. Днепровский областной немецкий театр (ДОНТ) // Немцы России. Энциклопедия. - М., 1999. - С.724; Из берлинского гетто в новый мир. Мемуары антифашистки Мишкет Либерман / Пер. с нем. - М., 1979. - С.140-155.
26. Чирко Б.В. «Шкідництво різних націй...» (Національні меншини на Україні у 1920-1930-х роках за документами Ц ДАГО України // Архіви України. - 1992. - №4. - С.32-40.
27. Шатров М.А. Город на трех холмах. Книга о старом Екатеринославе. - Дн-вск, 1969.
28. Шлиппе В.К. // Федорченко В.И. Имперский Дом Выдающегося сановника: Энциклопедия биографий: В 2 т. - Красноярск - Москва, 2001. - Т.2. - С.563-564.
29. Amburger E. Die Pastoren der evangelischen Kirchen Russlands vom Ende des 16. Jahrhunderts bis 1937. - L'neburg, 1998. - S. 118-119.
30. Carr-Saunders A.M. The Population problem: a study in human evolution. - Oxford, 1922.
31. Mennonites in Russia, - Winnipeg, Manitoba, 1989, - P.254-255.
32. Schnurr I. Die Kirchen und das religiöse Leben der Russlanddeutschen. Katholischer Teil.- Stuttgart, 1980. - S.290-291.
33. Schnurr I. Die Kirchen und das religiöse Leben der Russlanddeutschen. Evangelischer Teil.- Stuttgart, 1978. - S.217

В. М. ЗАРУБА

ЧИГИРИНСЬКІ ПОХОДИ

Заруба Віктор Миколайович – заступник начальника кафедри теорії та історії держави і права Юридичної Академії МВС України (Дніпропетровськ), кандидат історичних наук

Російсько-турецька війна 1676-1681 років, яку традиційно називають Чигиринськими походами, складає важливу сторінку історії України. Проте в історичній літературі трактування їх не є однозначним, а часом і дискусійним. Обмежимося кількома прикладами.

Частина як російських, так і українських істориків вважають *Чигиринськими* походи російсько-українського війська, інші – турецько-татарського на Чигирин саме в 1677-1678 рр. Питання це, просте на перший погляд, має принципове значення, позаяк в узагальнюючих працях вони все ж асоціюються з агресією, загарбаннями. Ми вважаємо, що Чигиринські походи

здійснено турецько-татарськими інтервентами з метою відновити владу над Правобережжям, де існував вілаєт Петра Дорошенка, і розгорнути завоювання Києва та Лівобережної України. Так і подаються вони в "Советской исторической энциклопедии" (т. 16, с. 26-27), "Радянській енциклопедії історії України" (т. 4, с. 494-495), "Українській радянській енциклопедії" (перше видання, т. 16, с. 183; 2-е видання – т. 12, с. 259), "Українському радянському енциклопедичному словнику" (1-е видання – т. 3, с. 757; 2-е видання – т.-3, с. 636). А ось "Большая советская энциклопедия" (як друге видання – т. 47, с. 360, так і третє – т. 29, с. 187), "Совет-

ская военная энциклопедия" (т. 8, с. 476), як і дореволюційна "Военная энциклопедия" (Спб, т. 14, с. 914) і "Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона" (т. 38-А, кн. 76, с. 814-815) визначають їх як походи російських військ та українських козаків на Чигирин.

Але ж Чигирин у той час, після здачі П.Дорошенка на ласку Олексія Михайловича, належав Російській державі, в ньому знаходився російсько-український гарнізон (в 1677 році полковника Коровченка і воєводи Траурерніхта, а в 1678 р. – воєводи І.І.Ржевського) і ходити походом на власне місто армії не могли. Все пояснюється правилами тодішньої військової стратегії і тактики, за якими армії зосереджувалися в певному місці (в даному випадку на Атополоті) і виступали до місця воєнних дій (в даному разі на допомогу чигиринському гарнізону). Таку ситуацію добре видно з карти, яка додається до статті в "Советской военной энциклопедии" (т. 8, с. 476).

Зрештою, якщо дивитися на Чигиринські походи як на російсько-українські, то їх має бути принаймні чотири, а не два. Врахувати тоді необхідно і походи 1674-1676 років на Чигирин армій боярина і князя Г.Г.Ромодановського і гетьмана Лівобережної автономії І.Самойловича проти віласту П.Дорошенка, війна з яким *de jure* була війною з Туреччиною.

Уже сучасник подій, анонімний козацький літописець Самовидець, дивиться на походи під Чигирин, як на турецько-татарську агресію (Літопис Самовидця. К.: Наукова думка, 1972, с. 126-131). Інша справа, що туди ж змушені були іти для її відсічі стрілецько-козацькі з'єднання. Цієї ж думки дотримуються і радянські дослідники М.О.Смирнов, А.Д.Новичев, О.М.Апанович у статтях та монографіях. Подає події таким чином і фундаментальна, узагальнююча 10-томна "Історія УРСР" (т. 2, с. 97; автор розділу К.І.Стецюк).

У кількох довідниках (БСЭ, 2-е видання, т. 47, с. 360; РЕУ, т. 4, с. 497; УРЕ, 1-е вид., т. 16, с. 183; УРЕС, т. 3, с. 757) також неправильно визначено дату початку першої російсько-турецької війни – замість 1676 р. названо 1677 р., хоча, наприклад, у тій же РЕУ (т. 4, с. 28) в статті "Російсько-турецькі війни" дату подано точно – 1676-1681 рр.

До цього необхідно додати, що деякі зі згаданих нами праць та видань не позбавлені також неточностей і загальноісторичного характеру. На цьому простому прикладі видно, що вивчення боротьби українського народу з турецько-татарською експансією в останній чверті XVII ст. залишається актуальною задачею історичної науки.

К. М. КОЛЕСНИКОВ

ДО ПРОБЛЕМИ ТИПОЛОГІЧНИХ ПАРАЛЕЛЕЙ МІЖ РОСІЙСЬКИМ І УКРАЇНСЬКИМ КОНСЕРВАТИЗМОМ (К.М.ЛЕОНТЬЄВ І В.К.ЛИПИНСЬКИЙ)

Колесников Костянтин Миколайович – доцент кафедри державного права та митної політики Академії митної служби України (Дніпропетровськ), кандидат історичних наук

Якщо кинути побіжний погляд на умови становлення і розвитку правих консервативних течій у російському й українському політичному середовищі останньої третини XIX – першої третини XX століття, то може здатися, що їм не властиво жодної спільної риси.

Російські консервативні традиції мали витоки в офіційній імперській ідеології, на той час уже нежиттєздатній, в історіософських конструкціях М.М.Шербатова, М.М.Карамзіна і П.Я.Чаадаєва¹ та переважно слов'янофільській спадщині. Наприкінці пореформеної доби Олександр II та в часи контрреформ Олександра III вони трансформувались у виразно охоронительські, де в чому навіть творчо безплідні, суспільні умонастрої в стилі К.П.Победоносцева, Д.А.Толстого,

Л.А.Тихомирова². За правління Миколи II отримали тенденцію на перетворення – вперше в Європі – в рухи фашистського толку, теоретично вкрай націоналістичні, а практично схильні до використання бруталного насильства ("Союз русского народа", наприклад).

Українського консерватизму на зламі XIX-XX ст. фактично не існувало, визрівали тільки інтелектуальні засади його виникнення. Об'єктивні умови розгортання опозиційного щодо імперії українофільського руху, виштовхували носіїв помірковано-правих поглядів, які вели свій ідейний родовід від малоросійського дворянського автономізму "Історії русів", до загальноросійського ліберального земства, згодом – до відповідних політичних партій на зразок кадетської.

Поодинокі консервативно налаштовані особистості, що залишались у рамках українського руху, сприймалися його загалом як епатажні диваки, а то й опоненти українства (П.Куліш, Ф.Уманець). Доба революцій узагалі залишала політикам, що хотіли бути українськими, небагато вибору, окрім соціалістичного. Якраз подібна відсутність повноти національного політичного спектру являється характерною ознакою окраїнних рухів – інтегрованих до загальноімперської політичної системи і одночасно провінційне обмежених опозиційністю до неї.

Однак позірна несхожість насправді далека від дійсності.

З освіченим суспільством Російської імперії кінця XIX ст., яке хоча і являло собою ніби тонку плівку на поверхні величезного народного океану, вимушений був рахуватися уряд. У цьому суспільстві давно вже втратили свою авторитетність офіційні ідеологічні доктрини, що освячували престол. Умонастрої православної патріархальної Русі та націоналістично “закриті” вселенські претензії “Москва – третій Рим” розвіялися в буревіях петровських перетворень і палацових переворотів XVIII ст. Петровсько-катерининська модель універсалістської світської імперії – раціонально збудованої держави просвіченого абсолютизму – була дискредитована розпорою над декабристами. Офіційний “символ віри” графа С.С.Уварова (“православ’я, самодержавство, народність”, так звана уварівська трійця, 1834) сприймався освіченою громадськістю 1870–1880-х рр. в кращому випадку байдуже. Як бачимо, були серйозно підірвані ідеологічні підвалини всього імперського соціуму. В статті “Горе переможцям!” (1879) М.Я.Данилевський зазначав, що поширюються великі сумніви в “смысле, цели, значении самого исторического бытия России, которые как нечто несущественное, сравнительно мало важное, второстепенное, должны уступить место более существенному, более важному, первостепенному. ... С такими сомнениями в сердце исторически жить невозможно!” [4, 215].

Такі представники пізнього слов’янофільства як М.Я.Данилевський та К.М.Леонтьев (1831–1891)³ намагалися розгорнути своєю творчістю широкі історіософські горизонти історичного буття Росії. Вміст їхнього “консерватизму” може бути умовно означений поняттям “творче охоранітельство”. Його імператив – неухильне слідування певній традиції – нежиттєздатен без невтомного творення самої цієї до кінця невизначеної традиції. З огляду на її насичення певними культурно-політичними ідеалами можна охарактеризувати їхню спадщину як “консервативний утопізм” [Див.: 20].

“Византийский дух, византийские начала и влияния, как сложная ткань нервной системы, проникает насквозь весь великорусский общественный организм”, – зазначав Костянтин Ми-

колайович Леонтьев [10, 36]. Однак, згодом мислитель розчарувався в прямотинності своїх висновків. Він пише: “Охранение от неразвитости, от отсталости ненадежно: надежно только созидание чего-либо нового или полунового высшими, более развитыми классами, за которыми рано или поздно, хотя или нехотя, идет народ” [11, 311]. Для Леонтьєва – це вже другий період його творчості. В першому він прагнув “підморозити Росію”, що за О.Яновим визначається як “нігілістичний візантизм”. У другому періоді мислитель закликав так вирішити соціальне і робітниче питання (на засадах монархізму і соціалізму), щоб стати в цьому зразком Європи і всьому світові. За О.Яновим, це період “творчого візантизму”, бачення ново-східної візантійсько-російської цивілізації [22]. Леонтьєв, як до нього Данилевський, переходить від пошуків у минулому і сучасності консервативних начал до активного конструювання свого ідеалу, який і надалі проголошується глибоко традиціоналістським.

Україна тривалий час творила спільну з Великоросією культурно-релігійну і політичну цілість: у середні віки – Київську Русь, у нові – Російську імперію. Сакральна ідея Русі пролягом століть складала саму суть розуміння української історії [1, 279]. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. мала місце взаємна великорусько-малоросійська культурно-інформаційна інтегрованість, навіть синкретичність. Вона з середини XIX ст. у процесі національного самовизначення двох східнослов’янських культур трансформується в ідейно-проблемну спорідненість, позбутися якої прагнуть майже всі українські мислителі XX ст. [8, 83–84]. Тому консервативно налаштовані українські діячі об’єктивно опинялися у загальноімперському правому таборі. Інші прагнули не лише знайти місце нової України серед країн і культур, з’ясувати ідею та смисл її буття, а й довести їхню оригінальність, окремішність і самодостатність. Інакше кажучи, довести, чи має Україна власну місію або вона повинна втілювати своїм існуванням якусь сторонню універсальну ідею, скажімо, християнську, російську імперську, всеслов’янську чи європейську демократичну. Такі пошуки вимагали коли штучного, коли природного відсторонення від спільної спадщини старої Русі і сучасної Росії, а оскільки тодішня офіційна Росія була право-консервативною, таке культурницьке, а згодом і політичне відсторонення вимагало підняття ліво-радикальних прапорів, зіпертих на етнографічному ґрунті. Виникнення власних консервативних течій стало б можливим тільки після цього “етапу відсторонення”.

Ще у передреволюційні часи в Україні виникають окремі постаті і групи, здатні започаткувати традицію українського консерватизму. Для прикладу можна згадати Миколу Міхновського, який 1900 року обґрунтував українські націо-

нальні вимоги не на революційних, а на історико-легітимістських принципах: Україна вільна від зв'язків і зобов'язань щодо Росії, оскільки остання свідомо не виконала своєї частини Переяславської угоди 1654 р. Єдине, що за духом пов'язувало Міхновського з лівими радикалами, це енергійний етнічний націоналізм [19, 68-71]. 1917 року приблизно ті ж праві кола ініціюють у Лубнах утворення Української демократичної хліборобської партії, яка за своєю програмою була помірковано-демократичною, але в умовах революційного загострення (жовтень) це видавалося контрреволюційністю [14].

Формування в Україні повноцінної версії вітчизняного консервативного руху стало можливим тільки після революції і громадянської війни 1917-1920 рр. як реакції на поразку "визвольних змагань". Ініціатива започаткування цього руху належить шляхтичу польського походження В'ячеславу Липинському (1882-1931). В той же час з'являються перші гучні праці Дмитра Донцова – інтегрально-націоналістичні за спрямуванням – також праві, але принципово відмінні від доктрини легітимістського консерватизму.

Липинський, подібно до Леонтьєва, засновує свою концепцію на принципі збереження традиційних підстав існування соціуму як запоруки його процвітання. Однак так само вимушений перейти від пошуку цих підстав у тогочасних соціально-політичних реаліях до їх штучного конструювання. Монархічний устрій для майбутньої України визначається Липинським як найкращий, виходячи з принципу історико-правового легітимізму: нібито в XVII-XVIII ст. існували прецеденти такого ладу. Успереч поширеній демократично-націоналістичній доктрині, стрижнем і виправданням нової Української держави може бути не воля народу, який живе на власній етнографічній території, а спадкове законне право монарха на Українську Землю. Таке монарше "право на Гетьманство ані з його власного диктаторського бажання, ані з виборчих махінацій "суверенного народу", – а тільки з його Гетьманської Родової традиції – репрезентуючої державну минувшину нашу – впливає" [13, XXXIV, XXVIII]. За конкретних умов це означало підтримку справи Павла Скоропадського: член цього роду – Іван Скоропадський – уже обіймав посаду Гетьмана протягом 1708-1722 рр., а його нащадок підтвердив ці історичні права, взявши на себе Гетьманство 1918 р. Однак, як на нашу думку, Гетьманат XVII-XVIII ст. і режим 1918 р. не мали монархічного характеру, а до того ж їхній авторитет не був укорінений у свідомості загалу. "Самодержавство" багатьох гетьманів, чия влада до того ж мала або революційне, або виборне походження, стояло ближче до самовласного деспотизму, ніж до законної легітимної монархії. Сама структура верховної влади Гетьманщини вказу-

вала на відсутність тривалої традиції власного суспільно-державного буття України [6, 70-71; 7, 15-16]. Липинський це добре відчував і тому робив справжню ставку не так на відродження напівміфічного гетьманського монархізму, як на переорієнтацію українців з визнання петербурзької чи віденської династій на підтримку династії нової – київської. Обґрунтовуючи законність українського державного суверенітету, він не посилається на жодну з історико-правових традицій, що були б фіксовані у місцевому законодавстві, державних угодах чи у міжнародному праві. Липинський твердить про вольове бажання бути Україною, про необхідність внутрішнього завоювання своєї Землі енергійною провідною верствою. Він говорить про історичну традицію боротьби за волю і самостійність України. Революційні, волюнтаристські і мілітарні нахили цієї націогенетичної доктрини лише зміцнювалися ідеєю територіального патріотизму, що ґрунтується на усвідомленні спільних інтересів територіальної єдності усіма мешканцями українських земель. Причому кордони цих земель мали охоплювати українські етнічні терени, всі простори, заселені українцями, яким би урядам ті не належали. Не дивлячись на монархічно-традиціоналістські принципи свого вчення, Липинський ніколи не апелював до історичних, традиційно визначених кордонів українських державних утворень – Гетьманщини XVII-XVIII ст., Галицько-Волинського князівства XII-XIV ст. чи Київської Русі IX-XI ст. Він посилається на етнографічний принцип виділення націй, що був основою демократичних і націоналістичних доктрин. Даний принцип етнічного суверенітету, введений у міжнародно-правову і дипломатичну практику європейських держав у 1850-ті рр. французьким імператором Наполеоном III і проголошений одним з провідних у теорії американським президентом Вудро Вільсоном у 1918 р.⁴, входив у суперечність з історико-правовим легітимізмом консервативного гатунку.

Леонтьєв пояснює свій полум'яний консерватизм тим, що новітня буржуазія та інтелігенція ("професори, вчителі, купці, доктора") – типові носії мішанства духу – об'єктивно ворожі складним структурованим цілісностям, що процвітали за старих часів. Буржуазний капітал та технологічний прогрес відіграють роль інструментів "егалітарно-ліберального процесу", що тягне за собою "передсмертне змішання складових елементів та ... остаточне вторинне спрощення попередніх форм". Так, у Франції, що була до 1789 р. бастионом європейського дворянсько-монархічного порядку, в 1871 р. встановлена "міщанська (тобто не соціалістична, а грамато-плутократична) республіка", а це для Леонтьєва – символ потворності, знищення життєвої краси [11, 330].

Захищаючи естетичну привабливість тради-

ційної ієрархії та її ідеологічних основ – релігійного і соціального містицизму, Леонтьєв звертається до всього арсеналу тогочасної науки: природничих аналогій, логічних викладок та запевнянь у практичній корисності станового суспільного ладу. На цьому підході збудована більшість його творів, зокрема “Візантизм і слов’янство” та безліч інших. Ось, наприклад, одна з найхарактерніших цитат: “...атеистическое государство так же противно законам социальной природы, как жизнь позвоночного животного без остова, без легких или жабр” [11, 331]. Отже, дворянська зверхність щодо буржуазії, естетичне несприйняття сірості і посередності, веде мислителя до соціологічних узагальнень⁵, спрямованих проти демократизації та лібералізації суспільств, до консервативного бунту проти всього напрямку еволюційного розвитку Європи. В цьому Леонтьєв виступає не меншим радикалом, ніж його уявні ліві опоненти, виступає ідеологом фундаменталістської реакції проти цінностей і досягнень безбожної модерністської Європи.

Липинський пояснює свої не менш енергійні випадки проти буржуазії та інтелігенції їх слабкістю в українському суспільстві, їх нездатністю виступити державотворчою силою. В українських умовах єдиний державотворчий клас – хлібороби – повинен об’єднати навколо себе кращих вихідців з інших верств. Політичні вправи інших, зокрема декласованої інтелігенції, деструктивний характер. Учений категорично відмовляє інтелігенції, до якої відносить і священників, у праві на владу. Вона керує за допомогою національного державного апарату (адміністрації і армії), що витворювався в європейських країнах старою земельною аристократією. Вона, будучи матеріально безсилою, лише удає з себе правителя, насправді керує той капітал, що забезпечує їй владу і матеріальний добробут. Єдине, на що здатна інтелігенція, – це роль посередників між трудящими масами і міжнародним космополітичним капіталом, який видає виборцям “подачки” з її рук [13, 34, 70]. За таких умов політичні свободи громадян перетворюються на фікцію, а політичний режим (демократія) – на торжище: “...демократичний метод організації громадянського життя, опертий на спекуляції найгіршими інстинктами мас, веде власне народ до загибелі” [15, 217].

Тотожним являється і відношення означених мислителів до „страждань”. Леонтьєв доводить, що поняття страждання ні в якому разі не може бути адекватним критерієм для наукового оцінювання ступеня розвитку людських спільнот, це необ’єктивний, а тому і ненауковий критерій: “А страдания? Страдания сопровождают одинаково и процесс роста и развития, и процесс разложения. Все болит у дерева жизни людской... боль для социальной на-

уки – это самый последний из признаков, самый неуловимый; ибо он субъективен, и верная статистика страданий, точная статистика чувств невозможна...” [10, 78]. Липинський, доводячи реальну вартість існування незалежної України, підкреслює, що вона створюється не для задоволення матеріальних інтересів індивідів, не для позбавлення їх від “страждань”, а має понад-індивідуальний, можливо – понад чи поза-історичний сенс: “...Україна – це не рай земний, бо рай на землі не може бути – а найкраще виконаний обов’язок супроти Бога і людей. ...Україна це перш за все дух, а не матерія, і що тільки перемогою духу може бути з хаосу матерії сотворено щось, що єсть, що має свою душу, що існує – власне Україна...” [13, XIV]. Обидва теоретики, таким чином, далекі від визнання поширених і тоді, і зараз декларативних цілей соціального розвитку – позбавлення мас від гніту і страждань, збільшення добробуту, покращання існування. Девіз їхньої творчості можна виразити словами Липинського: “...у відвічній боротьбі духу з хаосом матерії нема середини: в ній можна бути слугою або тільки Бога або тільки діявлою і нагорода за це діло Воже одержується не на землі, а в небі – Царстві Духу” [13, XIV].

Дуже гостро виступає Липинський проти націоналізму, протиставляючи його патріотизму. Він не сприймав у націоналізмі обидва боки: намагання зіперти національну єдність на кровно-етнічній спорідненості та апелювання до неструктурованих людських мас. Липинський зовсім заперечував конструктивність виключно етногенетичних факторів у процесах консолідації: “як нема чистокровних Американців – так нема і чистокровних Українців. Колонія єсть колонія: осідок людей різних племен, рас і вір. Українцем єсть всякий, хто хоче, щоб Україна перестала бути колонією; щоб з різних її племен, рас і вір повстала одна Держава Українська” [13, XX]. Таке ставлення було не дуже звичним для Європи 1920–1930-х рр., де користувалися популярністю расові та психолого-антропологічні теорії, серед яких і ряд нацистських. Дослідник указував на внутрішню спорідненість націоналізму та соціалізму: “Ви хочете відділити “чужі” верхи від “українських” низів і винищити верхи низами. При чім Ви ріжнитесь між собою ні психікою, ні методом, ні типом, ні темпераментом, а тільки чисто словесним, зверхнім гаслом... Бо бунти низів можуть валити держави, але з них ще ні одна нова держава в світі не повстала. ...Неіснуючою ще і фіктивною “українською нацією” будувати реальну українську державу можете намагатись тільки Ви, націоналісти українські, яких націоналізм єсть лише виразником вродженої анархічної владчі, злоби, нікчемності і хаосу в думках” [13, XVI].

Інша вада націоналізму, за Липинським, це зв’язок його гасел та дій із встановленням двох

ворожих справжній аристократії режимів – демократичного (про який вже йшла мова) та охлократичного. Останній означає панування дисциплінованої і незв'язаної з народом кліки над неструктурованою юрбою – те, що згодом отримує назву тоталітаризму. Обидві крайнощі – торгашество демократії та диктатуру тоталітаризму – і не міг прийняти Липинський, ревно відданий ідеї влади закону. Він жорстко протиставляв монархію (правову і дідичну владу) і диктатуру (владу абсолютистську і персональну), що відповідають двом абсолютно різним методам організації – класократії⁶ і охлократії [17, 193]. Диктаторська система вимагає абсолютної уніфікації народної маси та опертя політичного проводу на одній організації (комуністи, фашисти і т.п.) з тим, що всі інші винищуються.

Так само жорстко виступав проти націоналізму і Леонтьєв, пов'язуючи його з процесом зрівняння і демократизації суспільств. Його турбує розвиток форми – організаційної структури певної цілісності⁷, в досконалості і динамізмі якої він бачить красу реального життя. Творча роль форми, яка тлумачиться як ніби зовнішня чи відірвана від матерії і змісту, робить з пасивної етнографічної маси – нації, держави і культури. В націоналізмі мислитель помічає відсутність релігійних державотворчих і культурних ідей, що тільки й можуть вдихнути життя у беззмістовну племінну спільність. Він помічає радикальність націоналізму, тотожність "ідеї національностей і ліберального демократизму, який давно вже руйнує великі культурні світи Заходу". Мислитель фіксує його непорушний зв'язок з революцією: "с революцией ... в смысле всемирной, но не всегда преднамеренной ассимиляции (идеться про потворное сращивание и примитивизацию життєвого ладу – К.К.)... и в смысле прямого и преднамеренного ослабления, ограничения власти, религии, привилегий, в смысле мятежей и восстаний" [12, 360].

Леонтьєв робить спробу відокремити "творчий культурно-національний ідеал від грубого і простого політичного ідеалу". Він засуджує "племінний націоналізм у політиці" (звільнення і об'єднання народів) за те, що той не дає ніяких "національно відокремлюючих" результатів у житті. Мислитель підкреслює різницю між націоналізмом політичним і культурним і віддає перевагу останньому. Він проголошує вірність "національному російському ідеалу", який наділяє консервативними рисами [12, 363, 365–366]. Мислитель, таким чином, висуває на передній план наднаціональне начало культури і релігії як силу, що надихає нації до самобутнього життя.

Утім, Леонтьєв, засуджуючи як породження буржуазно-демократичної вульгарності ліберальний націоналізм XIX ст., за духом наближається до новітнього тоталітарного націоналізму. Перш за все, це відчувається у його схиль-

ності до деспотичного державного правління. (Це поряд з повагою до анархічного протесту людини, як іншого полюсу естетики життя. Він з закоханням спостерігає за вибухами в історії конфлікту між жорсткою владою і людськими пориваннями до необмеженої волі.) Реакціонер Леонтьєв наприкінці життя визнає соціалізм як законну організацію праці і капіталу, як нове корпоративне примусове закріпачення людських громад. Такий устрій під владою монархічного уряду може створити в Росії новий порядок, що не перешкоджатиме ані церкві, ані родині, ані високій цивілізації. Мислитель, отже, інтегрує деспотичний соціалізм до свого консервативного ідеалу [9, 287–288]. А від цього мав залишатися лише крок до визнання чогось на зразок майбутнього фашизму.

Палкі антинаціоналістичні випадки Леонтьєва коштували йому конфлікту з колом власних однодумців: 1890 р. з ним у гостру полеміку, яка оберталася навколо ставлення до *національного ідеалу*, вступив П.Є.Астаф'єв. У полеміці Леонтьєв зайняв позицію скрупульозного тлумачення вживаних термінів і власних думок, бажаючи максимально пояснити свої переконання нібито близькому за духом опоненту-патріоту. Однак, справжній стрижень дискусії полягав не у помилковому сприйнятті леонтьєвських ідей, а як раз у їхньому свідомому неприйнятті: Леонтьєв акцентує на плідності не національних (у його новій термінології – *племінних*), а наднаціональних "духовно-связующих воедино стремлений и задач". Наприклад, він гостро виступає проти модної на той час ідеї політичної слов'янської єдності, пропонуючи натомість "створення на руїнах Туреччини православної (а не чисто слов'янської) конфедерації з чотирьох різноплемінних православних держав: Греції, Сербії, єдиної Румунії і Болгарії" [12, 366]. В той самий час усі представники право-консервативного табору Росії міцнили свою переконаність на інших принципах. Леонтьєв виявився чужим як для ліберально-демократичних "лівих", так і для націоналістично налаштованих "правих", у бік яких відчутно дрейфувала імперська верхівка, істерично шукаючи міцного опертя в народі. За словами М.Поповича, "містичне сприйняття російської національності і націоналізму знайшло вираз і в політичних орієнтаціях царя. Зустрівшись в грудні 1905 р. з депутацією погромного "Союза русского народа", цар погодився прийняти знаки приналежності до "Союзу" для себе і свого сина і додав: "Об'єднуйтесь російські люди. Я розраховую на вас". Наскільки це було далеко від слів його діда Олександра II 1865 р.: "Я люблю однаково всіх моїх вірних підданих росіян, поляків, фінляндців, ліфляндців і інших; вони мені рівно дорогі" [21, 404, 412].

Як бачимо з наведених прикладів, конфлікт Леонтьєва з колишніми ідейними співробітниками був неминуче закономірним. Він, як лак-

мусовий папірець, викрив цілий комплекс причин майбутнього краху Російської імперії, захисники і охоронителі якої вирішили зіперти її майбутнє на принципах національної виключності – вишості титульної нації над іногородцями. І цей принцип, за законом доміно, потягнув ланцюгову реакцію – націоналізм дрібних і окраїнних етносів, який з культурницького перетворюється на радикально політичний. Леонт'єв же пропонував виразно відмінну перспективу.

Так само як і Леонт'єв, Липинський напередодні смерті вступив у гострий і принциповий конфлікт з колом своїх ідейних прибічників – оточенням претендента на гетьманський престол П.Скоропадського. Суть розриву 1930 р. мислитель пояснював ідеологічною незгодою з деспотичною манерою керівництва Скоропадського, адже Липинський відводив гетьману роль символічного репрезентанта консервативного руху, керівництво яким має належати іншим особам. Свій розрив з колишніми однодумцями він тлумачив «протириччям між двома глибоко відмінними та непримиренними версіями монархізму: монархією європейською, правоконституційною, що за її зразок може служити Англія, і східною, деспотичною або, як казав Липинський, «московською чи балканською» [16, 135–136]. Суть політичної ідеології Липинського залишилася незмінною з тією різницею, що питання вибору династії залишено відкритим; це мав щойно в майбутньому вирішити парламент відродженої української держави. Як бачимо, Липинський змушено відмовляється від своєї безапеляційної ворожості до демократичних процедур, він фактично суперечить попереднім тезам з 1923 р.: «...я не вірю, щоб Україну можна було сотворити голосами «плебісциту». Не вірю, щоб держава наша повстала шляхом демократичним – шляхом «свободного виявлення волі більшості» [15, 217].

Ідеї Леонт'єва і Липинського, перебуваючи в загальному їхній епосі і середовищу консервативному річищі, по різних причинах радикально розійшлися з пріоритетами колишніх однодумців, що з'ясувалося в результаті передс-

мертних конфліктів. Розрив з власним оточенням сприяв остаточній корекції і кристалізації концепцій мислителів, також він допомагає нам з'ясувати генеральні тенденції розвитку консервативних рухів у Росії 1890–1910-х рр. і в Україні 1920–1930-х рр.

«Політичний націоналізм» російських охоронителів став причетним до загострення національного питання в імперії і побічно сприяв її краху. Сам Леонт'єв пішов у єдино рятівному, на його думку, напрямку – трансформації деспотичного консерватизму у тоталітаризм. Тут він виявився чужим і царському урядові, і правим консерваторам-націоналістам, і лібералам, і лівим радикалам, з якими ріднився за духом.

Негнучкість і погане відчуття політичних реалій українськими консерваторами-гетьманцями призвело до втрати ними ваги в емігрантському середовищі. Український монархізм, зіпертий на легітимістському традиціоналізмі, виявився занадто далеким від справжніх традицій «плебейської» української нації. Липинський, умовно визнавши істотні легітимістські переваги демократії, намагався накреслити напрямок виходу з глузого ідеологічного кута, в якому закономірно опиняються всі консерватори, що змушені на розхитаних ієрархічних сходинках модерного суспільства конструювати свою «традицію».

І російське, і українське політичні середовища пішли у напрямках, відмінних від запропонованих Леонт'євим і Липинським, зазнавши згодом цілковитого краху – російська революція 1917 р. і повна політична агонія консервативного руху української еміграції напередодні Другої світової війни. А от прогнози цих видатних мислителів ХХ ст. втілювалися в життя ідеологічно чужими для них силами – в Росії більшовиками після 1917 р. і колишніми «більшовиками» після 1991 р. в Україні. І вже інша справа – наскільки результати відповідали мріям Леонт'єва і Липинського.

Примітки:

1. Характеризуючи добу кінця XVIII – початку XIX ст. О.С.Пушкін зазначав, що в Росії є лише один європеець (маючи на увазі, гадаю, схильність до лібералізму в стилі громадянського суспільства) – імператорський уряд. Освітене суспільство уявлялося більш консервативним, ніж імперська влада. Це, безперечно, відбивалося і на зазначених історико-політичних концепціях. Навіть на П.Я.Чаадаєві, ідеї якого послужили відправною точкою розвитку слов'янофільства не менше, ніж західництва.

2. Характеризуючи пізніе слов'янофільство, О.Н.Лосський прямо каже про виродження слов'янофільства [Див.: 18, 97–100].

3. Питання про приналежність Леонт'єва до слов'янофільського табору було підняте одразу після його смерті С.Трубецьким у журналі «Вестник Европы» (№10, 1882). Не вирішено воно й у сучасній історіографії: поляк А.Валіцький відповідає на нього негативно, американець Е.Таден – позитивно [Див.: 2, 179–180; 3; 22, 79–80]. Тим не менш, історики суспільної думки О.Н.Лосський, П.М.Мілюков, О.М.Піпін тільки завдяки наявності серед пізніх слов'янофілів таких фігур як Данилевський і Леонт'єв надають честь цій течії увійти до скарбниці російської суспільної думки без тавра звинувачень у голій непродуктивній реакційності.

4. Проголошення принципу етнічного суверенітету для керівника Другої імперії було реалізацією невірно інтерпретованої ним ідеї "державного інтересу", а для голови Сполучених Штатів – виразом його особистої, тоді ще не прийнятої американцями, ідеї "демократичного месіанізму" [5].

5. Ці узагальнення можуть бути інтерпретовані як соціологічний дарвінізм.

6. Найкращий для України (за Липинським) соціальний устрій, стрижнем якого є законний монарх з національною аристократією, сформованою з найкращих представників усіх класів. Такий устрій, за термінологією Леонтьєва, може бути визначений як "квітуча складність".

7. Своєю повагою до чітко зорганізованих суспільних єдностей і Леонтьєв, і Липинський зобов'язані знайомству з ідеями корпоративізму синдикаліста Жоржа Сореля – дуже суворого критика тодішнього капіталізму.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Pritsak O. Kiev and All of Rus': The Fate of a Sacral Idea // Harvard Ukrainian Studies. Vol.X. 1986. P.279-300.
2. Thaden E. Conservative Nationalism in Nineteenth century Russia. Seattle. 1964.
3. Валицкий А. В кругу консервативных утопий. – 1964.
4. Данилевский Н.Я. Сборник политических и экономических статей. – СПб.: Изд-е Н.Н.Старохова, 1890.
5. Киссенджер Г. Дипломатия. Пер. с англ. – М.: Ладомир, 1997. – 848 с.
6. Колесников К.М. Легітимність влади в Україні: теорії і реальність // Українські проблеми. – 1997. – №2. – С.65-75.
7. Колесников К.М. Українська державність: традиції усвідомлення // Грані. – 2002. – №4(24). – С.13-19.
8. Колесников К.М. Українська історіософія: генеза, сутність, призначення // Філософія, культура, життя. Міжвуз. зб. наук. пр. – Вип.14. – Дн-вськ: Наука і освіта, 2002. – С.71-87.
9. Леонтьев К.Н. А.А.Александрову. 3 мая 1890 г. Оптина Пустынь // К. Леонтьев, наш современник. Сборник. – СПб.: Изд-во Чернышёва, 1993. – С.286-290.
10. Леонтьев К.Н. Византизм и Славянство // Избранное. – М.: "Рарогъ", "Московский рабочий", 1993. – С.19-118.
11. Леонтьев К.Н. Племенная политика как орудие всемирной революции // Избранное. – М.: "Рарогъ", "Московский рабочий", 1993. – С.307-338.
12. Леонтьев К.Н. Письма к В.С.Соловьёву. О национализме политическом и культурном // Избранное. – М.: "Рарогъ", "Московский рабочий", 1993. – С.339-397.
13. Липинський В.К. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – Київ-Філадельфія: Ін-т Східноєвроп. досліджень НАН України – Східноєвроп. дослідний ін-т ім. В.К.Липинського, 1995. – 533 с.
14. Липинський В.К. Нарис програми Української демократичної хліборобської партії // В'ячеслав Липинський: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна / Ред. Я.Пеленський. – Київ-Філадельфія: Ін-т Східноєвроп. досліджень НАН України – Східноєвроп. дослідний ін-т ім. В.К.Липинського, 1994. – С.253-266.
15. Липинський В.К. Релігія і церква в історії України // Політологічні читання. – 1994. – №1. – С.216-264.
16. Лисяк-Рудницький І. В'ячеслав Липинський // Історичні есе: В 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т.2. – С.125-142
17. Лисяк-Рудницький І. Назарук і Липинський: Історія їхньої дружби та конфлікту // Історичні есе: В 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – С.167-236.
18. Лосский Н.О. История русской философии. – М.: Высш. шк., 1991. – 559 с.
19. Міхновський М. Самостійна Україна // Українська суспільно-політична думка в 20 ст. – Т.1. – С. 68-71.
20. Новиков А., Григорьева Т. Консервативный утопизм // Россия глазами русского: Чаадаев, Леонтьев, Соловьёв / Отв. ред. сб. А.Замалеев. – СПб.: Наука, 1991. – С.297-301.
21. Попович М. Нарис історії культури України. – К.: АртЕк, 2001. – 728 с.
22. Янов А. Трагедия великого мыслителя // Вопросы философии. – 1992. – №1. – С.61-88.

Д.В.АРХІРЕЙСЬКИЙ

БІЛИЙ ТЕРОР В УКРАЇНІ: ІДЕОЛОГІЯ І ПОЛІТИКА

Архірейський Дмитро Володимирович – доцент кафедри соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України (Дніпропетровськ), кандидат історичних наук

Білий рух в науково-історичній літературі прийнято розглядати як специфічну течію російської контрреволюції, основною метою якої було відродження "єдиної і неподільної Росії" у дореволюційному форматі. Слід зазначити, що наукова дефініція у даному випадку повністю співпадає як з оцінкою самих себе учасників білого руху, так і з відповідними поглядами їх

опонентів. З причини монополізації "революційної справи" більшовиками останні автоматично ставали основним політичним і військовим супротивником білогвардійців.

Організаційні витоки білого руху слід шукати у заколоті генерала Л.Корнілова у серпні 1917 р. Після придушення заколоту Тимчасовим урядом ініціатори білого руху отримали другий

шанс уже наприкінці цього року. Каталізатором організації білої контрреволюції став більшовицький державний переворот у жовтні.

У листопаді антибільшовицьке повстання підняв отаман Війська Донського генерал О.Каледін. Одночасно з ним у Новочеркаську так звану Олексіївську організацію почав створювати генерал М.Алексеев. На межі 1917 і 1918 років ця організація трансформувалась у Добровольчу армію, яка назавжди буде асоціюватися у суспільній свідомості з білим рухом у цілому. Першим командуючим Добровольчої армії став Корнілов.

Отже, на початку свого розвитку білий рух, як організована сила, локалізувалась на Нижньому Дону (Новочеркаськ, Ростов-на-Дону). З подальшим розвитком громадянської війни йому вдалось поширитися на значній території колишньої імперії і створити, крім південного театру бойових дій, ще й північно-західний, північний та східний. До України пряме відношення мала якраз та складова білого руху, яка зародилася і сформувалася саме на кордоні Донської області і України.

У грудні 1917 р. три тодішні лідери білої контрреволюції – О.Каледін, М.Алексеев і Л.Корнілов – утворили Донську громадянську раду, інституцію, яка мала характер альтернативного більшовикам всеросійського уряду. Втім, незабаром, у лютому 1918 р., повстання Каледіна було придушено, Добровольча армія була змушена шукати порятунку на землях Кубані. Під час здійснення нею так званого 1-го Кубанського чи Льодового походу загинув Корнілов і на місце лідера білого руху на Півдні висунувся генерал А.Денікін.

Фактичним порятунком для білої справи, як це не дивно, став прихід в Україну і пониззя Дону німецько-австрійського війська, запрошеного Українською Центральною Радою. Хоча керівники білої контрреволюції завжди підкреслювали свою відданість союзникам по Антанті, а, отже, – ворожість до Німеччини, остання не дозволила більшовикам остаточно ліквідувати білих на Півдні.

Таким чином, у квітні – травні 1918 р. на Дону, підтримуваний німцями, ствердився антибільшовицький режим отамана Всевеликого Війська Донського генерала П.Краснова. Добровольча армія у червні встановила контроль практично над усією Кубанню, а у вересні контролювала вже всю західну частину Північного Кавказу. Слід визнати, що значну матеріальну допомогу денікінці отримували через Краснова якраз від німців.

У січні 1919 р., коли Денікін встановив свою владу на всьому Північному Кавказі, він оголосив себе головнокомандуючим Збройними силами Півдня Росії (далі ЗСПР), збільшивши таким чином свою політичну вагу і владні повноваження. Про своє підпорядкування Денікіну ого-

лосив Краснов, і ЗСПР органічно доповнилась регулярними підрозділами донських козаків. І хоча незабаром Денікін сам визнав над собою політичну зверхність адмірала О.Колчака, все ж таки фактичним керівником "білої справи" на Півдні залишався саме він, і за його ім'ям ця складова білої контрреволюції отримала назву "денікінщина".

Лідери білого руху небезпідставно сподівалися на всебічну підтримку держав Антанти, яка щойно вийшла переможцем зі світової війни. Отож, обов'язково слід враховувати вплив цього фактора на свідомість тодішнього суспільства. Очевидно, що без допомоги Антанти – матеріальної, політичної, психологічної – армії Денікіна не досягли б значного військового успіху, зайнявши у жовтні 1919 р. території, в тому числі й українські, по лінії Одеса-Київ-Орел-Царицин.

Політично-ідеологічні вади і прорахунки режиму Денікіна, які коротко проаналізуємо нижче, як наслідок, призвели до військових поразок. З листопада 1919 р. під тиском червоних почався загальний і незупинний відступ білих армій, що зрештою призвів до відставки А.Денікіна на користь генерала П.Врангеля (4 квітня 1920 р.). На початку 1920 р. в Криму зосередились рештки розбитих Збройних сил Півдня Росії, з яких у травні Врангель створив Російську армію. Саме барон Врангель у квітні – листопаді 1920 р., до часу своєї поразки і вимушеної евакуації, очолював білий рух у південному регіоні.

Таким чином, існування білого руху на Півдні колишньої Російської імперії може датувати листопадом 1917 – листопадом 1920 р. В межах України присутність і діяльність білогвардійців хронологічно поділяється на три етапи:

- 1) листопад 1917 – квітень 1918 р.;
- 2) січень 1919 – лютий 1920 р.;
- 3) березень – листопад 1920 р.

Перший етап розпочався в листопаді 1917 р. захопленням частини Українського Донбасу білокозаками Каледіна [3, 232; 6, 254]. У цей же період відбувались переходи територією Південної України добровольчих загонів (наприклад, загону полковника М.Дроздовського) з німецького фронту на Дон (березень – квітень 1918 р.).

У січні 1919 р. (початок другого періоду), за наказом Денікіна, у Маріуполі десантувалась Добровольча армія під командуванням генерала Май-Маєвського. У лютому, на запрошення Кримського крайового уряду, підрозділи білих з'явилися на півострові. У першій половині 1919 р. білогвардійці вели запеклі бої у Донбасі проти червоноармійських підрозділів Н.Махна. З червня почався широкомасштабний наступ частин ЗСПР по території України у напрямку Катеринослава і Харкова. Пізніше білим вдалось розширити підконтрольну зону до Одеси, Києва і Чернігова включно.

Унаслідок осінньо-зимового контрнаступу РСЧА частини ЗСПР були змушені відійти за межі України. Після успішно здійснених Червоною армією Донбаської (18-31 грудня 1919 р.) і Ростово-Новочеркаської (3-10 січня 1920 р.) військових операцій від білих було очищена Південно-Східна Україна, після Одеської (11 січня – 8 лютого 1920 р.) – Південно-Західна [6, 196, 415, 521].

На третьому етапі білі війська закріпились у Криму (лютий-березень 1920 р.), де під керівництвом П.Врангеля реорганізувались (квітень-травень). У червні-вересні підрозділи Російської армії захопили частину Північної Таврії і Донбасу, але в жовтні-листопаді зазнали остаточної поразки і назавжди залишили територію України і Криму.

Ідеологію білої контрреволюції визначити досить важко. Серед ідеологів можна побачити прибічників як крайніх правих поглядів (монархисти, октябристи), так і центристських (кадетти), і навіть правосоціалістичних (есери), що заважало виробленню якоїсь єдиної теорії і практики білого руху.

Вперше ідея білих була сформульована у так званій "Конституції" або "Політичній програмі Корнілова", в якій йшлося про оголошення загальнодемократичних свобод і знищення класових привілеїв; визначення за окремими народностями Росії прав на широку місцеву автономію і навіть підтримку прагнень до державного відродження, зокрема, Польщі, Фінляндії та України; відновлення свободи промисловості й торгівлі, приватної власності, денационалізації банків, збереження за робітниками певних економічних завоювань Лютневої революції щодо нормування праці, свободи робітничих союзів, зібрань і страйків при одночасній денационалізації підприємств; скликання Установчих зборів, які б виробили й прийняли основні закони і остаточно встановили державний лад; заборону несанкціонованого розподілу селянами поміщицьких земель; формування нової російської армії на добровільних засадах і подальшу участь у світовій війні на боці Антанти [6, 200].

Реальна ситуація значно корегувала цю програму, точніше зробила її розпливчатою, менш визначеною. Із поразкою Донської ради і продовженням громадянської війни біла ідеологія поступово, але невпинно дрейфувала у бік монархізму і принципу територіально-державної неподільності Росії. На це вплинув той факт, що Добармія, як правило, поповнювалась офіцерами – носіями монархічних поглядів і російськими шовіністами. Офіцерський корпус значною мірою впливав на білих генералів, лідерів руху. "Громадянська війна 1917-1920 рр., – констатують О.Козерод і С.Бриман, – оголила глибинні процеси, що відбувались у дореволюційному суспільстві Російської імперії, виявила істинне становлення політичних угруповань і сил

щодо вибору методів і засобів свого волевиявлення, щодо того, що називається російською ідеєю в практичному втіленні" [14, 7]. Отже, білу ідеологію з часу оформлення лідерства Денікіна визначали скоріше не теоретики, а практики, люди, які мали в руках реальну владу. Крім того, радикально-терористичні заходи більшовиків у межах політики "воєнного комунізму" викликали огиду у їх супротивників разом із бажанням максимально дистанціюватися від революційної ідеології.

Багато хто з учасників подій та істориків підкреслювали перманентну невизначеність доктрини Денікіна. Аж до початку 1919 р. генерали вагалися із політичним визначенням і наповненням свого руху, вважаючи за потрібне насамперед добиватися військової переваги над більшовиками. Нарешті у січні 1919 р. Денікін був змушений офіційно оприлюднити програму свого режиму, визначивши тим самим загальні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики білих. Зокрема, чітко підтверджувалось гасло "єдиної, великої, неподільної Росії", було обіцяно встановлення твердого порядку і захист православної віри. У сфері державного будівництва оголошувався принцип "непередвирішеності" майбутнього державного ладу, причому будь-які територіальні поступки на користь новостворених держав Закавказзя, України тощо не передбачались. Здійснення земської, аграрної, робітничої та інших реформ відкладалося на післявоєнний час. Вперше на вищому рівні була оголошена необхідність впровадження репресивної політики щодо політичних ворогів і нелояльного населення [6, 184; 19, 210].

Отже, чітких програмних засад в соціально-економічній, національній і політичній сферах, а крім того, твердої відповідності практичної політики навіть вже оприлюдненій ідеології білий рух протягом 1918-1919 рр. фактично не мав. У грудні 1919 р. Денікін своїм розпорядженням підтвердив попередню програму, не змінивши однак її у принципі.

Хиткість ідеологічних засад білого руху певним чином розуміли й самі його керівники. Відомий генерал А.Шкуро згодом, наприклад, із сумом констатував: "Програма Корнілова була ясною і зрозумілою; із розвитком успіхів Добармії програма її ставала більш неясною і туманною. Ідея народоправства рішуче ніяк не впроваджувалась. Навіть ми, вищі начальники, не могли тепер відповісти на питання: Яка ж у дійсності програма Добармії в її основних рисах?... Смішно сказати, але доводилось шукати добровільчу ідеологію у застільних спічах і промовах, що виголошувались генералом Денікіним у тому чи іншому випадку; просте порівняння двох-трьох "джерел" переконувало у несталості політичного світогляду їх автора і в тому, що пізніший скептицизм і обережність поступово анулювали первісні обіцянки" [25, 218, 219].

Денікінську програму розпливчастою і невизначеною, а політичний курс взагалі відсутнім вважав один із тодішніх білих ідеологів, кадет, професор права і член Особливої наради, що виконувала функції уряду при армії Денікіна, К.Соколов [22, 25].

Можна цілком погодитись із висновками американського історика П.Кенеза про те, що "через відсутність спільної ідеології білі не змогли подолати суперечності всередині свого табору між окремими керівниками, між козаками та іногородніми, між "федералістами" Кубані, Дону, України, Грузії і "центристами", які виступали за "єдину і неподільну Росію", між прихильниками орієнтації на Антанту і на Німеччину тощо" [23, 18].

Невизначеність білої ідеології відповідним чином відбивалась і на практичних заходах, тобто на внутрішній політиці. Той же Соколов зазначав: "...Загальну внутрішню політику робив на свій страх і ризик кожний головначальствующий чи губернатор, і власна земельна політика була ледь не у кожного командира окремої військової частини; в кожного начальника повіту" [22, 95].

Така ситуація могла скластися, ясна річ, лише за умови відсутності твердої централізованої влади. Парадокс: білий рух, який розвивався переважно на мілітарній основі, не спромігся створити міцну владу.

Теоретики білої справи постійно переймалися питанням, яка за своїм характером та влада, що мали білі генерали? Припускалося, що вона є тимчасовою з огляду на продовження війни. Отож, вважалось, що за умов війни, та й ще з таким добре організованим і жорстоким ворогом, як більшовики, кращою формою управління буде військова диктатура.

Але щодо того, чи була насправді диктатура генерала Денікіна, думки і сучасників, і дослідників діаметрально розійшлися. Скажімо, Соколов, який представляв в Особливій нараді групу цивільних і постійно турбувався принаймні про співмірність внеску у білу справу як військових, так і цивільних діячів, був переконаний, що "диктатура була очевидно, і якщо так, то було ясно, в яких рамках була припустимою з нашого (тобто цивільних – Авт.) боку вільна творчість і звідки нам слід було переважно черпати натхнення" [7, 71]. Він же визнав: "Ми, цивільні люди, ніколи не користувалися повноправним становищем у системі нашої урядової ієрархії, і наше управління було переважно управлінням через генералів. Теорія "військового проводу" мала, безперечно, своє пояснення в загальному дусі військової диктатури" [7, 75].

Деякі ж дослідники оцінювали режим Денікіна як "складну державно-правову систему, на свій лад самодостатню, але в той же час таку, що мала низку слабких місць, як то: відсутність

стійкої національної бази, низька дисципліна козацтва...". "Білий рух не завершився перемогою тому, що не склалася біла диктатура, – підсумовував один з істориків, – бо проти червоної диктатури необхідна була "біла концентрація влади" [11].

Скоріше за все, режим Денікіна можна визначити як напівдиктатуру чи недовершену диктатуру. Тобто за своєю зовнішньою формою він дійсно нагадував військову диктатуру, бо вища влада належала генералам і саме вони в цілому формували політику білих, спираючись на силу регулярної армії. Але по суті Денікіну не вдалося побудувати владу на принципах централізації, суворої дисципліни. Твердого порядку не було навіть у власних військах, не кажучи вже про зайняті білими території.

Про те, що Добровольча армія, в тому числі офіцерські підрозділи, не відзначалась високою військовою дисципліною, свідчить багато очевидців і учасників подій. Апологети білого руху, як правило, вважали, що високодисциплінованими, високоморальними, ледь не святими були офіцери-добровольці лише першої хвилі кінця 1917 – першої половини 1918 рр., ті, хто воював безпосередньо під командою Корнілова. Бо вони билися за ідею. Але у міру того, як "безкорисні поборники" Корнілова "були вже повибиті", "моральне розкладання поступово поширилось на офіцерський корпус". Офіцерство 1919-1920 рр. складалося з "нових людей, частково полонених чи перебіжчиків з Червоної армії, з мобілізованих у звільнених від більшовизму областях... Колишні гасла збереглися, а їх внутрішній зміст став іншим. Колишній дух залишив армію" [25, 218].

Один із денікінських службовців зазначав, що "характерним було те, що ніякого натяку на гримання зверху (...) чи просто військовою дисципліною не було – головною діючою силою була офіцерська молодь, старики ж робили вигляд, що нічого не помічають, і складали переможні реляції, намагаючись по можливості приховати правду" [17, 260].

Поширеними явищами ставали масове пияцтво, грабіжництво, мародерство, порушення військових статутів. Один з білих генералів визнав: "Коли на варті солдати, я впевнений, що варті стоять, але я невпевнений у тому, коли на варті офіцери" [15, 27].

Про "недобудованість", недовершеність владної системи режиму Денікіна свідчить і той факт, що, на відміну від більшовиків, білі так і не створили органу, який централізовано і цілеспрямовано виконував би саме репресивно-поліцейську роботу. Відповідні завдання виконували денікінська державна варта, армійська контррозвідка, окремі військові підрозділи і каральні загони, подекуди відновлені поліцейсько-жандармські структури, освідомчо-агітаційне відділення (Осваг) при Особливій нараді.

Репресії щодо політичних опонентів і населення завжди були невід'ємною складовою внутрішньої політики режиму білих. Стихійно застосовуватися вони почали чи не від зародження білого руху. Скажімо, в листопаді – грудні 1917 р. білокозаки Каледіна без суду і слідства розстрілювали робітників і шахтарів у Донбасі, а офіцери Дроздовського під час свого переходу не могли обминути практично жодного українського села без розстрілів і реквізицій продовольства тощо [3, 232; 6, 254; 10, 34, 36, 44, 47, 51].

Законну ж підставу для застосування репресій надавала, як зазначалося, політична програма Денікіна від січня 1919 р. Втім, через загальну невизначеність останньої дещо розпливчастою виглядала й мета репресивної політики білих. Скоріше за все застосування репресій переслідувало декілька цілей, на що впливало також і те, чи була репресивна політика санкціонована вищою владою, чи була свавільною, стихійною. У першому випадку метою репресій було покарання і залякування політичних супротивників і нелояльного населення як необхідна умова військово-політичної перемоги. У другому переслідувалися скоріше кримінальні цілі.

У цілому застосування білими на зайнятих територіях репресій, на нашу думку, викликалось наступними причинами:

1) політично-організаційна (бажання досягти військово-політичної мети у будь-який, в тому числі репресивний, спосіб; репресії як засіб зміцнення військової напівдиктатури; політична цензура, заборона партій тощо);

2) історично-ситуаційна (фактор військового часу, надмірна мілітаризація всього життя);

3) правова (руйнування традиційного правового поля, посилення на дореволюційні правові норми при фактичному ігноруванні завоювань Лютневої революції, заміна цивільних законів військовими статутами і положеннями);

4) національна (фактор російського шовінізму, що призводив до розв'язання національного питання переважно через конфронтацію і репресії);

5) соціальна (світоглядне сприйняття революції і громадянської війни як "класової боротьби");

6) психологічна (сліпе бажання мстити за свої реальні і уявні образи і втрати);

7) матеріальна (постійна матеріальна і фінансова незабезпеченість білої армії, що змушувало вояків жити за рахунок населення);

8) моральна (моральна деградація офіцерського корпусу, білокозаків, спотворення ідейних засад добровольчества, криміналізація).

Репресії білих можна класифікувати за різними критеріями. Скажімо, за об'єктом терору, вони поділялися на соціально-політичні або контрреволюційні та національні; за метою застосування – політичні та кримінальні; за ступенем

організованості і "законності" застосування – організовані вищою владою (санкціоновані) та стихійні, свавільні (несанкціоновані); за ефектом дії і формою – репресії-покарання та репресії-демонстрації і попередження.

Звичайно, слід враховувати, що на практиці різні види репресій часто-густо застосовувалися одночасно, а також те, що репресії білих, у контексті громадянської війни, не були якимось унікальним явищем. Політика білих фактично була реакцією на революцію, точніше, спочатку на практичні, "революційні" заходи більшовиків, а потім на революцію в цілому. Якщо більшовики і теоретично, і практично якимось готувалися до революції та її наслідків, то діяти білого руху діяли навмання, виходячи з конкретної ситуації, в тому числі і в сфері репресивної політики. Таким чином, вони були змушені або використувувати дореволюційний державно-правовий і поліцейський досвід, або прямо копіювати каральні методи своїх супротивників. "Коли виявилась неможливість нормальним чином забезпечити армію теплими речами, – свідчить, прикладом, Соколов, – пішли пересуди про необхідність "за прикладом більшовиків" реквізувати теплий одяг у буржуїв... В "Особливій нараді" багато хто енергійно закликав до "більшовицьких методів" [22, 218].

Формами білого терору були: широке, масове обмеження громадянських, національних та професійних прав; матеріально-економічні утиски та здириства; моральні знущання і приниження; позбавлення волі; нанесення шкоди здоров'ю; позбавлення життя.

У сучасній науковій літературі подекуди стверджується, що "білий терор" і розпочався раніше, ніж "червоний", і був більш жорстоким [12, 58]. Однак слід зазначити, що без серйозних досліджень цієї проблеми, без ґрунтовного порівняльного аналізу, без хронологічних і статистичних співставлень подібні твердження напевно чи можуть розглядатися як остаточні наукові висновки.

Політичний терор білих був спрямований, передовсім, проти більшовиків та їх симпатиків. У свідомості типового білогвардійця сформувався сталий образ абсолютного ворога – "комісара-жиди". З-поміж полонених червоноармійців саме комісарів-комуністів, серед яких був значний відсоток євреїв, білі вбивали у першу чергу. Під час свого переходу Південною Україною (весна 1918 р.) полковник Дроздовський принципово розстрілював полонених червоних. Наприклад, після захоплення ворожого ешелону на станції Акимівка Дроздовський наказав "ліквідувати" близько 90 полонених червоноармійців, причому добивали й поранених. У Нижніх Сірогозах його офіцери самовільно відшмагали шомполами голову більшовицького комітету, іншого разу вбили двох полонених червоноармійців, не довівши їх навіть до свого штабу

[10, 44, 47].

А.Шкуро свідчив, що генерал Покровський вважав за краще вішати полонених і заарештованих комуністів і червоноармійців. "Афоризми" Покровського на цю тему: "Повішення покращує апетит", "Вид повішеника оживлює краєвид", "Природа любить людину". Самого Шкуро Покровський вважав лібералом, який "мало вішає" [25, 184, 185]. Втім, Шкуро не приховував і свого "традиційного" ставлення до полонених: грабувати їх, вбивати свідомих більшовиків, тобто "жидів" і "комісарів", рядових відпускати додому [25, 215].

Ще одне джерело повідомляє: "По суті ніякого цивільного управління у зайнятих (білими) областях не було... Генерал Кутепов прямо казав, що йому потрібні такі судові діячі, які могли б за його наказом кого завгодно повісити і за будь-який вчинок засудити до смертної кари... Людей розстрілювали і розстрілювали. Ще більше їх розстрілювали без суду. Генерал Кутепов повторяв, що нема чого заводити судову тяганину, розстрілювати і край..." [23, 19].

П.Краснов у спогадах виправдовував репресії своїх козаків проти полонених червоних терором і жакливими злочиннями останніх у донських станицях. Утім, отаман підкреслював, що козаки розстрілювали тільки комісарів і лише за вироком суду [15, 62]. Цьому суперечить Арбатов, який мешкав у 1919 р. в Катеринославі. Він повідомляє, що після приходу білих "почалось хапання людей на вулицях, у вагонах трамваїв, в установах. Заарештовували за найбезглуздішими доносами; заганяли в одну спільну велику кімнату і тримали по кілька днів без допиту (...)". За наказом коменданта міста, без суду, козаки повісили полонених комісарів Гурсіка, Епштейна, червоного командира Трунова. Судячи з усього, білі козаки взагалі віддавали перевагу шибеницям [1, 92, 93].

Інший очевидець, київський юрист Гольденвейзер, повідомляє, що за білих суспільство було охоплено духом помсти: "Багатьом невтримно хотілося вести цькування. Вони й почали цькувати усіх колишніх радянських службовців, висували фантастичні проекти про виключення всіх із (професійного) стану, про особливі реабілітаційні комісії тощо" [5, 263].

Митрополит Веніамін (Федченков), що був єпископом армії і флоту у Врангеля, згадував про обіцянку одного білого офіцера аристократичного походження власноруч вбити через пошту тисячу більшовиків [16, 229, 230].

Найбільш чітко принцип помсти, як внутрішній чинник білого терору, розкрив Дроздовський. У своєму щоденнику він відверто зізнається: "Ми живемо у страшні часи озвіріння, знецінення життя. Серце, мовчи, і гартується, воля, бо цими дикими розбещеними хуліганями (тобто більшовиками. – Авт.) визнається і поважається тільки один закон – "око за око", а

я скажу: "два ока за око", "усі зуби за зуб", "той хто заніс меча..."

У цій нещадній боротьбі за життя я стану в один рівень з цим страшним звіриним законом – з вовками жити...

І нехай культурне серце стискується іноді мимовільно – жереб кинуто, і цим шляхом підемо завзято і наполегливо до завітної мети через потоки чужої і власної крові", "Розправа має бути нещадною (...). Нехай знають ціну офіцерської крові!" [10, 22, 29].

Дроздовський намагається по своєму осмислити суть подій, але він твердо переконаний у правоті білих, тобто власній правоті: "...Страшна річ громадянська війна: яке озвіріння вносить у звичаї, якою смертельною злобою і помстою насичує серця; моторошні наші жорстокі розправи, жаклива та радість, той захват вбивством, який не є чужим для багатьох добровольців. Серце моє мучиться, але розум вимагає жорстокості. Треба зрозуміти цих людей, багато хто з них втратив близьких, рідних, роздертих черню, родини і життя чії розбиті, майно знищене чи розграбоване і серед яких немає жодного, хто би не зазнав знущань і принижень; над цим паює тепер злоба і помста і не прийшов ще час мира і пробачення..." [10, 34].

Обмежуючи громадянські права населення зайнятих територій, білі не допускали робітничих страйків, демонстрацій, селянських виступів, вважаючи їх політичними по суті. Хоча повністю проігнорувати інтереси робітників денікінські власті в умовах громадянської війни дозволити собі не могли, фактично ж вони істотно обмежили соціальні завоювання пролетаріату. Колишнім власникам повертались їхні промислові підприємства, незалежність профспілок режимом не визнавалась. На непокору, неполяльність з боку пролетарів влада відповідала репресіями.

"Робітників заарештовувати забороняю, а наказую розстрілювати або вішати", "Наказую всіх арештованих робітників повісити на голівній вулиці і не знімати три дні", – фіксував у своєму наказі красновський комендант Макіївського району в листопаді 1918 р. [24, 79], спростовуючи таким чином офіційні заяви отамана Війська Донського. В середині березня 1919 р. регулярні підрозділи Добровольчої армії придушили пробільшовицький страйк робітників у Севастополі [23, 150]. В Одесі під час денікінської окупації в цілому було розстріляно понад 3 тис. чоловік, переважно, робітників, у Харкові – до 2 тис., у Катеринославі – близько 3 тис. У Києві лише на середину вересня 1919 р. білими саме за політичними мотивами було заарештовано 1700 чоловік [3, 162; 19, 210, 211].

Репресивна політика щодо селянства була закономірним наслідком небажання білих визнавати наявні зміни в аграрній сфері і самим щось реформувати. Під час громадянської війни

вони скоріше орієнтувалися на дореволюційні стандарти, плануючи повернутися до ідеї аграрної реформи вже після завершення військових дій. Якщо коротко охарактеризувати аграрну політику білих генералів, то можна сказати, що вона зводилась до "насильного відновлення поміщицького землеволодіння та карних експедицій проти селянства" [8, 150].

Таким чином, каральні загони допомагали поміщикам повертати привласнені раніш селянами землі, худобу, майно, реманент, будівлі тощо. Поміщики змушували селян безкоштовно на них працювати, обкладали їх контрибуціями. Крім того, згідно із денікінським законом 1919 р., селяни, за визначеними командуванням білих нормами, мали забезпечувати матеріальні і продовольчі потреби денікінської армії. Непокоря поміщикам, властям, затримка поставок сільськогосподарської продукції нещадно каралися [19, 212]. Велику роль у репресіях проти селян відіграла і помста.

Утім, аграрна політика білих також не визначалася постійністю та однозначністю. Часто густо окремі поміщики, здійснюючи антиселянські акції, не вважали за потрібне рахуватися з думкою офіційних властей з цього приводу. Наприклад, в одному із зведень зазначалося, що причиною незадоволень селян Харківщини є "непомірні вимоги поміщиків, які пам'ятали лише свої образи й апетит" [3, 162].

Недалекоглядність денікінців саме з аграрно-селянського питання очевидна з їх ставлення до махновців, нерозуміння дійсних причин такого явища, як селянський повстанський рух і махновщина зокрема. Відомо, що стосунки білих з махновцями, як і з більшовиками, були напевно максимально непримиримими.

Більш-менш визначеною була національна політика білих, яка виходила із принципу "єдиної і неподільної Росії". Але такий підхід неминуче призводив до конфронтації білого руху з новоствореними національними державами. Щоправда, Соколов був переконаний, що денікінський режим мав можливості домовитися і домовлявся з такими державами, як Азербайджан, Грузія тощо, однак, з ким знаходився "у відкритій і постійній ворожнечі, так це з українськими політичними угрупованнями петлюрівсько-самостійницького спрямування. Але в цьому випадку йшлося вже про один з корінних принципів нашої політичної ідеології, про принцип російської єдності, і тут компроміс був для нас неможливий" [22, 277].

Слід додати, що в історичних джерелах білогвардійського походження край важко знайти прогиглежну думку щодо ставлення денікінців до політичного українства. Шкуро, наприклад, згадував, як у червні 1919 р. у Катеринославі Денікін публічно кинув в обличчя представникам українців-самостійників, що їхня "ставка на Петлюру бита", а сам Петлюра при нагоді буде по-

вішений як зрадник [25, 223, 224].

Рупором білоросійського шовінізму під час громадянської війни став В.Шульгін. Як із деяким сумом констатував спостережливий Гольдвейзер, "Шульгін у першому ж номері відновленого "Киевлянина" визнав доречним нагадати слова свого батька про те, що "Юго-Западный Край – русский, русский, русский", і обіцяв від цього часу не віддавати його "ані українським зрадникам, ані єврейським катам". У своєму націоналістичному засліпленні Шульгін вважав, що сила Добровольчого руху – в національних руських гаслах. У дійсності, проте, міць руху була в гаслах не національних, а державних, не руських, а російських. І якраз фатальною помилкою для всього грандіозного руху виявилось те, що він не зміг перемогти в собі національну пихатість і відштовхнув від себе всі не націоналістично-руські елементи населення" [5, 260].

В практичній площині антиукраїнізм денікінців призводив до закриття українських видань, вилучення літератури. Навчальні заклади з українською мовою навчання позбавлялися денікінською адміністрацією фінансової підтримки. Заборонялось викладання українознавчих предметів як шкідливих для білої справи. За спеціальним розпорядженням в усіх установах познімали портрети Т.Шевченка. Підтримувалася діяльність чорносотенних організацій [19, 211].

Зрозуміло, що на окупованих білими землях України діяти легально українські політичні партії не мали можливості. "Максимально поступкою, яку (білі) згодні були надати "хохлам", – резюмує Я.Грицак, – було право на рідну мову в школах, на театр, народні танці тощо, тобто право на "культурне самовизначення". Про якісь особливі політичні права не могло бути й мови" [8, 151]. Свідомих українців вважали зрадниками Росії, "мазепинцями", назва "Україна" була заборонена і замість неї в офіційній мові вживали "Юг России", "Малороссия", "Юго-Западный Край". Репресії білих проти українського національного руху подекуди перевершували царську реакцію столипінських часів.

Особливої уваги заслуговує історія взаємовідношень денікінського режиму і єврейського населення. Антиукраїнські репресії добровольців густо доповнювалися єврейськими погромами. Хоча режим генерала Денікіна ніколи офіційно не виявляв антисемітизму, на практиці білі євреїв "не лише цуралися, але й безпосередньо переслідували".

Співробітник денікінського Освагу Г.Михайловський прямо звинувачує в цьому вище керівництво білих: "Усе, що накопичилося у душі рядового добровольця-офіцера через переважання єврейського елемента у більшовицькому русі, (...) все це було і у верхах, тільки приймало форму "ідеологічного руху", підготовляючи

створення у майбутньому великої антисемітської партії...

Антисемітські настрої наверху були більш складними, ніж ті програми, які приймали найзвірячу форму на фронті і з якими верхи не могли боротися, бо їхня ідеологія була насичена антисемітизмом. Усі були згодні з тим, що євреї є "внутрішніми ворогами Росії"... Юні офіцери (...) фізично нищили ненависну расу, а верхи Денікіна шукали засобів її "знешкодити" [17, 232].

Той же Шульгін, наприклад, навіть диференціював євреїв: "Є добрі євреї і погані євреї... Як поганих євреїв ми розуміємо євреїв, що займаються політикою. В політиці, крім спустошливої руйнації, євреї нічого створити не змогли. Від добрих євреїв ми бажаємо, аби вони переконували своїх синів і братів не займатися політикою у Росії" [13]. Розрекламований герой білого руху Дроздовський у щоденнику зізнався, що завжди був "переконаним юдофобом" [10, 26].

Отже, треба думати, що білий генералітет у своєму антисемітизмі дійсно був солідарний з підлеглими.

На думку О.Козерода і С.Вримана, існувало три типи причин, які штовхали білих до єврейських погромів: 1) прагнення до споживи; 2) "відкритий, войовничий антисемітизм"; 3) прагнення помститися за "співробітництво єврейського населення з більшовиками". Цілком слушною є думка дослідників про те, що "ідеологія єврейських погромів сформувалася задовго до 1919 р. Вона була вже готова, сформована у надрах старого царського режиму, особливо в практиці вирішення єврейського питання під час світової війни" [14, 11, 12, 28, 44]. У свою чергу "погромна справа денікінських армій негативно відбилася на остаточному результаті військової компанії 1919-1920 рр., ставши одним із факторів повної деморалізації вояків і загального краху білого руху в Україні" [14, 44].

Тиск на євреїв простежувався в усіх сферах життєдіяльності. Скажімо, кадрова політика уряду Денікіна була спрямована на витискування єврейського елемента з усіх владних структур і, особливо, з армії. Шульгін писав, що "треба змусити євреїв залишити місця, які вони можуть використати на шкоду відродження російської держави. Неповинні бути євреї офіцерами, чиновниками, суддями. Треба старатися, аби не були євреї земськими і міськими гласними, а також міськими та земськими службовцями" [13].

Щоправда, слід визнати, абсолютної "деєврейзації", скажімо, Добровольчої армії так і не сталося. Наприклад, євреем, правда, хрещеним, був командир 17-го стрілецького Білозерського полку, згодом генерал-майор білої армії Борис Штейфон [2, 361] тощо. Багато євреїв-офіцерів, за наказом Денікіна, перебувало в ар-

мійському резерві [14, 29].

Єврейські погроми, здійснені білим воєнством, як не намагались генерали перекласти вину за це на своїх політичних опонентів [20, 50, 51], набули значного резонансу. Дослідниками підраховано, що 20% усіх погромів (близько 400 випадків), скоєних в Україні за період революції та громадянської війни, є "заслуга" саме поборників ідеї "єдиної і неподільної" [8, 14; 19, 211].

Найжахливішими і найзначнішими погромами, за кількістю жертв і масштабами пограбувань, і очевидці, і історики називають: черкаський, 4-7 серпня 1919 р. – близько 150 жертв, багато поранених, зґвалтованих; фастівський, 9-15 вересня 1919 р. – понад 600 вбитих, поранених, покалічених, спалено понад 100 будинків і близько 60 крамниць; київський, 1-5 жовтня 1919 р. – загинуло 254 особи, в тому числі 29 жінок, діти, пограбовано 836 квартир у 280 будинках; погром Вовчанським загоном під командою офіцера Дежунського у Кривому Озері, кінець грудня 1919 р. – початок січня 1920 р. – загинуло близько 400 чоловік, поранено близько 1000 осіб [5, 18, 19; 18, 145; 20, 361-370, 377-384]. В останньому випадку білі продемонстрували усі можливі і неможливі методи середньовічної інквізиції: підвішування на мотузках, відрубання рук, відрізання носів, вух і статевих органів, вибивання зубів, підпалення борід, побиття шаблями, катування цвяхами, тупими ножами; примушували танцювати на животі, їсти радянські гроші, гвалтували жінок і дівчат, вбивали дітей, вагітних жінок, старих тощо [20, 378-384].

Меншими за масштабами, але таким ж кривавими були погроми у Смілі, Корсуні, Білій Церкві, Кременчуці, Новоархангельському, Харкові, Одесі, Ніжині, Гостомелі, Борзні, Яблуковому, Боярці, Россаві тощо.

Джерела показують, що біле офіцерство не тільки потурило в цих звірствах своїм воякам, але й саме приймало в них безпосередню участь. Українські дослідники підкреслюють, що "погроми, які здійснювалися добровольцями, – це погроми, в котрих брали участь винятково військові. В цьому головна особливість, за якою ці погроми відрізняються від таких же багаточисельних і не менш кривавих, що їх організували петлюрівці, григорьєвці тощо" [14, 20; 20, 382, 383]. Місцеве українське населення, до речі, намагалося максимально дистанціюватися від білогвардійських погромів.

Особливостями "погромної справи" денікінців були масові гвалтування жінок (від 50 до 100% жіночого населення містечок; лише в Катеринославі в липні – серпні 1919 р. було зґвалтовано близько 1 тис. єврейських жінок) і, в межах пограбувань, вандальське нищення матеріальних і культурних цінностей (руйнування, підпалення тощо) [14, 21].

Складова антисемітської і, взагалі, карально-репресивної політики білих було взяття з-

поміж єврейського населення заручників [14, 15; 20, 313]. Це пояснювалося ними як необхідність відповідати на аналогічні дії більшовиків. Євреї, таким чином, ставали розмінною картою у боротьбі ворогуючих сторін.

Переслідування євреїв білими відбувалось за всіма правилами полювання на відьом. Характерною рисою денікінської окупації були постійні перевірки патрулями і просто вояками перехожих та подорожніх на "жидівство" з усіма відповідними репресивними наслідками.

Особливо страждали полонені євреї – червоноармійці або члени єврейської збройної самооборони. Шкуро не приховує: "...Зазвичай, полонивши червону частину, козаки наказували:

– Гей, жиди, вперед, вперед!

І тут же рубили тих, хто виходив" [25, 226].

За умов відсутності надійного фінансового і матеріального забезпечення армії, а також низької дисципліни, падіння моралі, знецінення людського життя звичайним явищем ставало так зване самозабезпечення білого вояцтва. Мова йде про масові реквізиції, конфіскації продовольства, сировини, одягу тощо у місцевого населення, що приймало зазвичай форму грабунків і мародерства. Цим займалися практично всі – від мобілізованого солдата і рядового козака до генерала і офіцера-дворянина. Добрармія отримала від населення дуже влучну і справедливу назву "грабармія". Грабунки, реквізиції, контрибуції, що супроводжувалися фізичними розправами, вбивствами і гвалтуванням, безперечно, слід розглядати як невід'ємну складову білого терору.

Грабунками супроводжувалися абсолютно всі єврейські погроми, а також каральні експедиції проти селян. Селяни, як зазначалося вище, під загрозою покарань були змушені забезпечувати білу армію не лише продовольством, але й гужовим транспортом, конями, фуражем тощо. Доходило до того, що козаки не вирушали у наступ, коли командування не обіцяло їм значної "військової здобичі".

"Військова здобич, – констатує очевидець, – такий був термін, який дозволяв передусім грабувати євреїв і комісарів. Усе майно останніх, яких у великій чисельності просто "списували у розхід" (технічне пояснення розстрілу), вважалося власністю того, хто брав їх в полон. Якщо це був взвод чи рота, то були особливі правила для "справедливого" розділу здобичі: певну частину отримував офіцер, решту – солдати. (...)

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Арбатов З.Ю. Екатеринослав 1917-1922 гг. // Архив русской революции. – М., 1991. – Т.12.
2. Белое дело. Избран. произведения в 16 кн. Добровольцы и партизаны. – М., 1996.
3. Великий Жовтень і громадська війна на Україні: Енцикл. довідник – К., 1987.
4. Врангель П.Н. Записки. В 2-х кн. – М., 1991. – Т. 1.
5. Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний // Архив русской революции. – М., 1991. – Т.6.
6. Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – М., 1987.
7. Тригор'ев Г. У старому Києві. Спогади. – К., 1961.

Ще гірше, коли застосовувалось більшовицьке гасло "Грабууй награбоване", що однаково свято визнавалось по ту і цю сторони фронту Добровольчої армії (...). Коли радянське місто захоплювалося Добровольчою армією, то часто всі крамниці з надписами "радянські" (...) не повертались колишнім власникам, а вважались "військовою здобиччю" і відбирались у "Реалздобич". Телеграма Мамонтова про колосальні багатства, що він їх везе "рідному Дону", є віддзеркаленням цієї політики" [17, 258, 259].

У своїх спогадах багато хто з білих генералів робив висновки, що грабіжницька політика армії, методи "самозабезпечення", "військової здобичі" стали однією з причин остаточної поразки білої справи [4, 228; 9, 387-392; 21, 250; 25, 218]. В принципі вони не приховують, що знали про "грабполітику" і під час війни. Більш того, з часом вони виправдовують кожен себе персонально, перекладаючи вину на інших. А винними, якщо у не у грабунках, так у сприянні тому, дійсно був багато хто з них самих. Скажімо, В.Май-Маєвський, зайнявши Харків, на три дні віддав його своїм воякам на "потік і пограбування" [16, 201]. Сам Денікін прямо обвинувачує своїх колишніх генералів Мамонтова, Май-Маєвського, Краснова, Врангеля у потуранні грабіжницьким нахилам свого вояцтва [9, 389, 390].

Отже, можемо констатувати, що недовершена, невизначена політична доктрина білого руху відповідним чином формувала його карально-репресивну політику. Офіційно вона спрямовувалася проти головних політично-військових опонентів білих – більшовиків, українців-самостійників, махновців, але насправді її жертвами ставали широкі верства цивільного населення.

Каральна політика денікінців ніколи не складала якоїсь системи, мала різні форми і види. Частково вона ґрунтувалася на дореволюційному чорносотенному світогляді, але багато що "білий терор" переймав у "червоного".

Політична і організаційна слабкість режиму А.Денікіна складала сприятливі умови для несанкціонованих репресій, що приймали форму грабіжництва, мародерства і в яких активну участь брали представники різних категорій білого вояцтва.

Безперечно, що білий терор, впровадження якого передбачало досягнення зрозумілої військово-політичної мети, насправді прискорив остаточну поразку білої справи.

8. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття – К., 1996.
9. Деникин А.И. Вооруженные силы Юга России // Белое дело. Избран. произведения в 16 кн. Дон и Добровольческая армия. – М., 1992.
10. Дроздовский М.Г. Дневник. // Белое дело. Избран. произведения в 16 кн. Добровольцы и партизаны. – М., 1996.
11. Иоффе Г. Борьбу с большевизмом превратили в борьбу с революцией // Московские новости. – 1992. – №16.
12. Іваненко В.В., Голуб А.Г., Удод О.А. Очищення правдою (Відома і невідома Україна в об'єктиві історії XX сторіччя). – К., 1997.
13. Киевлянин. – 1919, 7 ноября.
14. Козерод О.В., Бриман С.Я. Деникинский режим и еврейское население Украины: 1919–1920 гг. – Х., 1996.
15. Краснов П.Н. Всевеликое Войско Донское // Белое дело. Избран. произведения в 16 кн. Дон и Добровольческая армия. – М., 1992.
16. Митрополит Вениамин (Федченков). На рубеже двух эпох. – М., 1994.
17. Михайловский Г.Н. Записки. Из истории российского внешнеполитического ведомства, 1914–1920 гг. В 2-х кн. – Кн.2. Октябрь 1917 г. – ноябрь 1920 г. – М., 1993.
18. Нейман О. Трагедія євреїв Української Народної Республіки // Генеза. – 1998. – №1-2.
19. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К., 1999.
20. Сергейчук В. Погроми в Україні: 1914–1920: Від штучних стереотипів до чорної правди, прихованої в радянських архівах. – К., 1998.
21. Слещов-Крымский Я.А. Белый Крым. – М., 1990.
22. Соколов К.Н. Правление генерала Деникина // Белое дело. Избран. произведения в 16 кн. Кубань и Добровольческая армия. – М., 1992.
23. Шкаренков Л.К. Агония белой эмиграции. – М., 1987.
24. Школа ненависти. Материалы "круглого стола" // Родина. – 1990. – №10.
25. Шкуро А.Г. Записки белого партизана // Белое дело. Избран. произведения в 16 кн. Добровольцы и партизаны. – М., 1996.

В. В. ГРОН

СТАН УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В ПРАЦЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ІСТОРИКІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 30-Х РР. XX СТОЛІТТЯ

Грон Вікторія Віталіївна – викладач історії та англійської мови Черкаського ПТУ №17

30-ті роки – без сумніву, одна із найтрагічніших сторінок вітчизняної історії XX ст. Одночасно, вказане десятиріччя було чи не найцікавішим періодом минулої епохи з точки зору процесів, що відбувалися у сфері ідеології та суспільних наук. Принаймні, в цьому нас переконає діаметральна протилежність висновків, зроблених у різний час представниками різних течій стосовно становища та перспектив розвитку української радянської історіографії в момент переходу до "побудови соціалізму в одній окремій країні".

Не маючи можливості охопити в короткому огляді повний спектр історичних творів з даної проблеми, ми обмежили наш об'єкт дослідження працями радянських істориків, опублікованих на межі 20–30-х рр. І все ж розпочати огляд варто з кількох загальних положень, характерних для всього радянського періоду досліджень історії вітчизняної історичної науки. Тому неминучими будуть посилання на більш пізніх радянських авторів, а також – деякі паралелі та порівняння з історіографією діаспори (цілком

можливо, для того, щоб показати заангажованість обох сторін).

Почнемо з того, що українські історики по обидва боки радянського кордону погоджувалися один з одним у наступному: 30-ті рр. є перехідною добою, як з точки зору суспільних процесів в СРСР, так і з точки зору ситуації в історичній науці. Досить влучно з цього приводу висловився О.Оглоблин. На його думку, тоді, "внаслідок урядового погрому й терору, не стало української й не постало ще советської історіографії..." [5, 6]. Зрозуміло, радянські колеги О.Оглоблина розв'язували проблему сутності вказаного періоду дещо інакше, але з аналогічним результатом. Згідно з періодизацією історії вітчизняної історичної науки, що містять радянські джерела, перша і друга половина 30-х рр. відносяться до різних періодів. Ця тенденція за винятком незначних нюансів, зберігалася до кінця 80-х рр. Щоб не видатися голосливими, ми скористаємося періодизацією члена-кореспондента АН СРСР А.М.Панкратової, поданою у статті "Советская историческая наука

за 25 лет и задачи историков в условиях Великой отечественной войны". Перший період розвитку радянської історичної науки, на думку А.М. Панкратової, тривав з 1917 по 1924 рр. Хронологічні рамки наступного періоду охоплювали другу половину 20-х і першу половину 30-х рр. [9, 12]. І, нарешті, "С 1936-1937 гг. советская историческая наука, опираясь на достижения предыдущих лет, быстро двинулась вперед" [9, 16]. Такими хронологічними рамками починався останній з виділених автором періодів. (Характерно, що і надалі радянські історики пов'язуватимуть подібні злети з переломними моментами політичного життя країни: як то – партійні форуми, зміна державних лідерів тощо. Зокрема, під час дискусії з приводу періодизації вітчизняної історіографії, що розгорнулася на сторінках журналу "История СССР" на початку 60-х рр., її учасники неодноразово підкреслювали широту горизонтів, які відкрилися перед радянськими істориками після подолання "культу особи").

Тепер від єдиного спільного висновку радянських і зарубіжних науковців про перехідний характер доби, що береться до розгляду, ми перейдемо до розбіжностей між ними. Насамперед, слід зупинитися на тих змінах у суспільному житті радянської держави, відображенням і наслідком котрих стали кардинальні зрушення в царині історичної науки.

Історики діаспори вбачали єдину причину цих зрушень в остаточній ліквідації соціалістичної революції та ідей інтернаціоналізму на користь "радянського імперіалізму" (що є не що інше, як нова форма російського великодержавного шовінізму).

Щодо радянських істориків, то їхні висновки стосовно окресленого питання можна звести до двох положень. По-перше, основою всіх перетворень в науковій сфері є загострення класової боротьби між революційними та буржуазними елементами. Це загострення не випадково припало саме на початок 30-х рр.: з одного боку, "...оживление и известное развитие капиталистических элементов в экономике в первые годы нэпа создали предпосылки для роста идеологии буржуазного реставраторства" [8, 496]. З іншого – перехід до "побудови соціалізму в одній окремо взятій країні" з усіма його наслідками, змусив носіїв вказаної ідеології стати на шлях непримиренної війни проти влади Рад. (Звичайно, історики радянських часів навряд чи могли розгледіти за ліквідацією ухилів правих опортуністів чи троцькістів-зінов'ївців боротьбу за владу у вищих партійно-державних колах. Перемога ленінської ідеї соціалізму була насправді лише позицією однієї з ворогуючих сторін – Й.Сталіна. Примітно, що "критика культу особи", яка особливо активно розгорнулася після XX з'їзду КПРС, також мала вигляд боротьби з черговим "ухилом" від "генеральної лінії").

По-друге, радянські джерела, в незалежності від року написання і видання, розцінювали стан вітчизняної історичної науки з точки зору становища марксистсько-ленінського напрямку. На підтвердження нашої думки ми скористаємося характеристикою, яку дає 30-м рр. XX ст. підручник "Историография истории СССР (Эпоха социализма)" під редакцією Г.І.Мінца: "Первый период – с октября 1917 г. до середины 30-х гг. – это время, когда в борьбе с буржуазной и мелкобуржуазной историографией утверждалось, крепло и побеждало марксистско-ленинское направление в исторической науке... Завершился этот период консолидацией советских историков на основе усвоения ими марксистско-ленинской теории, что означало качественный перелом в развитии советской исторической науки" [4, 11].

Інша й основна відмінність у поглядах радянських і закордонних істориків на період, що досліджується лежить у площині "прогрес – регрес". З огляду на уявлення представників обох історіографічних напрямків про оптимальне майбутнє України, діаметральна протилежність їхніх оцінок не викликає сумніву. Не складно також здогадатися й про те, яку саме оцінку ставила українській радянській науці кожна з названих сторін.

Таким чином, ми завершили огляд загальних підходів радянської історіографії до проблеми 30-х рр. на всі етапах її становлення і переходимо тепер до розгляду особливостей окремих періодів.

Отже – 30-ті рр. Початок десятиріччя характеризувався дедалі помітнішим зміщенням акцентів в бік марксистсько-ленінського напрямку. Це зміщення було невід'ємною ланкою цілої низки суспільно-політичних перетворень, як-то відмова від непу та перехід до форсованої індустріалізації, суспільна колективізація як засіб вичакування коштів з села та згортання українізації як ознака наміру влади не рахуватися з інтелігенцією, оскільки відпала потреба в її посередництві у відносинах з селянством. Такий стан речей накладав на історичну науку ряд специфічних ознак, які ми маємо намір проаналізувати нижче.

Насамперед зазначимо: на думку більшості радянських авторів, історична література вказаного періоду мала характер джерельної бази для майбутніх історіографічних досліджень і була швидше підготовчим, аніж самостійним етапом подальшого наукового поступу. Враховуючи перехідний зміст доби нам варто погодитися з даним твердженням. Адже потік кардинальних зрушень у суспільному житті не залишав ані часу, ані простору для теоретичних узагальнень. Натомість, практика ставила перед науковцями такі завдання, які вимагали негайного реагування. Інакше кажучи, історики-марксистки повинні були писати пояснювальну главу до політики

(слова М.Покровського) [8, 506]. Отже, основною формою історичних творів на деякий час стали невеликі брошури, статті, виступи тощо. Авторами творів такого ґатунку найчастіше виступали не професійні історики, а партійно-державні діячі та господарські керівники. Радянські джерела називають прізвища В.Затонського, С.Косіора, Д.Мануїльського, Г.Петровського, М.Скрипника, А.Шліхтера [17, 775].

Наступна особливість, на яку слід звернути увагу, полягає у відмінностях між першою і другою половиною 30-х рр., завдяки котрим ці часові проміжки потрапили до різних періодів радянської історіографії. Якщо у першій половині вказаного десятиріччя українська історична наука ще зберігала ознаки певної самобутності, то у другій половині вона їх остаточно втратила, перетворившись на суто провінційне явище.

Звичайно, окреслений перехід був не одnorазовою акцією, а, швидше, процесом, який в очах радянських істориків мав вигляд переможної ходи марксистсько-ленінського вчення. Термін "немарксистський" використовувався здебільшого в значенні "антинауковий". Тогочасна історична література майорить творами полемічного характеру – документальними свідченнями гарячих наукових дискусій з політичним підтекстом. Формально зміст дискусій зводився до боротьби за чистоту марксистсько-ленінської лінії. В Україні наріжним каменем цієї боротьби представляється національне питання, адже національна проблематика не обмежувалася колом вузькоспеціалізованих творів. Натомість, червоною ниткою вона проходила крізь всю історико-політичну літературу 20 – 30-х рр., отже, тут також є місце для кількох узагальнень.

По-перше, термін "націоналізм" в уяві істориків марксистського напрямку дедалі міцніше пов'язувався з визначенням "буржуазний". Логіка тут була наступна: оскільки консолідація суспільства за національною ознакою ігнорує наявність внутрішніх соціально-економічних протиріч, то інтереси прихильників національної ідеї необхідно збігатимуться з інтересами буржуазії, яка також зацікавлена у ігноруванні, чи, швидше, придушенні класової боротьби. Ось характерна цитата: "Буржуазія, як відомо, ніколи не виступає під своїм класовим прапором, вона завжди виступає як представник інтересів національної держави" [2, 4]. Ця теорія набула на початку 30-х рр. такого поширення і дійшла таких крайнощів, що використовувалася як основа багатьох досить незграбних звинувачень. Так, зокрема Л.Окиншевич у статті "Шлях до фашизму" намагався зв'язати дрібнобуржуазне походження М.Слабченка з відповідним "класовим" і "немарксистським" характером його праць [7].

По-друге, у творах історіографічного характеру, написаних у першій половині 30-х рр., ве-

личесна увага приділялася особі М.Грушевського. Власне, становлення марксистсько-ленінської науки розглядалося як перемога над його науковою школою. В якості прикладу ми можемо назвати статтю Л.Окиншевича "Національна концепція історії права України в працях академіка М.Грушевського" та Т.Скубицького "Класова боротьба в українській історичній літературі". Обидві праці спеціально присвячені критиці історичної та історико-правової концепції вченого. З іншого боку, і Л.Окиншевич, і Т.Скубицький не змогли не визнати величезного впливу М.Грушевського на сучасне ім наукове життя, щоправда, лише в якості приводу для посилення боротьби з ним [6].

У подальшому ім'я М.Грушевського продовжувало згадуватися радянськими істориками на сторінках підручників, в енциклопедичних виданнях та монографіях. Але якщо негативне забарвлення цих згадок залишалось незмінним, то їх інтенсивність поступово зменшувалася. Та це й не дивно, адже перемога над історичною концепцією М.Грушевського здавалася на той час остаточною і безповоротною. Відтак боротьба з нею втратила актуальність і перейшла до розряду суто наукових проблем.

Щойно ми говорили про тенденції, чие існування не обмежилось періодом 30-х рр. і тією чи іншою мірою визначило розвиток української історичної науки протягом всієї історії радянського суспільства. Тепер варто зупинитися на деяких особливостях літератури з національного питання, що зникли на межі 20–30-х рр.

Насамперед, це стосується поглядів на співвідношення національних та класових перетинків в українському суспільстві дореволюційної і постреволюційної доби. Зокрема, М.Скрипник ще у 1923 р. у нарисі "Національне питання на Радянській Україні", зазначав з цього приводу наступне: "Царат пригнічував, придавлював український народ, не давав йому можливості ніякого розвитку, денационалізував й русифікував його... Українці на Україні – це переважно селяни, робітники, ремісники та інші трудящі. Пануючою клясою поміщиків та капіталістів були здебільшого росіяни. Тому русифікування українців до революції це був шлях, щоб твердіше підібрати трудящих під капіталістів та поміщиків, міцніше повернути їх на ідейне поневолення" [14, 53]. Висновок, який необхідно витікає з даного твердження полягав у тому, що для радянської дійсності великодержавний шовінізм становить значно більшу небезпеку, ніж український націоналізм, оскільки є продовженням політичних традицій царського уряду. Власне, цей висновок ми знаходимо в більш пізніх працях М.Скрипника з національного питання. У роботі "Національні перетинки" він пише: "Постанова червеного пленуму ЦК КП(б)У, кажучи про буржуазію всіх ґатунків, підкреслювала загрозу і зростання українського націоналізму, але

одночасно вказувала, що основний ворог для партії є російський націоналізм, проти якого і треба спрямовувати основний вогонь" [15, 8]. Роздуми М.Скрипника з приводу національного питання наштотують нас на ще один досить цікавий аспект. Йдеться про спробу автора зв'язати в єдиний процес українізацію та розвиток промисловості. У щойно згадуваній праці вказується: "Писані заяви – зізнання і виступи на суді отих шахтинських шкідників яскраво показали, як вороже ставились вони до національної політики партії на Україні, – це свідчить про їхню великодержавницьку політику, яку вони на практиці здійснювали в тих господарчих органах, де працювали" [15, 10-11].

Цілком можливо, що поєднуючи "шкідництво" і "шовінізм", М.Скрипник намагався захистити українізацію, над котрою вже висіла загроза згорання. З іншого боку, він, як і більшість сучасних йому політиків і науковців (часто в одній особі), був схильний розглядати явища духовної сфери лише як засіб для досягнення практичних цілей. В іншій роботі, спеціально присвяченій проблемам культурного будівництва, М.Скрипник пише: "Завдання переходу до реконструктивної роботи поставило гостро й проблему національно-культурного будівництва і практичне розшифрування сталінської формулювання: культура – національна за формою і мовою і пролетарська за суттю" [16, 28]. Іншими словами, зростання економіки Радянської України і призводило до втягування у цей процес всіх прошарків населення республіки і потребувало підвищення їхнього освітнього рівня. Отже, засоби для досягнення цієї мети повинні були добиратися з урахуванням національних особливостей.

Які саме мотиви керували М.Скрипником при написанні вказаних праць, ми стверджувати не беремося. Лише нагадаємо, що тенденція до розгляду науки, освіти, культури виключно із позицій практичного застосування була загальною характерною рисою вказаної доби. Так М.Рубач у статті "Всесоюзна конференція істориків-марксистів та деякі наші чергові завдання" зазначав: "Конференція констатувала як найголовніший недолік у окремих марксистів "некаторую заакадемізованість, склонність рассматривать свою работу не как часть общепролетарской борьбы на определенном участке фронта, а как деятельность "объективно-научную", даже противопоставляя политике" [12, 3].

Але повернімося до національного питання. Вще вже згадувалося про дискусії, що точилися навколо нього аж до початку 30-х рр. Значення дискусій подвійне: з одного боку, наявність запеклої боротьби за марксистсько-ленінське розуміння проблеми свідчило про занадто тісний зв'язок історичної науки та ідеології, з іншого – про те, що саме "марксистсько-ленінське розу-

міння" ще не встигло перетворитися на догму, хоча і прагнуло до того. На перетині цих двох процесів іноді виникали і закріплювалися досить своєрідні думки, котрі заслуговують на увагу. Наприклад, В.Сушино-Хоменко, відбиваючись від опонентів, у статті "З гарячою головою нема рукам покою" знайшов оригінальне рішення проблеми співвідношення "національних" та "генеральних" ухилів у партійному будівництві: "В українській практиці ці "генеральні" – загальні в основному й для всієї партії – ухили підфарбовувалися ще й місцевими ознаками: національним ухилом тощо. Відомий цей ухил і в "лівого" П'ятакова, й у правого Квірінга. Однак, було б за велику помилку вважати ці ухили за щось самостійне, не зв'язане з "генеральними" ухилами, а саме цю помилку роблять майже всі наші історики" [18, 246]. Власне, тут ми маємо справу з намаганнями В.Сушино-Хоменка довести свою лояльність по відношенню до офіційної точки зору на історію пролетарської революції в Україні та історію КП(б)У, котру автор таким доволі неординарним способом приєднує до історії ВКП(б).

Між іншим, саме дослідження з історії партії були тією частиною історичної літератури, де суспільно-політичні процеси відбивалися найбільш яскраво. У 20-ті та 30-ті рр. підхід до багатьох проблем історії більшовизму в Україні змінювався паралельно змінам на політичній арені. Насамперед, це стосується так званої "теорії двох коренів" комуністичної партії в Україні, що лягла в основу першого підручника з історії КП(б)У, опублікованого в 1923 р. постійним дописувачем "Літопису революції" Мойсеєм Равич-Черкаським. Вказаний автор у своєму дослідженні виходив з положення про повільніший розвиток капіталістичних відносин в Україні порівняно із Росією. Результатом такого відставання був значний приток російських робітників в українську промисловість, здебільшого, в галузі великої індустрії. Українцям залишалося дрібне виробництво, де робітники ще навіть остаточно не позбулися зв'язків з селом. Отже, "весь рабочий класс Украины делился на местный и пришлый, украинский и русский (был и еврейский)". И те, которые хотели вести классовую агитацию среди рабочих на Украине, рано или поздно должны были учесть двойственную физиономию национального состава пролетариата на Украине" [11, 4]. РСДРП, на думку М.Равича-Черкаського, контролювала до Першої світової війни лише великі промислові райони. До того ж, порівняно із центром, українські групи мали одну особливість: "...на всех партийных съездах и конференциях по всем вопросам партийные организации шли за меньшевиками" [11, 25].

Вже тільки це зауваження могло б зробити підручник об'єктом гострої критики (у кращому випадку). Але М.Равич-Черкаський пішов ще

далі, адже вважав, що українська частина пролетаріату перебувала під впливом українських соціал-демократів. Не маючи на меті викладати весь зміст "Истории коммунистической партии (большевиков) Украины", ми обмежимося посиланням на працю американського дослідника Джеймса Е. Мейса "Комунізм та дилема національного визволення України. Національний комунізм у Радянській Україні". Оскільки М.Равич-Черкаський розглядав утворення КП(б)У як процес злиття національних сил з більшовиками, то він, таким чином, представляв її як окрему партію з власним історичним корінням. Крім того, в його роботі небільшовицькі комуністичні групи одержували право на революційну легітимність, що також не відповідало потребам офіційної ідеології [19, 242-243].

Мусимо додати, що "История коммунистической партии (большевиков) Украины" була не єдиним твором, написаним у дусі "теорії двох коренів". Елементи цієї теорії присутні й в інших працях, зокрема в "Історії пролетарської революції на Україні", яка вийшла друком у тому ж таки 1923 році. Автор – М.Скрипник, як і М.Равич-Черкаський, вважав, що позиції більшовицьких організацій в Україні у першій половині 1917 р. були не достатньо сильними для того, щоб самостійно контролювати місцевий революційний процес [13, 3-4].

Наступна постать, що заслуговує на увагу як дослідник історії комуністичного руху в Україні, це М.Яворський. Його праця "Нариси історії революційної боротьби на Україні" детально проаналізована у щойно згадуваній монографії Дж. Е. Мейса. Для Дж. Е. Мейса погляди М.Яворського на український революційний процес є своєрідна проміжна ланка між поглядами М.Равича-Черкаського та М.Попова. З одного боку, він не поділяв революційні сили на українські та російські, з іншого – дивився на історію України як на окрему національну історію, яка щоправда, зазнавала відчутного впливу сусідніх народів. Перемогу радянської влади в Україні М.Яворський пояснював відсутністю розвинутого національного руху [19, 252].

Щодо М.Попова, то його "Нариси історії Комуністичної партії (більшовиків) України", вперше побачивши світ у 1928 р., стали наступним кроком на шляху уніфікації історичної науки взагалі та історії партії, зокрема. М.Попов остаточно відкинув "теорію двох коренів" як таку, що була не спроможна пояснити процес формування КП(б)У. Аналізуючи його "Нариси" у статті, опублікованій у першому номері "Літопису революції" за 1929 р., З.Гуревич схвально відгукнувся про наступні аргументи: "Перше положення – за безпосередніх попередників КП(б)У... можна вважати ті більшовицькі організації, які до формального утворення КП(б)У належали до складу РСДРП (більшовиків) на Україні". Другий момент – це є проблема кадрів. Аналізуючи це питання,

автор зауважує, що "кадри ВКП(б) – це кадри РСДРП(б): основні кадри РСДРП(б) – це кадри, які потім свою роботу проводили під прапором РКП(б) і ВКП(б) і в той час, як кадри УСДРП з РуПом, їх основоположники, це ті, які все своє життя різко та гостро боролися з більшовизмом та з нашою партією..." [1, 239 – 240].

Досить цікаво, що М.Попов обійшов проблему розвитку капіталістичних відносин і чисельності українського пролетаріату – соціальної бази більшовицької партії. На його думку, політична зрілість залежить "від взаємин робітничого класу з селянством, зокрема, коли ці взаємини встановлюються в умовах складних національних відносин, що й було якраз на Україні" [1, 241]. Останнє зауваження є показовим з точки зору впливу на історичну науку суспільно-політичних обставин. "Селянське питання" прив'язувалося М.Поповим як до національного, так і до боротьби з ужилами. Логіка тут була наступна: у підручнику з історії Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків) (що витримав, між іншим, 16 перевидань) М.Попов поставив у провину Л.Троцькому його переконання, "что только на арене международной коммунистической революции получают свое разрешение те противоречия интересов пролетариатом и крестьянством, которое иначе преодолеть нельзя" [10, 165]. Адже в умовах побудови соціалізму в одній окремо взятій країні запропонована Л.Троцьким надіндустріалізація необхідно викликала б розрив союзу з селянством. Наслідком цього стало загострення національного питання. Неп "взрастил" шовінізм, насамперед, – російський. Пролетаріат національних окраїн був представлений здебільшого росіянами, або принаймні, російськомовною частиною населення. Таким чином, наступ пролетарської партії, тобто ВКП(б), на інтереси селянства, тобто носія місцевих етнічних ознак, мав би наслідком подвійний національний і політичний конфлікт.

Зрештою, "Очерк истории Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков)" та його автора не обминула доля попередників. Підручник було замінено "Кратким курсом ВКП(б)", а М.Попова – заарештовано і страчено. Українська партійна історіографія поволи рухалася в бік "радянського імперіалізму", а разом з нею, у тому ж напрямку рухалася вся українська радянська історична наука. В 20-ті рр. буржуазно-поміщицький лад царської Росії ще сприймався як джерело національного гніту, ще згадувалося переплетення національного та соціально-політичного питання в Україні і, таким чином, виправдовувалися певні національні прагнення українців. В словосполученні "буржуазний націоналізм" наголос ставився на слові "буржуазний", в 30-ті рр. він перемістився до слова "націоналізм". Якщо М.Скрипник міг назвати головною небезпекою соціалістичного будівництва "великодержавний шовінізм", то тепер "український

націоналізм став головною небезпекою, хоча це ні в якому разі не означає боротьби проти великодержавницького російського шовінізму..." [3, 28]. (Насправді – означало, оскільки шовінізм вже не був буржуазним. – В.Г.).

Висновок належить академіку В.Г.Затонському і зроблений він був під тиском певних обставин і на основі наступних міркувань: "Фашистські палії війни одверто висували плани колонізації земель СРСР, зокрема України. Радянська Україна тепер у центрі уваги і інших інтервенціоністських груп, бо вона для них дуже ласий шмат; по-друге, відірвавши Україну від Радянського Союзу, вони сподіваються ліквідувати цим увесь СРСР. Інтервенти весь час підтримували контрреволюційну еміграцію, а також, як встановлено документально, протягом довгих років організували, насаджували та поширювали на радянській Україні мережу своєї агентури з класово-ворожих диктатурі пролетаріату елементів" [3, 24]. Ми не маємо на меті ані погоджуватися, ані ставити під сумнів дане твердження. Воно цікаве нам лише як ознака доби: надалі будь-який сепаратизм, чи будь-що, до чого його можна приписати, оголошується найбільшою загрозою для державної безпеки і підлягає негайному знищенню.

Отже, підводячи підсумки, необхідно ще раз підкреслити: перша половина 30-х років – пер-

іод докорінних зрушень в галузі суспільно-історичних наук, що супроводжували і відображали процес трансформації радянської політичної системи. Паралельно відбувалася поступова зміна поглядів безпосередніх учасників обох процесів на їх характер, напрямок та кінцеву мету. Вказані перетворення мали два аспекти. По-перше, централізація партійно-державного апарату та управління економікою поширювалася також і на структуру наукових установ та зміст дослідницької роботи. По-друге, остаточна відмова від непу, ліквідація елементів підприємства на користь тотальної націоналізації (що декларувалося втіленням у життя ідей Маркса – Леніна), в царині ідеології набула вигляду переможної ходи марксизму-ленінізму як єдино правильного вчення, що виключало можливість існування будь-яких інших течій.

Звичайно, з точки зору радянських істориків-марксистів середини 30-х рр. йшлося про безумовно прогресивні явища, пов'язані з переходом до найдосконаліших форм організації наукового процесу та методології. Щодо сучасних дослідників, які розглядають проблему з позицій державного суверенітету України, то на їхню думку тут слід говорити про деградацію української історичної науки до стану провінційної ланки єдиної радянської історіографії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гуревич З. М. М. Попов. "Нариси історії Комуністичної партії (більшовиків) України. "Пролетарій" 1928 р. // Літопис революції. - 1929. - №1. - С.237-241.
2. Демченко М. Національне питання та пролетаріат. - Х.-К.: ДВУ, 1930. - 109 с.
3. Затонський В. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму. - К.: Партвидав, 1934. - 132 с.
4. Историография истории СССР (Эпоха социализма) / Под ред. И.И. Минца. - М.: Высшая школа, 1982. - 336 с.
5. Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. Організація оборони чотирьох свобод України. - Нью-Йорк, 1963. - 87 с.
6. Окиншевич Л. Національна концепція історії права України в працях акад. М. Грушевського // Україна. - 1932. - №1-2. - С.93 - 109; Скубицький Т. Классовая борьба в украинской исторической литературе // Историк марксист. - М., 1930. - Т.17.
7. Окиншевич Л. Шлях до фашизму // Україна. - 1932. - №3. - С.37 - 60.
8. Очерки истории исторической науки в СССР. - М.: Наука, 1966. - 854 с.
9. Очерки истории исторической науки в СССР. - М.: Наука, 1966. - Т.4. - 854 с.
10. Панкратова А. М. Советская историческая наука за 25 лет и задачи историков в условиях Великой Отечественной войны. Двадцать пять лет исторической науки в СССР / Под ред. акад. Волгина В. Г. - М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1942. - 288 с.
11. Попов Н. Очерк истории Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков) / Издание XV испр. и доп. / Выпуск. - М.: Партийное изд-во, 1932. - 320 с.
12. Равич-Черкасский М. История коммунистической партии (большевиков) Украины. - Х.: Гарт, 1923. - 170 с.
13. Рубач М. Всесоюзная конференция историков марксистов та деякі наші чергові завдання // Літопис революції. - 1929. - №2. - С.2-5.
14. Скрипник М. Історія пролетарської революції на Україні. Короткий нарис. - Харків: Червоний шлях, 1923. - 85 с.
15. Скрипник М. Національне питання на радянській Україні. Статті та промови. - Х.: ДВУ вид-во "Пролетар", 1931. - 417 с.
16. Скрипник М. Національні пережитки: теоретична і політична боротьба на терені національного питання в УСРР у сучасний момент реконструктивної доби. - Х.: ДВУ, 1930. - 136 с.
17. Скрипник М. Нові лінії в національно-культурному будівництві. - Х.: ДВУ, 1930. - 61 с.
18. Советская историческая энциклопедия.: В 16-ти т. - М.: Советская энциклопедия, 1973. - Т.14. - 1038 с.
19. Сухино-Хоменко В. З гарячою головою нема рукам покою // Літопис революції. - 1929. - №2. - С.231 - 254.
20. James E. Mase. Communism And Dilemmas Of National Liberation of Ukraine. National Communism in Soviet Ukraine. - 1918 - 1933.- Cambridge - Massachusetts, 1983.

ФІЛОСОФІЯ

Ф. И. ПРОКОФЬЕВ

РОЛЬ ИНДИВИДА В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА

Прокофьев Фёдор Иванович – заведующий кафедрой философии и политологии Приднепровской государственной академии строительства и архитектуры, профессор, доктор философских наук, член редакционной коллегии альманаха "Грани"

В данной статье, учитывая ряд новейших концепций, автор продолжает разрабатывать проблему, которая в основном была освещена в его предыдущих публикациях [6, 7].

Первичным субъектом исторического действия являются конкретный индивид максимально персонифицированный до клеточки – системы. Я – субъект, который, осуществляя свою многогранную индивидуальную жизнедеятельность, в массе других изменяет общество и весь окружающий мир. В основании его жизнедеятельности лежит *закономерность сохранения и развития системы*. Сама же жизнедеятельность рассматривается как субъектно-объектные отношения (3 звено), которые складываются между Я- субъектом (1 звено) и предметом, условиями, средствами, процессом и результатом (продуктом) жизнедеятельности, каждый из которых и все вместе являются объектом (2 звено). Они устанавливаются с социумом, природой, искусственной средой – материальной и духовной.

Действуют субъекты различного уровня: Я – индивид, микрогруппа, социум среднего и большого ранга вплоть до человечества, а их объектами соответственно являются природа и искусственная среда, составляющая с каждым субъектом своеобразный круг. Скажем, круг Я – субъекта включает в себя микроприроду и искусственную среду, а круг всего человечества – всю природу первую и вторую.

Каждый субъект – система и каждый круг – система. Закономерность сохранения-развития системы оптимально реализуется в *закономерности соответствия субъектно-объектных отношений*, что означает, что между субъектом и объектом нет отчуждения, а имеет место противоположное состояние – *освоение*, проявляющееся как соответствие одного другому, "сродненность" (Г.Сковорода), вплоть до гармонии.

Развития социума (субъект) и природы и искусственной среды (объект) будет тогда оптимальным, когда между ними есть соответ-

ствие: реализуется *сущность* каждого, коррелируясь другими.

Закономерность сохранения и развития человека как системы "разворачивается" в широком спектре потребностей, научно экспериментально установленных – первопричины и движущих сил человеческого поведения (См. П.Симонов, П.Ершов и Ю.Вяземский) [10;11;12].

Жизнедеятельность индивида и социума (в т. ч. материальное и духовное производство) будет осуществляться оптимально, если есть соответствие между субъектами и предметом, условиями, средствами, процессом и продуктом этой жизнедеятельности.

Поэтому изменение общества, его этапы, направленность не могут адекватно рассматриваться без учета взаимодействия с природой и искусственной средой как составляющими систему – мир на различных его уровнях.

Здесь отметим, что наш подход получает все более широкое подтверждение. Ведь субъект, объект и субъектно-объектные отношения рассматриваются не только традиционно в аспекте гносеологии, а функционируют как онтологические феномены, явления реального бытия. Ставя в центр анализа *отношения между субъектом и объектом*, мы получаем возможность в познавательном плане избежать как субъективистского так и объективистского крена, а, онтологически подходя, учитывать широкий и многообразный спектр взаимовлияния, взаимодействия индивида (субъекта) и его объектов – от микросреды до Земли и Вселенной.

Актуальные потребности и интересы, проявленные в актуальных социально значимых действиях индивида, выступают как результат множества воздействий. Активность этих воздействий все больше раскрывается в научной и другой литературе. Мы бы сказали, что здесь обозначились, так сказать *умеренный и крайний подходы*.

Рассмотрим некоторые положения, начиная с самого большого в нашем измерении круга:

Вселенная-Человечество-Земля и заканчивая системой-индивидом.

По словам академика Н.Юзвизиана: все во Вселенной имеет информационно-кодовую основу и сотовую структуру. Человек является частью этой информационной основы и сотовой структуры сети пространства Вселенной. Его информационно-кодовая структура всеми своими элементами (атомами, электронами, фотонами и другими частицами) коррелирует, взаимозависит, взаимосвязана и взаимодействует с атомами, электронами, фотонами, нейтринно близлежащих слоев среды обитания человека, а также далеких сред пространства Вселенной [1, 127].

Взаимодействие среды и индивида Н.Оконская объясняет в таких положениях. Взаимодействие среды и организма, в том числе социальной среды и индивида, осуществляется в обществе, как и в природе, через естественный отбор и другие опосредующие факторы типа импринтинга. Происходит возрастание роли таких факторов эволюции как природная среда и естественный отбор. Импринтинг – запечатление внешних факторов, в том числе прямых социальных условий и артефактов (техника, речь, вторая сигнальная система в целом) в виде слепка, снимка этих воздействий в поведении человека [5, 117].

Е.Гора отмечает, что не вся информация, поступающая извне, может восприниматься человеком на уровне сознания. Часть ее фиксируется в подсознании, часть на уровне внутренних процессов в организме. На уровне подсознания программируется поведение человека, причем оно социально обусловлено [3, 109].

Весьма детально анализирует “принцип энергетического единства триады Космос-Земля-Человек” В.И.Журавлев в своей монографии “Современное миропонимание”. Он отмечает: “Пространство – энергетические волновые поля планет, накладывая ее на земные, могут усилить или ослабить последние, что приведет к позитивному или негативному влиянию на жизнь людей” [4, 214]. И далее: “в природе все материальные тела, включая и человека, имеют собственные информационные поля, которые сливаются в единое информационное пространство” [4, 245].

Как конкретизация закономерности соответствия субъектно-объектных отношений выступает положение А.П.Назаретяна: “В обществе должен существовать точно-гуманитарный баланс, его нарушение обрушивает социум” [13, 41].

Предлагаются и более конкретные предложения специалистами по глобалистике. Так, А.П.Федотов (физик, доктор технических наук) говорит о необходимости стабилизации усредненной по миру экономики, энергетики и численности населения, о необходимости введе-

ния механизма управления миром, начиная с введения ренты со стран за пользование биосферой. По его мнению глобалистика выступает как наследница предшествующих учений, в частности учения Маркса и Вернадского, результатом слияния которых станет экологический социализм и ноосферная цивилизация [13, 41].

Кстати, В.И.Вернадский писал в 1944 г. – период войны с фашизмом: “идеалы нашей демократии идут в унисон со стихийным геологическим процессом, с законами природы, отпечатывают ноосфере” [8, 79].

Наряду с процессами, объединяющими мир с его составляющими – природой, искусственной средой, социумом, глобалистика вскрывает глубокие противоречия не только между указанными сферами, но и внутри общества, в положении слоев населения, масс, индивидов, вскрывает новые формы отчуждения человека.

Один из примеров – глобальная гегемония корпоративного капитала, о которой пишет А.В.Бузгалин. Это – “тотальный, проникающий во все поры жизни человека, рынок”, центрами которого являются ТНК. “Мы все – работники, потребители, жители – становимся полурабами этих борющихся между собой пауков и их паутин, превращаясь в клиентов “макдональдсов”, поколение “пепси” и в целом в мешан потребителей”. Глобальная гегемония капитала ныне предполагает не просто подчинение наемных рабочих через куплю-продажу рабочей силы, но и целостное подчинение личности работника. Творческий потенциал, талант, образование – вся жизнь человека – профессионала присваивается современной корпорацией в 1-м мире; полукрепостнические методы эксплуатации, запирающие работников в гетто отсталости, все более распространяются не только в 3-м, но и во 2-м мирах”. Это и “локальное политическое и идеологическое манипулирование, информационное и культурное давление” [2, 29].

Итак, индивид – система, взаимодействующая с социумом, искусственной средой природой – Землей и Космосом в каждом из указанных кругов через субъект-объектные отношения. Эти отношения с позиции эниологии (энергоинформационный обмен в природе и обществе) – нового направления, представленного рядом ученых, эти отношения имеют *особенно активный и действенный характер*. Ведь согласно эниологическому подходу “мысль (правильнее, сознание) материальна, но и сознание – это атрибут не только человека, а Земли и Вселенной в целом. Это Со-знание” [14, 3]. Один из лидеров этого направления Г.И.Швебс в другом месте раскрывает свой подход: “взглянув на Мир, истинный Мир, с позиции эниологии, вы увидите не только вещество, энергию, но еще и информационное поле. Оно есть у

объектов, людей и обществ. Оно есть у Земли – это в том числе формирующаяся Ноосфера. Только понимание этого – залог начала становления новой цивилизации” [17, 82].

Представители этого подхода приводят слова Д.Вома: “Разум постоянно присутствует во всех формах материи, даже простейших. У электрона в таком случае, есть очень примитивная форма разума” [17, 9-10]. Приводится классификация излучений, поступающих из Космоса, Земли и ее биомассы. Выделенные группы воздействий связаны либо с “плотными” материальными объектами (геологическими разломами, подпочвенными водами, различными коммуникациями и др.), либо с местами, где патологическое воздействие обусловлено “тонкими”, энергоинформационными проявлениями (места казней, пыток, кладбища и т.п.) [17, 50].

Обобщая Г.И.Швебс пишет: “В естественном состоянии оболочек Земли основой информационного поля (ИП) может служить Гео-ИП. Однако исходной первоосновой, скорее всего, является протоматерия со свойством физического объекта. В то же время, исследования показывают влияние формы как объемных, так и плоских фигур на образование структуры ИП. Воздействие пирамид, спиралей и других форм известно и доказано экспериментами. Кроме того, на локальное первичное ИП влияет другое ИП, в том числе в виде мыслей человека, речи, а возможно и чувств” [17, 10]. Говоря о локальных воздействиях природной среды, тот же автор заключает: “Взгляд “изнутри” ландшафтно-общественной системы (наши круги третий, четвертый, пятый – Ф.П.) возможен на принципах раскрытия *единства субъект-объектных отношений* (выделено нами – Ф.П.) [16, 23].

Чтобы общество нормально развивалось, наверное, нужна определенная его *стабильность* как системы, стабильность, имеющая внешнюю и внутреннюю стороны. В рамках социума эта стабильность основывается на соответствии субъектно-объектных отношений, которые складываются между индивидом (Я-субъектом) со средствами производства, со всей системой производства, с властью и социумом в целом. В отношении соответствия есть нижняя и верхняя границы меры. И только эта стабильность в условиях такого соответствия дает возможность широкой массе людей, не проявляя экстремальную активность, нормально работать, давая какой-то оптимальный уровень производительности труда, эффективности своей деятельности в других сферах, и умножать и своё и социальное богатство. Это и будет развитием общества. Но это одна сторона его развития.

С другой стороны каждая система, в том числе и общество в целом, должна обладать качеством *динамизма*, а не только стабильности. Скажем, данная система, достигает какого-

то определенного оптимума, после которого начинается устаревание форм организации жизни, уже – форм управления, возникает процесс стагнации, застоя. Это может проявиться во многом, в т.ч. как недовольство широких слоев населения вплоть до социальных конфликтов. В этом случае необходим динамизм, т.е. возможность смены старых форм новыми, а может быть и замены всей системы управления или всей организации данного социума. И в этих случаях необходимо, чтобы в рамках данной системы была возможность наиболее динамичным подсистемам общества, социальным группам, индивидам осуществлять такие изменения всей системы, не доводя ее до разрушения. Это общее понимание *внутреннего динамизма системы-индивида, семьи, средних и больших социальных групп. Внешний динамизм* проявляется в мобильных, гибких, развивающихся связях с социумами больших уровней и с составляющими каждого круга-системы – прежде всего природой и искусственной средой. Это в рамках меры соответствия указанных субъектно-объектных отношений.

Как видим, названные два параметра развития общества исходят из закономерности сохранения и развития системы. Первый обеспечивает качество ее стабильности, а второй – качество динамизма.

Во-первых, соответствие в границах меры не предполагает некоего абсолютного совпадения, чуть ли не тождества между субъектом и объектом. Нет, это процесс, в котором одна сторона может отклоняться или сближаться с другой, опережать или отставать в своих изменениях, более того выступать как противоположность, требующая преодоления. И, пожалуй, самой оптимальной ситуацией будет та, когда субъект решает задачи, требующие напряжения, но не превышающие его возможности, тем самым, содействуя удовлетворению имманентной ему соответствующей потребности (П.Симонов и др.). Это характерно и для индивида и для социума.

Во-вторых, следует учитывать, что мера, ее границы – нижняя и верхняя – могут быть различными для разных индивидов, общественных групп и особенно этносов, наций, когда действуют специфические социальные факторы или особенности национального характера.

Оптимальным развитием будет при максимально возможной активности как можно большего числа индивидов (Я-субъектов, а не некоего безликого общества, социума, масс, а именно как можно большего числа Я-субъектов).

Эта активность должна быть нормально выходящая, но не экстремальная, т.е. ненормальная, которая при длительном проявлении деформирующе и разрушающе действует на Я субъекта – живого человека, на массу и на социум в целом. (Длительное состояние войны, голода,

массовой безработицы и т.п.).

Движение общества происходит как определенные изменения внутри каждой из систем таких как я – субъект, семья, которая выступает субъектом в своем круге, производственный коллектив, социум данного региона, общество страны и человечество. Это движение осуществляется при наличии ряда характеристик, обеспечивающих стабильность и динамизм, т.е. *нормальную жизнедеятельность Я субъекта и массы их.*

Такие ситуации характеризуются действием закономерности соответствия субъектно-объектных отношений на уровне *общего*, т.е. *всей жизнедеятельности общества*, широкого социума, меньших социальных групп и отдельного индивида, Я субъекта.

В другом аспекте – на уровне *особенного* – это соответствие должно быть у *отдельных видов жизнедеятельности*, например, политической, научной, художественной, промышленно- и аграрно-производительной, управленческой и др., в каждой из которых свои специфические предметы, условия, средства, процесс и продукт деятельности. И в конкретном акте деятельности – *отдельное* – также предполагается соответствие в границах меры субъектно-объектных отношений для проявления действия в оптимальной форме.

Названные закономерности базируются на основной, исходной – закономерности сохранения и развития системы.

В действии этой закономерности можно выделить две стадии.

Первая: основные витальные потребности удовлетворены в такой степени, что физическое существование обеспечено, и человек может заняться другими видами деятельности, кроме их удовлетворения, реализуя лично-социальное начало. Если же они не удовлетворены, то доминирует биологическая сторона, и все поведение индивида может быть подчинено ей (зачастую игнорируя социально-культурную форму, например, постоянно голодающего человека).

Вторая стадия характеризуется возможностью большего удовлетворения и более широкого круга потребностей, чем элементарно необходимое. Биологическая сторона в этом случае не доминирует. Деятельность человека может быть направлена преимущественно на увеличение вещного богатства и “шикарную” комфортную жизнь или на развитие своих физических и духовных сил и помощь в этом другим. Эта проблема актуальна в нашем поляризованном обществе. Но это лишь с внешней стороны и, в конечном счете, можно так представить взаимодействие биологического и социально-культурного, раскрывая действие закономерности сохранения – развития.

Составляющие же проявленного внешнего

действия индивида многочисленны в своем сложном взаимодействии. Здесь и характер субъектно-объектных отношений в первом круге: – соотношение моего сознания и моей природно-биологической, физической сферы и эмоционально-психологической (вплоть до бес-сознательного). Здесь и характер субъектно-объектных отношений меня – целостного индивида со составляющими каждого круга: социумами, искусственной средой, природной – от земли, на которой сейчас стою, до Гео Земли и Космоса, их и предвоздействие на мои три сферы и воздействие нынешнее, актуальное (о чем шла речь ранее).

Все это составляющие совокупности субъектно-объектных отношений индивида, моих, массы других людей в конкретных для каждого ситуациях, обусловленных конкретными субъектом и его объектами. Одни субъектно-объектные отношения играют более значительную роль, сильнее воздействуют, другие – меньше, и это может проявляться по-разному в различных ситуациях на разных этапах жизни человека и в разные периоды истории общества. Однако в конечном итоге формируется доминирующее мое субъективное отношение, которое выражается в моем конкретном интересе и служит непосредственным мотивом действий – так и образуется моя линия социального поведения, фиксируемая другими, оставляющая след в социуме и в мире. И так происходит у массы людей. Но это значит, что в основе данного социального поведения нужно искать *определяющие субъектно-объектные отношения индивидов*, а по ним можно дифференцировать массу на социальные группы, находя общность, схожесть отношений индивидов.

Следовательно, оценка роли социальных групп должна быть *исторически конкретной*, а именно: какого рода активность более или менее нужная на данном этапе – *радикально прогрессивная или консервативная, работающая на стабильность или на динамизм*, изменения.

Скачкообразное развитие социума происходит, когда у большинства дееспособных граждан общества достигается какая-то оптимальная в данных условиях активность.

Как показала практика, каждый социум развивается через более динамичные элементы, т.е. индивиды и группы их. Их сравнительно небольшого числа действия могут привести к критическому состоянию массы. Очевидно, здесь можно выделить определенные параметры. Первый уровень – уровень деятельности. Здесь возможны такие варианты социальных действий:

- 1) происходит поддержка наиболее динамичных элементов большинством граждан реальными действиями;
- 2) деятельное большинство нейтрально;
- 3) состояние пассивности большинства в

конкретных действиях;

4) противодействие большинства активности динамичных элементов;

Второй уровень – это внутренняя настроенность, рациональная и эмоциональная установка большинства индивидов, это определенное состояние общественной идеологии и психологии. Частично оно выражается в понятии “дух массы, народа”.

Здесь можно видеть такие состояния:

1) одобрение;

2) молчаливое согласие;

3) неопределенность как стадия поиска ориентиров, ценностей и моделей переустройства общества;

4) растерянность;

5) противопоставленность внутреннего состояния большинства индивидов активным действиям динамичных элементов социума.

Исходя из нашего подхода, прежде всего в поле внимания должен оказаться, скажем так, *сугубо индивидуальный уровень*, т.е. отдельный конкретный человек во всем круге своей личной жизнедеятельности. В ней различают *внешнюю* сторону, фиксируемую уже ближним микросоциумом, и *внутреннюю* сторону не видимую даже ему и, зачастую малоосознаваемую самим индивидом.

Здесь предстает еще один аспект проблемы *перехода внутренней деятельности во внешнюю, индивидуального в социальное*. Возможен вариант игры сил на своем узком локальном индивидуальном поле – своеобразный Робинзон Крузо среди людей.

Однако уже любая внешняя деятельность даже сознательно узко локальная – лишь относительна, т.к. внутренний Робинзон все таки живет среди людей. Но сейчас следует подчеркнуть другой аспект относительности, а именно тот факт, что внутренняя деятельность всегда *потенциально* внешняя, а локальная – потенциально социальная в меньшей или даже самой большей мере.

Пассивно дремлющий или узко действующий индивид может превратиться в активно действующего субъекта истории в силу и внутренних и внешних факторов и их взаимодей-

ствия. Примеров тому множество и в неписаной и писаной истории и в дне сегодняшнем.

Для многих категорий людей характерно (принимая во внимание и потенциальные возможности) преимущественное проявление внешней деятельности на ближайший круг второй: микросоциум, его природное и искусственное окружение (семья, дом, огород, бригада и т.п.). Это – первый тип индивидов как субъектов движения общества.

Следует учитывать два основных вида воздействия индивида на социум и другие составляющие кругов: непосредственное, прямое и косвенное, опосредованное. Таким образом, вырисовывается *критерий классификации* индивидов как субъектов социального действия – это *степень* проявления в этом качестве каждого из них. Это не просто традиционно измеряемая социологами активность – от слабой через среднюю к очень высокой. Нет, здесь взят другой показатель: величина прямого вклада индивида (личности) в бытие каждой составляющей соответствующего круга, в бытие его как системы. (Разумеется, весьма важен и опосредованный вклад как в сохранение так особенно и в развитие соответствующей системы.)

В первом мы различаем, сам процесс проявления субъективности человека, его силу активности по достижению результата и сам конкретный результат.

Степень социальности (шире – “вмиренности”) индивида определяется тем, насколько широко простирается, охватывает мир его субъективности и на сколько глубоко мы стремимся к освоению, постижению. Поэтому в дальнейшей классификации можно выделить второй, третий, четвертый и т.д. типы индивидов как субъектов социальной деятельности в зависимости от того, на каком социуме и его круге сосредотачивается процесс внесения и вклада в действие закономерности сохранения и развития системы: семья, социум производства, региона, страны, человечества и Земли.

ЛИТЕРАТУРА :

1. Ажажа Б.Г., Беликов Г.С. К вопросу об информационной первооснове микро и макро миров Вселенной // Философские науки. – 2001. – № 11.
2. Бузгалин А.В. “Постиндустриальное общество” – тупиковая ветвь социального развития // Вопросы философии. – 2002. – № 5.
3. Гора. Е.П. Космические истоки новой медико-биологической парадигмы // Философские науки. – 2001. – № 11.
4. Журавлев В.И. Современное миропонимание. – Донецк: 1999. – 485 с.
5. Оконская Н.Б. Импринтинг как системный механизм эволюции общества // Философские науки. – 2001. – № 11.
6. Прокофьев.Ф.И. Об основаниях новой личностно-социальной философии // Философия как феномен культуры. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ. – 1993. – с. 113-132.
7. Прокофьев Ф.И. Общество: проблемы механизма и направленности движения. – Днепропетровск: Изд-во “Сузір’я” – 2000. – 104 с.
8. Режабек Б.Г. Ноосфера или арктогея ? // Вестник Российского Философского общества. – 2001. – №

3.

9. Сивый М.И., Пилипенко Г.П., Кугут В.Ф., Куцый В.А., Цуркан О.И., Харская Е.В. Геопатогенные зоны Земли: к пониманию их патогенности // Эниология. - 2001. - 144 с.
10. Симонов П.В. Познать себя // Коммунист. - 1986. - № 15.
11. Симонов П.В., Ершов П.М., Вяземская Ю.Л. Происхождение духовности - М.: Наука, - 1989.
12. Симонов П.В. Мозг и творчество // Вопросы философии . - 1992. - № 1.
13. Философско-методологическое исследование глобалистики // Вестник Российского Философского общества. - 2002. - № 1
14. Швец Г.И. Прорыв в будущее // Эниология. - 2001. - № 1.
15. Швец Г.И. И все начинается сначала ...? Нет !!! // Эниология . - 2001. - № 4.
16. Швец Г.И. Бытие ландшафта и бытие в ландшафте// Эниология. - 2001. - № 2.
17. Швец Г.И. Макроструктура эниологии и ее место среди других систем знаний. // Эниология. - 2001. - № 4.

В. А. ПАНФИЛОВ

ПРОБЛЕМА МЕТОДА МАТЕМАТИЧЕСКОГО ПОЗНАНИЯ В ФИЛОСОФИИ И ЛОГИКЕ АРИСТОТЕЛЯ

Панфилов Валерий Александрович – профессор кафедры философии Днепропетровского национального университета, доктор философских наук, член редакционной коллегии альманаха "Грани"

Исследование Аристотелем приемов и действий математического познания происходит в процессе осмысления общей методологии познания и бытия, изложенной в «Органоне». Силлогистика Аристотеля строится на не слишком выделяющемся, но достаточно отчетливом фундаменте способов и процедур познания в математике.

Действиями и приемами математики Аристотель укрепляет фундамент силлогистики и диалектики, теории доказательства и учения об определениях, концепций умозаключений и софизмов. «Из фигур силлогизмов первая – наиболее подходящая для науки, ибо через нее ведут доказательство и математические науки, такие, как арифметика, геометрия, оптика, и можно сказать, все науки, исследующие причины, почему есть» [1, 282–283]. Для Стагирита математическое познание не образец, а основа, на которой возводится каркас умозрительных наук. Но если математическое – это известная основа, то силлогистика нуждается в исследовании, поскольку ее предмет – доказательство и шире, и глубже математического доказательства, которое относится к весьма простому и элементарному: математическим предметам, количественным формам, а не к субстратам. Более сложные объекты и сущности физики и философии требуют более развитых средств доказательного выведения, которые и разрабатываются в силлогистике. Но один из краеугольных и пробных камней силлогистики – это математические процедуры и операции, доказательства и примеры. Математические демонстрации поясняют смысл начал и терми-

нов, посылок и силлогизмов, других форм научного доказательства [2]. Аристотель строит всеобщую логику научно-доказательного мышления («Аналитики»), спора («Топика»), опровержения, в которой знание и бытие, истина и предмет нераздельны и синкретичны.

«Органон» [3] представляет собой попытку создания универсальной и формальной основы любой науки и искусства, рассуждения и дискуссии. Аристотель синтезирует теории познания и онтологию. Предмет исследования – слово и бытие, имя и сущность, определение и доказательство. Синкретичность античного познания не только в том, что философия и математика, физика и риторика – разделы единого мнения вообще. Синтетичность и в том, что онтология и гносеология сплавлены в единое целое. Сущность вещи, бытийствующая вещь, определение вещи – существуют как грани предмета, каждая из которых высвечивается, но не отделяется от других. Познавая сущность вещи, ее как бы создает умозрением, высвечивают умом то, что уже существует. Мнение и знание – это то, что увидели разумом в предмете. А предмет – это то, что бытие позволило усмотреть в себе, непотаило. «Органон» является умозрительной схемой непотаенности предмета, существующего в бытии. Видение умом как схематизация бытия и познания включает доказательство, научные силлогизмы, наведение, отведение, аналогии. Все эти приемы и операции созерцания и умозрения иллюстрируются математическими и физическими примерами, риторическими и биологическими демонстрациями.

Силлогистика Аристотеля – всеобщая схематизация умного видения бытия и познания, в основе которого лежит формальная логика, которая неотрывна от содержательного мышления в науках. Соотношение силлогистического и математического мышления в том, что силлогистическое доказательство – это род, а арифметическое, геометрическое, астрономическое – это вид универсальных умозаключений, относящихся к положениям механики или оптики, то есть началам и родам доказательств конкретных математических дисциплин. Приемы математических рассуждений – построение, принятие, допущение, постулирование, сравнение, доказательство от противного, приведение к абсурду, определение начал и другие – не являются у Аристотеля предметом исследования, а выступают подтверждающими демонстрациями, обосновывающими примерами, косвенно доказательными иллюстрациями положений «Органона».

Изложенная установка метафизического подхода и осмысление математического познания является базисом концептуальной схемы диалектического анализа математической методологии, т.е. системы особенностей метафизической рефлексии математики как познавательной деятельности, разработанной Аристотелем. Рассмотрим основные звенья этой концептуальной схемы (подробнее см. [5, 5]).

Аристотель начинает с выяснения общего смысла силлогистического умозаключения как родового понятия научного рассуждения без чего немислимо уяснение специфика доказательства математического. Решение проблем особенностей математического познания связано с общим требованием методологии Аристотеля о том, что «прежде всего следует сказать, о чем исследование и дело какой оно (науки): оно о доказательстве, и это дело доказывающей науки» [1, 119]. Приведенное определение предмета и цели «Аналитик» говорит о том, что создание формальной логики связано с метафизической абсолютизацией доказательности. З.Н.Микеладзе пишет, что «Аристотель впервые открыл существование схем рассуждения, схем умозаключения и тем самым положил начало науке, названной позже формальной логикой» [4, 44]. Математическая методология была одной из опор этого открытия. Дело в том, что математические умозаключения являются наиболее демонстративным видом доказательных суждений вообще, которые Аристотель исследует в первой книге «Второй аналитики».

Оговорим соотношение понятий силлогизм и доказательство. Силлогизмы исследуются в обеих «Аналитиках». Аристотель утверждает, что «силлогизм есть нечто более общее: ведь доказательство есть некоторого рода силлогизм, но не всякий силлогизм – доказатель-

ство [1, 123]. Причем, доказательство и научный силлогизм, а так же умозаключение – синонимы.

С наибольшей полнотой и последовательностью философские вопросы математики как познания исследуются во «Второй аналитике». Обусловлено это тем, что в ней «излагаются основы методологии доказывающих (дедуктивных) наук, основы теории доказательства и теории дефиниции» [1, 598]. Логические схемы научного силлогизма, доказывающего умозаключения, необходимого следования особенно отчетливо опираются на методологию математики. Аподиктика Аристотеля как метатеория дедуктивных наук имеет своим фундаментом математические доказательства в геометрии и арифметике. Различая силлогистическое и научно-доказательное выведение, Аристотель структурирует научное познание – «Доказывающее знание необходимо исходит из истинных, первых, непосредственных, более известных и предшествующих (посылок), т.е. из причин заключения. Ибо такими будут и начала, свойственные тому, что доказывается. В самом деле, силлогизм может быть и без них, доказательство не может, так как (без них) не создается наука» [1, 59]. Здесь зафиксированы параметры начал, аксиом, первых посылок любой доказывающей науки как истинных причин заключения и указана специфика научного силлогизма как знания выводного, доказательного, дедуктивного. Истинность начал дедуктивной науки постулируется, исходя из математических соображений. «(Эти посылки) должны быть истинными, ибо нельзя иметь знание о том, чего нет, как, например, о том, что диагональ соизмерима (со стороной квадрата)» [1, 259]. Математическое утверждение служит основанием и демонстрацией справедливости вывода о недоказуемости и необходимости начальных посылок научного доказательства. Общий смысл научного доказательства и его структура трансформируется применительно к математическому познанию в его специфические черты: отвлеченность, общность, формальность и абстрактность, а не чувственность, поскольку математические науки имеют дело с мыслимой реальностью, умопостигаемой материей.

Формальность математической методологии Аристотель выводит из не существования предмета исследования в чувственности. Различные знания того, что есть предмет и почему он есть рассматриваются специальными науками, из которых одна подчинена другой. «Ибо математики имеют доказательства причин и часто не знают, что (предмет) есть одинаковы те науки, которые, будучи по своей сущности отличными (от математики), пользуются (ее) формами. Математика же имеет дело с формами, а не с субстратом. Ибо если геометрия и рассматривает субстрат, то во всяком случае

не как субстрат [1, 282]. Например, радугоу с точки зрения того, что она есть изучает рассуждающий о природе, а с точки зрения почему она есть – оптик либо как таковой, либо математический. Иначе говоря, субстрат радуги изучает физика, а ее формы – математика, или пользующаяся математическими положениями оптика.

Формальность математических доказательств, которые относятся не к субстрату, обусловлена общностью начал, причин математики – числа и фигуры, сложения и умножения, которые безотносительны к отдельным предметам физики, биологии и других наук. Математическое доказательство всегда связано с формами, тогда как силлогистические умозаключения относятся к субстрату. Формальность и общность математического познания лежит в основе абстрактности математических выводов. Дедуктивно-выводное знание демонстрирует невозможность доказательства посредством чувственного восприятия. Аристотель полагает, что, «даже если бы и можно было воспринимать чувствами, что треугольник имеет углы, равные (в совокупности) двум прямым, мы все равно искали бы доказательства этого... Ибо чувствами необходимо воспринимается единичное, (доказывающее же) знание есть познание общего» [1, 309]. Как видим, формальность, общность, абстрактность и отвлеченность доказывающих силлогизмов покоятся на фундаменте дедуктивности и выводимости математической методологии.

Рассмотрение аристотелевских взглядов на конкретные способы математического познания начнем с геометрического доказательства, которое наглядно представлено в решении математических задач, выводе теорем и т.д. Элементами геометрического доказательства как способа разрешения задач, являются: построение, принятие, допущение, постулирование, сравнение. Геометрические приемы и действия Аристотель не рассматривает, а использует в ходе доказательств, например, о равенстве углов равнобедренного треугольника, при обосновании необходимости для каждого силлогизма иметь общую и утвердительную посылку. Иначе говоря, структуру силлогистических умозаключений демонстрируется на известных математических доказательствах, что является косвенным обоснованием. При этом ясно, что примеры нужны для прояснения смысла, а не доказательства, так же как при геометрическом доказательстве чертеж – это иллюстрация хода рассуждения, а не теоретическое обоснование умозаключений. Геометрический чертеж, как и известное доказательство теоремы, делают цепочку выводов наглядными и демонстративными, а не доказательными.

Геометрический способ познания определяется тем, что математические приемы и дей-

ствия относятся к математическим предметам и формам, а не к метафизическим началам или физическим

причинам. Математическое доказательство относится к геометрическим абстракциям того рода, к которому принадлежит данная конкретная наука – геометрия. Элементами геометрических доказательств являются определения, начала, причины, сущности и аксиомы. Геометрический способ познания отличается не только от метафизических умозаключений, но и от арифметических выводов. «Посредством геометрии нельзя доказать, что противоположности – предмет одной науки или что два числа в кубе образуют одно число в кубе» [1, 27]. Внешнее отличие математических и философских доказательств Аристотель дополняет внутренне-теоретическими различиями дедуктивных выводов в отдельных математических дисциплинах. Различия доказательств в арифметике и геометрии лежат в основе исследования начал доказательства, после чего Аристотель переходит к изучению недопустимости перехода доказательства из одного рода в другой. Исключением являются науки, которые подчинены друг другу, например, как гармония подчинена арифметике, оптика – геометрии и т.д. Выведение положений гармонии с помощью арифметических действий возможно потому, что утверждения гармонии относятся к звукам, соотношение которых воспроизводится в числах, операции с которыми совершается по правилам арифметики. Положения арифметики общее, следовательно, правила и действия применимы к гармоническим доказательствам соотношения созвучий.

Анализируя арифметический способ познания. Аристотель упоминает такие конкретные действия, как прибавление и вычитание, отношение и пропорция, умножение и деление, возведение в степень и перестановка членов соотношения. Приводящим образом рассмотренные арифметические операции служат демонстрацией выяснения смысла тождества как отношения, исходя из прибавления, отнимания, большего, соответствия и т.д.

Попутный анализ математической методологии Аристотель проводит не только в теории доказательства, но и в учение об определении, отведении, обосновании, наведении и других методах формальной логики [8, 144-150].

Концептуальная схема Аристотеля как форма взаимодействия философии математики включает такие особенности математической методологии. Приемы математических рассуждений – построение и принятие, сравнение и доказательство от противного, определение начал и приведение к абсурду – это не предмет непосредственного исследования, поскольку они общеизвестны, а видовая основа для конструирования и исследования родовых уни-

версальных умозаключений, для которых они являются подтверждающими демонстрациями, обосновывающими примерами и косвенными иллюстрациями.

Приемы геометрических доказательств (сравнение и построение, наложение и другие) как и арифметические действия (прибавление и вычитание, умножение и иные) Аристотель не рассматривает специально, а упоминает в контексте осмысления метафизических доказательств, типов, устанавливающих тождество, необходимые условия построения определений. С помощью прозрачных и общезначимых математических рассуждений о несоизмеримости и свойствах углов, параллельности и других строятся всеобщие схемы силлогизмов, научно теоретических доказательств и выводов.

Специфические черты математического доказательства – формальность и отвлеченность, общность и абстрактность – являются фундаментом силлогистического учения о доказательстве, в котором зафиксирован общий смысл и структура. Силлогистика описывает приемы познавательного бытийственного созерцания, общие схемы видения умом, которое опирается как на видовую основу на методы математического рассуждения – непотаенные и известные заранее.

Сравнительный анализ концептуальных схем диалектического осмысления математики Платоном (см. [6]) и Аристотелем показывает, что существует *схематизация*, которую можно рассматривать, во-первых, как способ интеграции оснований философии и математики, реализуемый в процедурах понимания природы

математического знания (эйдетическая диалектика количества или определение места иерархии математических наук в системе умозрительных теорий), представлении статуса математических сущностей (срединного или отвлеченного), выяснения генезиса и т.д. Во-вторых, концептуальная схематизация как способ взаимодействия философского и математического познания происходит через приемы уяснения операционального уровня математической методологии (рассудочного или формального и абстрактного), осмысления форм математической выводимости (переход от гипотетических аксиом к теоремам у Платона, разнородность арифметического и геометрического доказательства у Аристотеля), рефлексии содержания достоверности методов математического познания и т.д.

Внутренняя тенденция философского осмысления математической методологии в античности демонстрирует переход от диалектической и эйдетической ассимиляции простейших действий и приемов математического познания у Платона к силлогистической и аподиктической интерпретации формальности и доказательности математических процедур у Аристотеля. Уровень античной рефлексии математического познания остается теоретическим созерцанием операций и действий, который не поднимается до завершеного и целостного осмысления математического метода, которое впервые будет осуществлено в рационалистической философии математики Декарта [7] и Локка, Лейбница и других гениев научной революции Нового времени.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аристотель. Соч. в 4-х тт. Т.2, М., 1978.
2. Гайденок П. П. Эволюция понятия науки. Становление и развитие первых научных программ. М., 1980.
3. Луканин Р. К. "Органон" Аристотеля. М., 1984.
4. Микеладзе З. Основы логики Аристотеля. Аристотель. Т.2, С.5-50.
5. Панфилов В. А. Генезис диалектического осмысления математики. Д., 1991.
6. Панфилов В. А. Философия математики Платона. Д., 1997.
7. Панфилов В. А. Философия математики Декарта. Д., 2001.
8. Чаньшев А. Н. Аристотель. М., 1987.

М. Г. МУРАШКИН

САМОДОСТАТОЧНОСТЬ: ФИЛОСОФИЯ И СОСТОЯНИЯ ФИЛОСОФА

Мурашкин Михаил Георгиевич – доцент кафедры гуманитарных дисциплин Днепропетровского государственного университета, доктор философии, кандидат философских наук, автор определений философского бытия. Именно человеческое бытие рассматривает философия. Бытие объективной реальности преломляется через это человеческое бытие. И этот процесс начинается с ощущения, с восприятия. Ощущением и восприятием чело-

веческого бытия объективной реальности, пласт необходимый для жизнедеятельности. Выхваченный пласт объективной реальности подвергается проверке, верифицируется наукой, и превращается в знание. Знание о чело-

веческом бытие как таковом – предмет философии. Если это бытие ограничивается превращаясь в обозримый для мысли предмет исследования то им занимается наука. Но если это бытие представлено целостно, как таковое, то оно не вмещается в чисто интеллектуальный процесс, а захватывает и вне интеллектуальную сферу, вмещает в себя иррациональное, знание о тонких чувствах человека, об особых состояниях его сознания. Так как философия – это знание о фундаментальных принципах человеческого бытия, о его основаниях, то она не может обойтись без научных знаний. Однако философия шире научных сообщений так как рассуждает и получает знания об утонченных индивидуализированных переживаниях самого философа, который творит, привлекая к рассмотрению испытанные им самим не только интеллектуальные переживания, но и всю чувственную сферу, индивидуальную, субъективную, неповторимую. Тогда творчество философа напоминает творчество музыканта, который может выразить своей музыкой удивление, испытанное когда то, состояние экстаза, состояние самого процесса озарения испытанного секунду назад. Философ, как и музыкант, воплощает свои переживания в свои тексты, заставляя слушающего или читающего их сопереживать; и испытывать те же состояния удивления, экстаза, озарения, которые испытал сам философ. Среди передаваемых состояний философ выражает и высшие состояния своего сознания, выражает удивление перед чудесностью, как писал Г.Парсонс [1, 226] пережитого, но уже объективированного, пропущенного через осознание. Высшие, мистические, эстетические, трансцендентные, самодостаточные состояния должны быть осознаны, так как философ, творя свою философию, объективитует знание, творя знание характеристик человеческого отношения ко всему окружающему, то есть к природе, обществу, культуре, и к собственной духовной жизни, где имеют место самые невыразимые состояния-переживания чувственной сферы, но которые должны быть вплетены, связаться со всем мирозданием. Среди самых невыразимых состояний философа, самых удивительных состояний, пожалуй, состояние самодостаточности. Оно удивительно, прежде всего, тем, что объективируя все свои знания, философ понимает самонедостаточность человеческого существа, самонедостаточность в силу сильных витальных потребностей, требующих постоянно получения чего то извне [2, 397]. Однако состояние озарения дает возможность самозаполняться [2, 397] личности, снижая нужду в получении чего бы то ни было извне. Но озарение продуцирует смыслы, новые содержания. Самодостаточность же лишена содержания [2, 152]. Значит, при самодостаточности допустим процесс озарения по твор-

ческому нивелированию всех незначимых для индивида содержаний, что представляет собой особое содержание, бессодержательного характера, очищенного от всего не значимого, не значительного. Философия, как мы в дальнейшем увидим, – это избавление от незначимого, от устаревшей традиции, это обновление мировоззрения. Помимо лишенности содержания состояние самодостаточности представляет собой покой [2, 152], всеобъемлющий покой, включающий и интеллектуальную сферу, когнитивную, познавательную. Следовательно, составляющей состояния самодостаточности является удивление как самоудивление человека, прекращающее активность [3, 193]. Еще одной составляющей состояния самодостаточности является блаженство, душевное счастье [2, 152]. Значит, при состоянии самодостаточности человек испытывает экстаз как высшую степень положительного эмоционального реагирования [4, 14]. Но экстаз – это не покой, не мера, но нарушение меры, выход из себя. Следовательно, при состоянии самодостаточности человек может испытывать тихий экстаз [5, 29], уподобившись предметам природы, например, деревьям [6, 130]. Внутренний мир человека непостижим в своих особенностях, в своей индивидуальной неповторимости, когда человек может испытывать всевозможные чувственные сочетания [4, 427]. Среди этих чувственных сочетаний есть патологичные [4, 427]. Но есть и норма. Среди этих чувственных сочетаний человек объективируя находит высшие, самодостаточные как эмоции высшего порядка [7, 275]. За перцептивной и аффективной сферой закрепляется самодостаточность [8, 213]. Она и в творчестве философа. Ведь сам термин “философия” с древних времен связывался с влечением, любовью, страстью, но не к любым вещам, а к рассуждению, познанию, знанию отражающему высшую степень ума и духа, то есть к мудрости. Если наука сосредоточена на получении знаний, то философия находит себя в любви к этим знаниям, то есть, философия находит себя не только в рациональной сфере, но и в иррациональной, перцептивной, аффективной, среди которой определяет высшие состояния человеческого духа, обозначая их как особые, божественные, самодостаточные. Эти самодостаточные состояния, когда ощущается нечто божественное, как суть вечного божества [2, 152] могут быть и в норме, но и как аномальное чувство счастья [2, 152] при отклонении от нормы в фазе выздоровления [2, 152]. Самодостаточные состояния испытываются при акте творчества у философов, художников, музыкантов. Испытанное переживание самодостаточности, охватывающее и чувственную и интеллектуальную сферы личности, запечатляются в продуктах творчества, в созданных объектах духовной активности человека. Эти объекты вопло-

щают в себе силу самодостаточных состояний, уникальность этих состояний вбирающих в себя экстатическое состояние счастья, заполняющее человека озарение, удивление останавливающее все низшее в человеке. Ярким примером может служить музыка Генделя, которая выражает переживаемое композитором удивление [1, 226] и самоудивление как компонент самодостаточных переживаний. Эти состояния воплощаются в философских трактатах, в картинах художников, в музыке, и заставляют читающего философский трактат, рассматривающего картину зрителя, слушателя музыки сопереживать, испытывая состояние блаженства, экстаза, состояния самодостаточности которые испытал человек творящий философский текст, музыкальную композицию. Отметим, сделав акцент на том, что передача переживаний самоудивления при самодостаточных состояниях происходит не только посредством искусства при творчестве чувственного образа, но подобные переживания воплощаются в философских текстах, особенно философско-мистической направленности в силу того, что философ творит, захватывая целиком сферу своей личности, а не только интеллект как это происходит зачастую у ученого. Хотя научная сфера тоже не может быть полностью отделена от эмоционально-чувственного. Без участия чувственной сферы не могут познаваться никакие истины. И это даже в сфере науки. А что можно говорить о философии, которая не продуцирует знания, а использует знания полученные наукой, и лишь выражает любовь к этим знаниям максимально интегрируя их в общую картину мировоззрения.

В античности философия понималась как особое рациональное познание о человеческом бытии. Наука не может говорить о человеческом бытии в общем, а тем более о бытии вообще, как о некоей целостности. Наука должна ограничить объект своих исследований, вычленив что-то конкретное, конкретный объект. И только в таком случае наука получает конкретное знание, проверяя это знание на практике, верифицируя полученное знание о конкретном объекте, выхваченном из бытия как такового, бытия целостного, бытия вообще. Философ же, в отличие от ученого, может позволить себе рассуждения о бытии вообще, о бытии как целостности не ограничиваясь какими либо конкретными объектами, потому что философ рассуждает о бытии человеческом, а точнее о своем собственном бытии переживаемом в глубинах своего духа с привлечением знаний полученных наукой, интегрируя эти знания в общие картины о мироздании, об универсуме. Бытие философа содержит как низшие состояния его души, то есть подсознательные, сновидческие, так и высшие состояния его человеческого духа, в том числе самодостаточные состояния как

божественные состояния. Особенно это раскрывается еще с античных времен в философском мистицизме, где самодостаточное единство присуще разве что духу [9, 138]. То есть за самодостаточностью еще с античных времен закрепляется сфера духа. Это отражается в конкретных состояниях человека, когда приравнивается состояние у блаженных и самодостаточных [10, 285]. Блаженные и счастливые же – это в первую очередь боги [10, 285]. То есть мы возвращаемся опять к пониманию переживания самодостаточности как чего то божественного [2, 152], когда человек живет в полном спокойствии и благополучии [11, 183]. Но это не может быть постоянным в человеческой жизни так как природа человека не самодостаточна [10, 286]. Следовательно, если человек испытывает счастье как самодостаточность [10, 63], то это счастье можно понимать как душевное счастье в определенном ограниченном отрезке времени, как временное состояние души, оставляющее конечно неизгладимый след в человеке. Так во многом понималась самодостаточность и в античности, как паранормальное психическое состояние [12, 127], состояние вдохновения [12, 151], состояние которое временно, которое периодически посещает человеческую душу. В эти моменты, в моменты переживания самодостаточности человек ощущает себя совершенным [13, 916].

Термин самодостаточность в античности не выделен отдельно. Это новоевропейский термин. Древние греки же употребляли слово "автаркия", которое многозначно. Среди этой многозначности мы находим и самодостаточность, которая относится не только к сфере душевных состояний индивида, но и к государству [14, 111-112]. Да и сам термин самодостаточность употребляется в различных областях знания. В таком случае самодостаточность употребляется в понимании автаркии, то есть более широко, выходя за пределы сферы духа.

Философия, используя рациональные средства (логику), обобщает знания о мире с целью найти место человека в этом мире; найти ему место как существу переживающему особые состояния души, и объяснить эти состояния, опираясь на объективные знания полученные наукой к тому или иному историческому периоду. Философия пытается объяснить особые, самодостаточные состояния человека, возвышая их, превращая их в божественные, превращая их в причину объективного мира, а не следствие социальной жизни человека. Это характерно для философского мистицизма и идеализма. Но философия так же пытается объяснить особые состояния человека исходя из естественного развития человека. Не секрет, что детство зависимо. Ребенок в своем детском возрасте зависим от взрослых. И лишь со временем, с образованием личности возника-

ет независимость, самостоятельность, в какой то степени самодостаточность. Человек обретает способность отделять себя, отделять свое "я" от внешней среды и видеть себя как бы со стороны, расширяя тем самым возможности общения с другими людьми [15, 210]. Человек в своем развитии социализируется, становится взрослым. Это отражено и в мистицизме, где полная зрелость является строгостью и аскетизмом как непредумышленное и непреднамеренное равнодушие к вещам мира [6, 80]. И здесь равнодушие можно понимать как овладение своими страстями, обретение умиротворенности и бесстрастия, что характерно для самодостаточных состояний как состояний светлого покоя и блаженства выражающего идеал искусства [16, 246], состояний покоя и блаженства [2, 152] находящегося в человеке и в обычной повседневной жизни. Процесс социализации человека описан в мистицизме. Здесь в процессе обретения человеком самостоятельности периодически испытываются переживания состояний самодостаточности, что происходит на протяжении всей жизни человека. При этом делается акцент на самонаблюдении [17, 276]. Мистики, имея способность к самонаблюдению, способны испытывать самодостаточные состояния более часто. Самонаблюдение прививает способность видеть себя со стороны, управлять собой при общении с людьми [15, 210]. И этот процесс естественный. Он раскрыт как естественный даже в мистицизме. Так при описании жизненного пути человека указывается период, когда наиболее ярко проявляются особые состояния в человеке. Это период творческого расцвета личности, когда можно наблюдать высший пик вдохновений, озарений, трансцендентных состояний, самодостаточных, состояний космического сознания [18, 65]. В мистицизме обозначен как начальный период резких трансформаций человеческого сознания, так и завершающий, окончательный период обретения человеком своей подлинной природы. Начинается этот период с формированием в человеке самосознания, а с ним и осознания своей собственной смерти. Это начало припадает на возраст пятнадцать лет, когда в человеке со становлением самосознания поселяется страх смерти. Но с этого момента начинается и освобождение от этого страха, сопровождающееся мистическим опытом в виде малых и великих озарений [21, 76]. Это хорошо описано в дзэн-буддизме при переживании состояния сатори, которое может быть менее глубоким и продолжительным и более глубоким и длительным, указывающим на значительные трансформации в человеке. Первое сатори обычно легкое как первый проблеск способности человека управлять своим интеллектом [21, 75]. Великого же сатори мистик достигает к двадцати шести годам. Заканчивается же этот период к шестиде-

сяти годам. Так в даосском мистицизме высшая ступень обретается мистиком, когда он переживает состояние единства со вселенной, где весь мир содержится в одном зернышке, и достигается только в возрасте шестидесяти лет [19, 331]. Конечно же развитие человека может быть ускоренным и замедленным и указанные сроки могут смещаться. Мы находим в описаниях мистиков иное, отличное состояние их сознания от повседневных состояний, когда этим мистикам уже далеко за шестьдесят [20, 35, 45]. Но факт остается фактом, человек трансформируется в течении своей жизни, переживая особые, отличные от повседневного бодрствования состояния своей души. Эти состояния он пытается объяснить, так как они нисходят как бы из ниоткуда, и на первый взгляд не имеют совсем причины. Но человек наталкивается на них когда ум его свободен от накоплений [20, 79], от этого противоречия. И от этого философский мистицизм пытается встроить подобные переживания в общую мировоззренческую картину мира. Философский мистицизм, как и любая философия – это осмысление, попытка осмыслить, и попытка встроить любой феномен в общую картину мира. Философия по своей сути мировоззрение. Точнее, философия – это теоретическое ядро мировоззрения, куда неповторимо возвышенные состояния человеческой души не имеющие аналогов ни с чем, все же должны вписаться в мировоззрение, когда эти несравненные состояния, а не только объективные знания о материи, должны связаться в общую картину мира. Повышенная динамика социальной жизни все время требует новых мировоззренческих идей, которые регулировали бы жизнедеятельность людей. Это и вызывает к необходимости философские обобщения познаний мира и поиску места человеку в этом мире вместе с его особыми состояниями. Есть эпохи, когда обостряются мировоззренческие вопросы, ответ на которые ищет человек, чтобы обрести смысл себя в мире. Это от того, что традиция не обеспечивает отбор и передачу социального опыта, в результате чего не ясно, что из опыта предыдущих поколений сохранять, а что отбрасывать, что фантастично, а что отражает объективную реальность, что в фантазии объективно реально, а что ложно. Ложность может быть не только в мистической философии, но и в научной, когда то или иное научное положение, принадлежащее объективной реальности определенного уровня, определенного уровня сложности, применяется к реальности другого уровня сложности без каких либо оговорок. Ведь научные положения не касаются всего вообще. Научные положения могут касаться лишь определенного объекта и касаться другого объекта лишь с оговорками.

В этой связи отметим, что термин самодостаточность может касаться, конечно, любой ре-

альности. Это может быть физическая реальность. Это может быть живое. Это может быть реальность социального организма, общества. Однако к любым из этих реальностей термин "самодостаточность" может быть применим с оговорками в силу того, что данные реальности не могут быть полностью независимыми. То есть самодостаточность как абсолют не существует. Самодостаточность в физической реальности – это полная энтропия, остановка изменений, полное равновесие. Но это может быть как момент реальности.

Действительно, в физическом мире состояние абсолютного равновесия (энтропия) можно понимать как самодостаточность. Движение и изменение возникает в силу самонедостаточности. Следовательно, диалектика имеет отношение к бытию самонедостаточности всего сущего. Вещи бытийствуют в силу своей самонедостаточности. О самодостаточности же мы говорим, когда указываем на нейтральность. Эту физическую нейтральность самодостаточности (энтропийность, внебытийность) можно перенести и на психическую сферу, на человеческий дух, где она представлена отсутствием знака как "чистая нейтральность" ("неозначаемость", "непредставленность", "отрицание" – в апофатической теологии). Однако эту "чистую нейтральность" нельзя приравнять физической энтропии, так как наличествует человеческий дух которым обозначается все же жизнь, а не смерть. Когда есть смерть, то бытийствует физическая энтропия, и отсутствует человеческий дух. Следовательно, опыт самодостаточности – это не смерть, но своей умеренностью имеет отношение к смерти. Ведь жизнь не имеет меры, ее лишь умеряет смерть. Смерть – умерение, чтобы умерять, умерять страсть поселяя в человеке меру. Самодостаточность – мера, когда человек удовлетворен тем, что уже есть (идеал меры). То, что у тебя есть, тем и удовлетворен. Самодостаточность не дает возможности выходить за пределы меры. Экстаз же – отсутствие меры, сверхстрасть. Экстаз – переход от статичного, выхождение из стабильности, движение движущего, когда движение переходит само себя каждый момент бытия духа. В экстазе наличествует переход человека самого себя, выход из самого себя. В экстазе наличествует движение, которое от самонедостаточности. Через движение есть наличное бытие как самонедостаточность. В психике это движение обнаруживается через аффект, аффектируемость, через ощущаемость. Ощущаемость происходит выхождение в необщественность, в бытийность, в сферу устремленности (интенциональности), что есть экстаз как переход за границу меры, перешагивание за эту меру продолжающееся в транс. Транс – это тот же экстаз, тот же переход за границу меры, как сверх, сверхвыход во вне. Этому родствен-

но трансцендентальное, трансцендентное. Психическая жизнь в бытии, и дойти до идеала самодостаточности невозможно. Невозможно уничтожить интенцию, то есть побуждение, направленность. Самодостаточность – это срединность, где человек умерил свой азарт, угасил азарт, и достиг нейтральности. Но, даже отрицание в человеке превосходит самого себя, одно отрицание превосходит другое, и создает движение, которое само по себе от самонедостаточности. Человек отрицает, и, выходя даже за "неопределенную область", в сущности имеет свое движение. Следовательно, человек направлен (интенционален), ему не все равно. Отсюда можно сделать вывод, что нельзя говорить о самодостаточности как об отсутствии экстазичности. Но эта экстазичность в самодостаточности представлена не движением во вне, а движением внутрь, то есть интазом. Само движение отрицания – это экстаз внутри (т.е. интаз).

Из выше приведенного видно, что термин самодостаточность может изменять свое значение в силу того, что применяется по отношению к реальностям различного уровня сложности.

Социальное предназначение философии – это поиск новых мировоззренческих ориентиров. Философия постоянно ищет новую мировоззренческую направленность. Потому каждый новый философ критически настроен к философским системам своих предшественников. Ведь каждая историческая эпоха характеризуется новыми научными открытиями, которые необходимо увязать в общую картину мира. Эти научные открытия не знали философы прошлого. От того они рассуждали по другому. И потому они судили по поводу собственных переживаний лишь определенным образом. Свои высшие переживания, интуитивные озарения, самодостаточные экстазы, они оценивали в контексте той культурной традиции, к которой принадлежали. Здесь значимо даже географическое различие, например, востока и запада, накладывающее особенности на культуру. Отсюда различие восточной мистической философии и западной. Однако когда мы начинаем рассматривать психологические особенности конкретного мистического опыта в автобиографиях мистиков, принадлежащих совершенно различным мистическим школам восточного и западного мистицизма, то находим много общего. Сходство свидетельств описывающих психологизм мистического опыта является фактом. Это сходство проявляется на фоне психологического, интеллектуального и нравственного различия между мистиками переживающими мистический опыт. Это сходство в мистицизме шаманизма, буддизма, магометанства, христианства. Переживания Будды, Магомета, Иоанна, Петра, Павла имеют сходство [25, 352].

Здесь и бесстрастие как в восточном мистицизме и мистической философии [22, 270] так и в западном [23, 35], а так же при смешении восточного и западного [24, 96-97]. Здесь и безмятежный покой как буддистских, так и христианских мистиков [26, 129; 27, 29]. Здесь отчужденность [28, 61], чувство блаженства [29, 125], самоупрощение [25, 206, 339] и простота [30, 383-385]. Здесь целостность [31, 140], трезвость [32, 249] и автономность [33, 357], автономность самости [34, 53]. Здесь гибкость [35, 49], и существенные перемены [36, 18], доходящие до перерождения души [37, 239]. Но что

объединяет неизменные качества мистического опыта и лежит в его основании – это самодостаточность. Самодостаточность объединяет качества неизменные и постоянные не взирая на различия мистической традиции востока и запада. Самодостаточность прерогатива не только мистического опыта, но и эстетического.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Парсонс Г. Человек в современном мире: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1985. – 432 с.
2. Ясперс К. Общая психопатология. – Пер. с нем. – М., Практика, 1997. – 1056 с.
3. Изард К.Э. Психология эмоций: Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2000. – 464 с.
4. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. – СПб.: Питер, 2001. – 752 с.
5. Капра Ф. Уроки мудрости. – Пер. с англ. – М.: Изд-во Трансперсонального Института, 1996. – 318 с.
6. Кришнамурти Д. Записные книжки: Пер. с англ. – М.: Разум, 1999. – 384 с.
7. Бергсон А. Два источника морали и религии: Пер. с фр. – М.: "Канон", 1994. – 384 с.
8. Делез Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? : Пер. с фр. – М.: Институт экспериментальной социологии, СПб.: Алетейя, 1998. – 288 с.
9. Плотин. Эннеады (II). – К.: УЦИММ-ПРЕСС – ИСА, 1996. – 236 с.
10. Аристотель. Сочинения. В 4-х т. Т. 4. – М.: Мысль, 1983. – 830 с.
11. Манин Сиракузский. Диатрибы // Антология кинизма. – М.: Наука, 1984. – 400 с.
12. Доддс Э.Р. Греки и иррациональное: Пер. с англ. – СПб.: Алетейя, 2000. – 507 с.
13. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Поздний эллинизм. – Харьков: Фолио; М.: ООО "Издательство АСТ", 2000. – 960 с.
14. Поппер К.Р. Открытое общество и его враги. В 2-х томах. Т.1: Чары Платона. Пер. с англ. – М.: Феникс, Международный фонд "Культурная инициатива", 1992. – 448 с.
15. Иваницкий А.М. Изучение причинных связей между физиологическими и психическими феноменами при исследовании восприятия // Мозг и психическая деятельность. – М.: Наука, 1984. – 280 с.
16. Хайдеггер М. Работы и размышления разных лет: Пер. с нем. – Издательство "Гнозис", 1993. – 464 с.
17. Лосский Н.О. Чувственная, интеллектуальная и мистическая интуиция. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб; Республика, 1999. – 408 с.
18. Бекк Р.М. Космическое сознание // Космическое сознание: Пер. с англ. – М.: ООО «НИК», «Одиссей», 1995. – 800 с.
19. Руссель Э. Духовное совершенствование в современном даосизме. /Восхождение к Дао. -- М.: Наталис, 1997. – 399 с.
20. Кришнамурти Д. Дневник Кришнамурти: Пер. с англ. – М.: Разум, 1994. – 160 с.
21. Штейнер Е. С. Иккю Содзюн. Творческая личность в контексте средневековой культуры. Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1987. – 277 с.
22. Ксендзюк А. Тайна Карлоса Кастанеды Анализ магического знания дона Хуана: теория и практика. – Одесса: Хаджибей, 1995. – 480 с.
23. Рассел Б. История западной философии: В 2 т. Т. 1. – Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1994. – 464 с.
24. Krishnamurti J. Education and the significance of life. – London, VICTOR GOLLANCZ LTD., 1956. – 129 p.
25. Вандерхилл (Андерхилл) Э. Мистицизм. Пер. с англ. – К.: "София", Ltd, 2000. – 496 с.
26. Смит Х. Священное бессознательное // Что такое просветление? Антология. Под ред. Джона Уайта. – Пер. с англ. – М. Изд-во Трансперсонального Института, 1996. – 326 с.
27. Судзуки Д.Т. Мистицизм: христианский и буддистский: Пер. с англ. – К.: София, Ltd., 1996. – 288 с.
28. Махарши Шри Рамана: Собрание произведений. – СПб.: Тируваннамалай: "Экополис и культура" – Шри Раманашрам, 1999. – 496 с.
29. Кимелев Ю.А. Современная западная философия религии. – М.: Мысль, 1989. – 285 с.
30. Кришнамурти Д. Проблемы жизни. Книга третья: Пер. с англ. – М.: Разум, 1995. – 400 с.
31. Кришнамурти Д. Образование и смысл жизни. Письма в школы: Пер. с англ. – Х.: Весть, 1997. – 240 с.
32. Хейзинга И. Осень средневековья. – М.: Наука, 1988. – 544 с.
33. Франк С.Л. Сочинения. – М.: Изд-во Правда, 1990. – 607 с.
34. Юнг К.Г. О психологии восточных религий и философий. Пер. с нем. – М.: Медиум, 1994. – 255 с.
35. Абаев Н.В. Чань-буддизм и культурно-психологические традиции в средневековом Китае. – Новосибирск: Наука. СПб. отд-ние, 1989. – 272 с.
36. Меррелл-Вольф Ф. Пути в иные измерения. – К.: София, 1993, – 384 с.
37. Маслоу А. Мотивация и личность: Пер. с англ. – СПб.: Евразия, 2001. – 478 с.

О. Б. ПЕТІНОВА

ПОБУТ ЯК СПЕЦИФІЧНА СФЕРА ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ*Петінова Оксана Борисівна – аспірант кафедри філософії та соціології Південноукраїнського державного педагогічного університету (м.Одеса) ім. К.Д. Ушинського*

Проблеми побуту цікавили мислителів з давніх часів. Вони розглядалися в працях давньогрецьких та давньоримських філософів, в середньовічній філософії. Ще в трактатах "Государство" Платона [2], "Політика" Арістотеля [3], "Рассуждение о происхождении и основании неравенства между людьми" Жан-Жака Руссо [4] аналізувались питання повсякденного життя людей, їх традицій тощо. Томас Мор в книзі "Утопія" [5] вперше сформулював ряд положень, характерних для утопічного соціалізму. Літературна форма "Утопії" – розповідь про подорож в невідому країну. На основі "Cosmographiae Introductio" 1507 р., "De orbi nova" 1511р. була взята форма "Утопії". З цих книг підібраний матеріал для розвитку основної теми "Утопії": розповіді про побут американських та вест-індських туземців, не знаючих різниці між "моїм та твоїм". Проблеми побуту знайшли своє відображення в працях вчених наступних поколінь. Сен-Сімон, Фур'є та Оуен (соціалісти-утопісти) геніально передбачили ряд тенденцій і особливостей розвитку суспільства майбутнього, в тому числі й таких його структурних елементів, як побут та спосіб життя. Великого значення побуту в житті суспільства надавали К.Маркс та Ф.Енгельс, В.І.Ленін. На основі конкретного соціологічного матеріалу Є.О.Кабо, О.Л.Бірюков, С.Г.Струмлінін та інші проводили дослідження тенденцій розвитку побуту. В роботах Є.М.Зуйкової, В.М.Мазур, Н.В.Фролової, Г.Цонкова та інших простежується ретроспективний розгляд проблем побуту [6]. Ф.Ф.Байкін зробив аналіз побуту як соціологічної категорії [7]. В роботах А.Хашимова [8], М.Г.Абдулаєва [9], І.В.Суханова [10] приділялась увага традиціям, звичаям та обрядам. В роботах А.Г.Харчева, Г.Є.Зборовського, Г.П.Орлова, Л.В.Сохань, Л.А.Гордона, Е.В.Клопова та ін. розглядалась проблема вільного часу, його раціонального використання для всебічного розвитку особистості [11;12;13;14]. Проблема побуту присвячені монографії А.І.Кавалерова, в яких аналізуються основні форми, соціальні функції, роль та місце побуту в житті суспільства, розглядається соціальне управління побутом в умовах соціалізму [6, 15].

А що ж взагалі слід розуміти під побутом? Провівши етимологічний аналіз, ми дійшли до висновку, що це поняття має загальнослов'янське походження. Про це свідчить аналіз ряду європейських мов. А.І.Кавалеров відмічає, що ні в одній з них немає ідентичного слова, яке б точно передавало зміст поняття "побут". Так, в англійській замість слова

"побут" використовується словосполучення mode of life (mode – спосіб, образ, life – життя), в німецькій – Lebenswies (Leben – життя, існування, Weise – спосіб, манера), в іспанській – modo de vida (mose – спосіб, vida – життя). В той же час в російській, білоруській, польській та інших слов'янських мовах є поняття з таким же значенням, як і поняття "побут" в українській. Наприклад, в російській – "быт", білоруській – "быт", в болгарській – "бит", в польській – "byt" [6:24-25]. В.Даль тлумачив побут наступним чином: "Быть // бытъе, житъе, родъ жизни, обычай и обыкновеніа" [16, 148]. В словнику української мови побут визначається як: "1. Загальний уклад життя; сукупність звичаїв, властивих якому-небудь народу, певній соціальній групі і т.д., 2. Повсякденне життя" [1, 630]. А.Луначарський відмічав: "...ми виділяємо із всіх областей нашого існування державне життя й господарське, – якщо відняти ці дві сфери, то отримаємо побут. Користування виборчим правом, робота в якості виборчих агентів суспільства, нашої держави, – відноситься до державного життя, звичайно ж, також має відношення до побуту, однак не пряме. Оскільки робітник працює біля станку, селянин – біля землі, оскільки той чи інший інтелігент вчить, лікує, сидить в канцелярії і т.д., – це відноситься до його господарської роботи, до виконання професійних та суспільних обов'язків. А оскільки він знаходиться у своїй квартирі, оскільки він батько, чоловік, член сімейного устрою, оскільки використовує отриману заробітну плату для свого існування, оскільки він організовує свій відпочинок, самовиховання, – все це відноситься до сфери його побуту" [17, 8-9]. А.Г.Харчев відносив до побуту матеріальні цінності, які забезпечують задоволення повсякденних потреб людини (житлові споруди, предмети домашнього вжитку, одяг і т.д.) та сам устрій повсякденного життя людей поза їх виробничою та соціально-політичною діяльністю [11, 26]. В демографічному енциклопедичному словнику під побутом розуміється устрій повсякденного життя, безпосередньо пов'язаний з відтворенням як самої людини, так і населення в цілому, з задоволенням матеріальних та духовних потреб людини [18, 53]. А у Філософському енциклопедичному словнику побут визначається як сфера поза виробничого соціального життя, яка включає в себе як задоволення матеріальних потреб людей в їжі, одязі, лікуванні і підтримці здоров'я, так і присвоєння духовних благ, культури, спілкування, роз-

важання [19, 69]. Деякі автори визначають його як матеріальні і культурні умови, в яких проходить повсякденне життя людей поза виробництвом і суспільною діяльністю [20, 5-6]. Але в даному визначенні не розкрита основна соціальна функція побуту, а саме, процес задоволення матеріальних і духовних потреб людини. Поняття "побут" розглядають через співвідношення з більш широким за змістом поняттям "спосіб життя" і вводять його в систему соціальних категорій. Форми, умови, способи задоволення матеріальних потреб проявляються у певному способі життя людей. Спосіб життя детермінує побут. Ці поняття співвідносяться як ціле і частина [6]. Академік П.Н.Федосеев під побутом розумів умови і устрій повсякденного життя людей, сукупність способів і форм задоволення їх матеріальних і духовних потреб, а також різні звичаї, обряди, звички і норми співжиття [21, 32]. Це лише деякі з визначень. Ми не будемо розглядати детально всі останні, однак, на наш погляд, найбільш влучним, повним та змістовним є визначення побуту, запропоноване А.І.Кавалеровим, який розуміє під ним сукупність умов, засобів, форм і способів задоволення матеріальних і духовних потреб членів суспільства, які історично змінюються, проявляються у певному укладі чи способі життя і залежать від рівня розвитку виробництва, суспільно-економічних відносин, загального стану культури даного народу [15]. Це визначення ми і приймаємо в якості робочого.

Більшість дослідників (К.Маркс, Ф.Ф.Байкін, А.Г.Харчев, А.І.Кавалеров та інші) відмічають, що проблема побуту нерозривно пов'язана з виробництвом матеріальних і духовних благ, і ми погоджуємося з цим, адже людина, перш, ніж творити історію, повинна мати можливість жити і постійно відтворювати себе як людину, і задовольняти свої багатогранні потреби: в їжі, одязі, житлі, тощо. Розвиток виробництва – це передумова становлення і формування побуту людини.

Побут – явище історичне. Не існує побуту раз і назавжди установа для всіх народів, всіх класів суспільства. Історично перехідними є потреби, смаки, поняття про зручності і т.п., внутрішній уклад і форма виразу життя. Побут однієї соціально-економічної формації відрізняється від другої в силу зміни засобів виробництва матеріальних і духовних благ, на змісті і формах побуту також позначається загальний рівень культури кожної епохи. Найістотнішим моментом, який характеризує зміст побуту, є його зв'язок з виробництвом, адже вони разом складають найважливіші сторони суспільного життя, соціальну сторону суспільного буття [7, 3-11]. Історичний розвиток людства свідчить про те, що зміст і форми побуту склалися і розвивалися відповідно до того,

як розвивалися і вдосконалювалися продуктивні сили суспільства, відповідні форми виробничих відносин і потреби людини. Зростаючі потреби людей в житлі, одязі, і т.д. породжували все нові й нові галузі праці, сприяли розвитку продуктивних сил самої людини. Прикладом істотних змін всього побутового укладу людей в залежності від виробництва може бути перехід від мандрючого способу життя до осілого. Для кочового способу життя не потрібні ті зручності, з якими пов'язаний осілий спосіб життя, в той же час при осілому способі життя не потрібно багато побутових предметів, що задовольняють потреби кочівника; побут людей первіснообщинного ладу відрізняється від життя рабів та рабовласників, життя кріпаків теж відрізняється від життя рабів, тощо. Між виробництвом і побутом встановилася нерозривна взаємодія, і неможливо навіть уявити собі виробництво без побуту і побут без виробництва. Виробництво у всіх його конкретних проявах покликане створювати умови задоволення матеріальних і духовних потреб особистості. Для того, щоб люди могли жити, вони повинні постійно відтворювати себе, процес харчування складає одну з багатьох форм особистого споживання; людина також повинна мати взуття, одяг житло, і виробництвом починається рух продуктів, створених відповідно людським потребам, а споживанням завершується рух суспільного продукту, тому що продукти виробництва стають предметом особистого споживання. Якщо виробництво постачає предмети та продукти, то споживання цих продуктів є основною рисою, яка характеризує побут. Як казав К.Маркс, голод є голод, однак голод, який можна утилізувати вареним м'ясом, яке їдять за допомогою вилки та ножа, це інший голод, ніж той, за якого ковтають сире м'ясо з допомогою нігтів та зубів [22, 718].

Вплив виробництва на побут не вичерпується відміченим вище. Виробництво, створюючи предмети певного побутового призначення, знову викликає у споживачів потребу в них, адже ніяке суспільство не може здійснювати виробництво заради виробництва, бо при цьому відпадає необхідність в самому виробництві. Якщо люди не будуть споживати вироблених предметів, якщо ці предмети не знайдуть споживача, то виробництво стане зайвим, а, значить, виробництво і споживання взаємодоповнюють одне одного і одне без другого не існують, а побут з його активною функцією споживача відіграє активну роль у розвитку виробництва.

Побут визначається рівнем розвитку суспільного виробництва, але, крім цього, на задоволення матеріальних і духовних потреб впливає і тип виробничих відносин, тому що соціально-економічні умови мають безпосе-

редне відношення до розподілу матеріальних і духовних благ; тип суспільних відносин визначає кількісну і якісну сторони споживання. При сприятливих умовах розвитку суспільства (без воєн, стихійних лих і т.д.) основною метою суспільного виробництва є задоволення постійно зростаючих матеріальних і духовних потреб особистостей, побут яких істотно відрізняється. Сучасний рівень виробничих сил разом з НТП швидко змінюють побут суспільства.

Основне призначення побуту – підготовка людини до суспільно-корисної праці і підтримка до неї здатності, адже з того часу, відколи людина стала виготовляти знаряддя праці і завдяки цьому вирвалася з Царства Тварин, вона стала задовольняти свої потреби тими засобами життя, які створювала сама в процесі праці. Цим і було покладено початок створення побуту первісної людини. В міру розвитку потреб людини зростає і роль побуту як рушійної сили суспільного виробництва. Отже, не тільки виробничі відносини є стимулом розвитку виробництва, але і побут, породжений даними соціально-економічними відносинами, у великій мірі впливає на нього, адже саме виробництво здійснюється в ім'я задоволення потреб особистості. В зв'язку з тим, що побут здійснює вплив на настрій, самопочуття і взагалі на морально-психічний стан, слід відмітити, що людина, яка має впорядкований побут, який дає їй можливість нормально задовольнити матеріальні і духовні потреби, буде гідно поводитись у суспільстві, чого нам зараз так не вистачає.

У первіснообщинному ладі в діяльності трудового колективу виробника, господарсько-побутова і обрядова сторони були пов'язані в нероздільній єдності, тому дуже важко виділити особливу сферу побутового. Однак, і сьогодні іноді дуже важко відрізнити, яку функцію – виробництва чи використання виконує певне соціальне явище, тому і важко вирішити питання щодо приналежності соціального явища до сфери виробництва чи побуту. Усі випадки так званої «злитості» виробництва і побуту, їх взаємопроникнення торкаються явищ, котрі одночасно можуть виконувати ті й інші функції, і можуть в одному випадку розглядатись як елементи системи виробничих відносин, а в іншому – як елементи системи соціально-побутових відносин. Навіть у сучасних умовах соціального розподілу праці не існує виключно побутової чи виключно виробничої сфери, і, в принципі, й не може існувати, адже коли мова йде про діяльність живих людей, виробництво завжди виступатиме одночасно й умовами їх життя. Територія, на якій здійснюється виробництво, чистота повітря, вологість, температура, освітлення і т.д. – це умови виробничої діяльності людей, однак мають безпосередньо по-

бутовий характер. Ще в більшій степені це відноситься до тих ланок виробничого комплексу, котрі мають переважно побутове значення – їдальні, буфети, кімнати відпочинку, кафе, дискотеки і т.д. В свою чергу, побут також передбачає виробництво послуг різної форми, включаючи і самообслуговування. Те ж можна сказати і про засоби поширення культури, які слугують для процесу використання духовних благ. Ці елементи суспільного виробництва (матеріального і духовного) входять в систему побутових відносин, маючи при цьому дві сторони: з точки зору суспільно необхідних витрат уречевленої і живої праці, з точки зору кінцевого результату цієї діяльності – виробництва соціальних благ (у формі різного виду послуг) – перед нами елементи виробництва в широкому значенні слова. А оскільки вони безпосередньо пов'язані із задоволенням матеріальних і духовних потреб особистості, визначають рівень організації, культури побуту, остільки ці елементи суспільного буття належать і до побуту [7].

Специфіка побуту найбільш чітко виявляється при розгляді співвіднесення цієї категорії з категорією суспільно необхідної праці. Побут є однією з передумов здійснення процесу суспільно необхідної праці в межах людського суспільства. Суспільно необхідна праця і побут співвідносяться як дві основні системи соціальних відносин, в котрих реалізується життєдіяльність людей. Це система відносин ціннісно-створюючої діяльності і система відносин, яка присутня в процесі присвоєння людиною вироблених у суспільстві матеріальних і духовних благ та інших соціальних і природних умов людського існування. З цієї точки зору побутові відносини протилежні за своїм змістом не лише трудовій діяльності в області матеріального і духовного виробництва, але і взагалі всім різновидам суспільно необхідної праці (в тому числі соціально-політичної діяльності, педагогічної, тощо). Разом з тим, протиставлення суспільно необхідної праці (як утворюючої діяльності) і побуту (як відносин використання) відносне, оскільки побут безпосередньо пов'язаний із основною виробничою силою процесу праці і з результатом. Значення побуту визначається і тим, що він поєднує те і інше в процесі споживання. Побут – це та частина соціальної дійсності, де відновлюються життєві сили людини, використовується вироблена для цієї мети частина суспільного продукту. Різниця між відносинами суспільно необхідної праці і побутовими відносинами функціональна, вона не може бути пояснена просторово-часовим розмежуванням двох сфер – виробництва і побуту оскільки порівняно чіткий розподіл цих сфер – лише один із моментів, нехай і значних, в генетичному розвитку суспільних відносин. Генетична різноманітність елементів побуту

та їх генезис характеризуються протилежними процесами диференціації та інтеграції, які схематично представив Хашимов А. [21:38] на-

ступним чином:

Структуру побуту можна розглядати з точки зору його матеріальної та духовної сторони, соціального та індивідуального аспектів, видів витрат часу та діяльності тощо. Так, А.Г.Харчев відмічав, що матеріальна сторона побуту пов'язана з безпосереднім задоволенням матеріальних потреб, адже, за словами Ф.Енгельса, люди, перш ніж займатися політикою, наукою та мистецтвом, повинні їсти, пити, мати житло та одягатися. В свою чергу, матеріальне використання означає не лише присвоєння готових продуктів виробництва, але і певні витрати праці як у суспільстві, так і в сім'ї. Відповідно складаються системи суспільного побутового обслуговування і домашнього господарства з певним розподілом та організацією праці. Цей розподіл праці також передбачає догляд за людьми похилого віку, інвалідами, дітьми-сиротами і т.д. в масштабах як суспільства, так і сім'ї. Матеріальна сторона побуту включає в себе, поперше, ті цінності, котрі слугують для задоволення матеріальних потреб людини (їжа, одяг, житло, засоби проживання, тощо), по-друге, побутову працю як специфічну форму діяльності, яка безпосередньо продовжує виробничу працю, однак не тотожну їй (по тій причині, що в побуті не виробляється новий продукт), по-третє, ті відносини в сфері побуту, котрі складаються та існують об'єктивно (наприклад, відносини між сім'єю та закладами суспільного побутового обслуговування) [24, 1-18].

Духовна сторона побуту не є чимось зовнішнім по відношенню до матеріальної. Елементи духовної культури (моральні, етичні, естетичні та інші) органічно включаються вже в саме матеріальне використання: наприклад, навіть форма прийому їжі людиною передбачає дотримання певних моральних та естетичних норм, а одяг та житло людини майже завжди співвідносяться з естетичними поглядами жителів. Однак в сфері побуту існують і чисто

духовні форми праці, задовольняються саме духовні потреби. Сюди слід віднести виховання дітей, самовиховання, культивування звичаїв та традицій, спілкування, сприйняття та засвоєння інформації, різні форми естетичної діяльності (відвідування театрів, виставок, музеїв, концертів, тощо). Матеріальна сторона побуту відноситься до буття людей, а духовна – до суспільної свідомості.

Відмінності між соціальним та індивідуальним аспектами побуту – це, переважно, відмінності між загальним та особливим, особливим та одиничним в цій області соціального життя, адже побут соціальний в тому відношенні, що це – людський, суспільний побут, і в тому, що він завжди носить на собі відбиток певної епохи, відповідного рівня розвитку продуктивних сил та виробничих відносин, однак, в той же час, багато моментів в побуті визначаються індивідуальними умовами життя людей.

Ф.Ф.Байкін розглядав побут і в залежності від видів витрати часу, і відмічав, що побут також співвідноситься з виробництвом, однак дещо в іншому плані. В даному випадку не весь добовий час ділиться на робочий та позаробочий. До першого відносять час роботи на підприємстві, час, необхідний для переїзду на роботу, підготовки до неї та відновлення сил на протязі робочого дня. До другого, власне побутового часу, відносять витрати на задоволення фізіологічних потреб (сон, їжа, пасивний відпочинок), трудові витрати в сфері побуту (купівля якихось товарів, приготування їжі, прибирання приміщення, догляд за дітьми і т.д.); дозвілля, тобто час, котрим людина розпоряджається за своїм вибором.

Зміст побуту, як суспільного явища, не може існувати без певних форм, які історично виникли в ході розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Ці форми неоднаково розвинуті і мають різні тенденції до розвитку в різних соціально-економічних умовах. Такі вчені, як Ф.Ф.Байкін, А.І.Кавалеров в своїх роботах приділяли увагу розгляду форм побуту, і виділили домашню, суспільну та виробничу [7, 21-27; 24].

Домашня форма побуту характеризується житловими умовами, питаннями домашнього харчування, забезпечення меблями, одягом, взуттям та іншими предметами домашнього вжитку. Тут відбувається задоволення й духовних потреб, в тому числі первісне навчання членів сім'ї, виховання дітей, задоволення етико-естетичних запитів; в домашніх умовах протікає більша частина життя людини, складаються сімейні відносини, люди відпочивають від трудової діяльності, проводять своє дозвілля, відзначають родинні торжества або переживають дні печалі і скорботи, встановлюють ті чи інші взаємовідносини з сусідами, родичами, друзями тощо. Століттями формуються і розвиваються моральні та естетичні погляди лю-

дей, їхні почуття, внутрішня організація та устрій повсякденного життя. Ця форма настільки різноманітна, багата проявами людських потреб, що їх задоволення може бути забезпечене сукупністю діяльностей всіх видів матеріального і духовного виробництва.

До суспільної форми належить такий вид задоволення матеріальних і духовних потреб, який має рівне відношення до всіх членів суспільства. Суспільний побут починається із впорядкування населених пунктів, вулиць, бульварів, парків, до суспільного побуту відносять дитячі садки, школи, театри, кіно, палаци культури, стадіони, бібліотеки тощо, адже вони виконують функції задоволення матеріальних і духовних потреб суспільства. Особливе місце відводиться підприємствам і організаціям комунально-побутового обслуговування, пасажирському транспорту, торгівлі, санітарно-епідеміологічним станціям, системі охорони здоров'я. Суспільний побут є як би продовженням домашнього і сприяє тому, щоб задовольнити життя людей в матеріальних і духовних відношеннях.

У виробничій формі відбувається процес задоволення матеріальних і духовних потреб особистості в умовах трудової діяльності. Особливістю даної форми є те, що вона обслуговує, переважно, членів одного трудового колективу. Виробничий побут – це умова безпосереднього забезпечення працівників на виробництві зручними упорядкованими місцями праці та відпочинку, організації культурного проведення часу, заняття спортом і т.д. Приміщення, де відбувається виробничий процес, повинно бути обладнане необхідним інвентарем, меблями, бути зручним і відповідати вимогам охорони праці. Упорядкованість виробничого побуту – це боротьба за економію людських сил, за зниження втоми і підвищення продуктивності праці. Оточення, в якому працює людина, повинно сприятливо впливати на самопочуття особистості. Виробничий побут тісно пов'язаний з до-

машнім та суспільним, часто обслуговується ними, а в свою чергу, істотно їх доповнює.

Слід відмітити, що побут з його національними особливостями, традиціями, які відображають окремі сторони психологічних особливостей нації, являється самою повільно змінюючою сферою способу життя. Так, наприклад, це підкреслюють наступні рядки: «... ведь творцами начисто забыта вековая устойчивость быта: этого быта не сдвинешь ни с места в два присеста. Надорвешь кишки – это не смешки...» [17, 29], «государственные порядки можно изменять декретами, законами, хозяйственные порядки – организацией труда и распределения, а бытовые порядки коренятся глубоко в истории инстинктов и предрассудков, коренятся настолько глубоко, что на них почти нельзя воздействовать...» [17, 9-10].

Отже, світ потреб людини – багатоманітний, і він дав початок такому соціальному феномену, як побут. Побут – це одна із основних сфер суспільного буття, в процесі організації якої відбувається задоволення матеріальних і духовних потреб людей. Однак, не всяка дія, спрямована на задоволення тої чи іншої потреби, може бути включена до сфери побуту. До нього відноситься лише позавиробниче використання та обслуговування; до побуту можна віднести матеріальні та духовні цінності, які забезпечують задоволення повсякденних потреб людини, а також саму організацію повсякденного життя людей поза їх виробничою та політичною діяльністю. В ході історичного розвитку суспільства змінюється характер як самих елементів побуту, так і його структура, в основі цих змін в кінцевому рахунку лежить розвиток виробничих сил та зміна способів виробництва. Структуру побуту можна розглядати з точки зору співвідношення його матеріальної і духовної сторони, соціального та індивідуального аспектів, видів витрат часу, форм тощо. Побут здійснює свій вплив на різні області соціального життя, від його організації часто залежить настрій та поведінка людей. Для кожного, хто вступає в життя, побут постає першою

школою пізнання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Словник української мови. Т.6. – К.: Наукова думка, 1979. – С.476-630.
2. Платон. Собрание сочинений в четырех томах. – М.: Мысль, 1990.
3. Аристотель. Политика. Афинская политика. – М.: Мысль., 1997.
4. Руссо Жан-Жак. Избранное. – М.: Детская литература, 1976.
5. Мор Т. Утопия. – М.: Академия Наук СССР., 1953.
6. Кавалеров А.И. Социалистический быт – составная часть советского образа жизни. – Львов: Вища школа., 1978. – 118 с.
7. Байкін Ф.Ф. За комуністичний побут. – К.: Знання, 1963. – 46 с.
8. Хашимов А. Формирование и дальнейшее развитие новых семейно-бытовых отношений у народов республик Средней Азии. Автореф. докт. дис. : Ташкент, 1972. – 21 с.
9. Абдулаев М.Г. Интернационализация быта и преодоление этнических предрассудков. Автореф. канд. дис. – М., 1976.
10. Суханов И.В. Обычаи, традиции, обряды как социальные явления., Горький: Волго-Вятское книжное издательство, 1973. – 255 с.
11. Харчев А.Г. Быт, семья, досуг. М.: Знание, 1969.
12. Зборовский Г.Е., Орлов Г.П. Досуг: действительность и иллюзии: Свердловск, 1970.
13. Сохань Л.В. Духовный прогресс личности и коммунизм. – К., 1966.
14. Гордон Л.А., Клопов Э.В. Человек после работы. Социальные проблемы быта и вне рабочего времени. М., 1972.

15. Кавалеров А.И. Быт развитого социализма: сущность и основные черты. - Львов: Вища школа., 1985.
16. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Т.1.М.,-1933. - с.148.
17. Луначарский А. О быте. Ленинград: Москва, 1927. - 82 с.
18. Демографический энциклопедический словарь/Под.ред.Валентей Д.И., М: Сов.энц., 1985.
19. Философский энциклопедический словарь. - М.: Советская энциклопедия, 1983. - с.69.
20. Квардаков А.И. Семья и семейные отношения. - Омск., 1974. - с.5-6.
21. Хашимов А.Х. Формирование новых семейно-бытовых отношений у народов Средней Азии. - Душанбе: Иророн., 1972. - 195 с.
22. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. - Т.12. - с.718.
23. Кавалеров А.И. Быт как фактор нравственной социализации // Молодежь в нравственном возрождении общества / Андрущенко В.П., Надольний И.Ф., Губерский Л.В. и др. - К.: КНУ имени Тараса Шевченка, 1992.
24. Харчев А.Г. Быт и семья как категории исторического материализма. - Ленинград, 1968. - 18с.

М. С. КОНОХ

ФІЛОСОФІЯ ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМУ І ЇЇ ВПЛИВ НА ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ ЛЮДСЬКОЇ ОСОБИСТОСТІ

Конох Микола Семенович – доцент Дніпродзержинського державного технічного університету, кандидат історичних наук

Екзистенціалізм (від піздньолат. *exsistentia* – існування), чи філософія існування, є одним з напрямків сучасної філософії, що виник напередодні 1-ї світової війни в Росії (Л.Тичин, М.О.Бердяєв), після 1-ї світової війни в Німеччині (М.Хайдеггер, К.Ясперс, М.Бубер) і в період 2-ї світової війни у Франції (Ж.П.Сартр, М.Мерло-Понти, А.Камю, С. де Бовуар). Правда, що стосується Франції, то треба відзначити таке: під час 1-ї світової війни з ідеями екзистенціалізму у Франції виступив Г.Марсель, але як певний філософський напрямок французький екзистенціалізм сформувався тільки в 40-і рр. XX в. У 40-50-і рр. екзистенціалізм одержав широке поширення й в інших європейських країнах, а з 60-х рр. – і в США.

За словами П.П.Гайденко, екзистенціалізм не є академічним філософським вченням. За своєю філософською мовою і стилем викладу він являє собою деякий синтез літературно-художнього жанру з етико-аксиологічною філософською рефлексією. Не випадково екзистенціалізм особливо популярний серед художньої інтелігенції (письменників, поетів, художників), так само, як не випадково і те, що в попередники екзистенціалізму записується, наприклад, Ф.М.Достоевський.

Сучасні класифікації екзистенціалізму виділяють релігійний екзистенціалізм (К.Ясперс, Г.Марсель, М.О.Бердяєв, М.Бубер) і "атеїстичний" екзистенціалізм (Ж.П.Сартр, Ф.Камю, С. де Бовуар). У даному випадку лапки використовуються для того, щоб підкреслити своєрідність екзистенціалістського заперечення теїзму, суть якого полягає в тому, що можна заперечувати

певні атрибути релігійної ідеології, включаючи поняття "бог", але не релігію, як таку.

Екзистенціалізм – це не філософське вчення про буття, як таке (онтологія), а філософські міркування про існування людини в реальному світі людей. Тому про екзистенціалізм можна говорити як про філософію особистого існування, тобто як про філософію існування особистості (персони) [1, 299].

Людське буття (існування), згідно з екзистенціалістами, не є деякою об'єктивною реальністю, що розглядається у відриві від суб'єкта цієї реальності. Екзистенціалісти прагнуть перебороти традиційне протиставлення суб'єкта й об'єкта, тому що вважають, що людське буття – це деяка споконвічна цілісність суб'єкта й об'єкта, що пізнає і пізнається. Тому однією з центральних категорій екзистенціалізму є категорія "переживання" ("співпереживання"), що вказує на те, що людина – не пасивний споглядальник зовнішніх йому подій, а безпосередній учасник цих подій, що співпереживає ці події усім своїм єством. (матеріальним і психічним). Відповідно, основне ядро безпосередніх людських переживань висувається уявлення про переживання суб'єктом свого "буття-в-світі", тобто людське буття – це власне буття особистості, а не деякої безликої людської маси. Для опису структури особистісного буття (існування) екзистенціалісти прибігають до феноменологічного методу Е.Гуссерля, виділяючи як головну характеристику діяльності свідомості її спрямованість на щось інше (інтенціональність). Відповідно до атеїстичного варіанта екзистенціалізму, екзистенція є буття людини, що усвідомлює

свою скінченність в часі й у просторі, з чого випливає, що життя людини в остаточному підсумку спрямоване на небуття, на ніщо. Тому опис характерних властивостей екзистенції, здійснений М.Хайдеггером, є опис низки модусів людського існування. Такі модуси екзистенції, як турбота, страх, рішучість, совість, суть різні способи зіткнення з небуттям (з ніщо). Це зіткнення з небуттям є одночасно як рухом до нього (наприклад, рішучість), так і втечею від нього (наприклад, страх). Особливо виразно подібна двоїстість представлена в так званих суміжних ситуаціях, знаходячись у якій людина прозирає свою справжню екзистенцію, тобто прозирає власну екзистенцію як найглибше коріння своєї істоти [2, 539].

Таким чином, основна філософська проблема екзистенціалізму – це проблема людини як учасника визначених подій, що діє і страждає (переживає) у світі, що постійно змінюється. Указівка на людину як діючу істоту не означає, що екзистенціалізм можна розглядати як особливий різновид філософії дії (діяльності). Екзистенціалізм – це філософія з приводу (відносно) діючої людини у світі моральних цінностей. Іншими словами говорячи, екзистенціалізм не цікавить трудова активність людини, його цікавить тільки моральна діяльність людини (морально значущі людські вчинки). У зв'язку з цим на перший план висувається поняття "моральне рішення" ("моральна рішучість"). Моральна рішучість передбачає явно чи неявно наявність у тій чи іншій формі прикордонної ситуації, а та, у свою чергу, припускає наявність у людині страху, бо що суміжна ситуація є саме суміжною ситуацією у екзистенціалістському сенсі, а не ситуацією вибору рішень деякої теоретичної задачі. У даному випадку людина нібито йде страху назустріч, здійснюючи певні моральні вчинки. Людина, що йде страху назустріч, звільняється від жаху страху, що маячить перед нею на початку шляху, коли вона ще не діяла, а тільки готувала прийняти рішення. У результаті подібних філософських міркувань формується одне з центральних понять екзистенціалізму – поняття "свобода" [1, 300].

Екзистенціалісти відкидають раціоналістично-просвітницьку філософію, що зводить свободу до пізнання необхідності. Одночасно відкидається і натуралістично-гуманістична традиція філософської думки, у руслі якої свобода розглядається як розкриття природних задатків людини, як розкріпачення його сутнісних сил. Свобода, згідно з екзистенціалістами, – це суть екзистенції, сама екзистенція. Оскільки характерна властивість екзистенції полягає в "спрямованості на", тобто у своєрідному трансцендуванні (феноменологічна інтерпретація трансцендування), остільки свобода може розглядатися як основна сила тяжіння (основна трансценденція) людської особистості, що витягає людину

з болота прозаїчного животіння у світ суміжних ситуацій.

На думку Гайденко, у екзистенціалістському вченні про свободу по-новому відроджується, кантівський категоричний імператив, що виявляється при аналізі екзистенціалістського поняття вибору. Наприклад, у дусі І.Канта Ж.-П.Сартр підкреслює, що людина відрізняється від усіх природних істот здатністю вибирати самого себе як головну діючу особу, відповідальну за свої вчинки перед самим собою і людьми. Однак якщо в Канта людина повинна вибирати себе в якості морально відповідальної особи за законом морально обов'язку, то в атеїстичному варіанті екзистенціалізму цей вибір диктується смертністю людської істоти, тобто диктується кінцевим ніщо (небуттям, смертю). Знаючи свою смертність, людина повинна чинити так, щоб їй, говорячи словами М.Островського, не було нестерпно боляче за безцільно прожиті роки.

Своє вчення про вибір Сартр, за словами Гайденко, створив під впливом М.Хайдеггера, але в останнього воно має інший зміст у зв'язку з іншим трактуванням трансценденції. Трансценденція інтерпретується Хайдеггером як ніщо, тобто вибір свого Я, за Хайдеггером, необхідно поставити собі перед останньою можливістю свого буття – смертю. Вибираючи смерть у сенсі усвідомлення своєї смертності, своєї скінченності, людина тим самим звільняється від усепоглинаючої влади сушого (природного і соціального світів) і опиняється перед обличчям смерті, які є головним суддею її моральних учинків.

У релігійному екзистенціалізмі поняття "смерть" замінюється поняттям "Бог", тобто в релігійному екзистенціалізмі вибір відбувається не перед обличчям смерті, а перед ликом божим. Так, за Бердяєвим, справжній вибір моральних цінностей – це вибір себе в самому собі за "образом божим", що складає сутність особистості, хоча ця сутність (трансцендентне) і прихована від самої особистості, поки та живе у світі "щоденності" [2, 540].

З екзистенціалістськими поняттями "свобода" тісно зв'язане поняття "совість". Оскільки, як відзначає Гайденко, екзистенціалізм не будує систему моральної філософії, котра встановлювала б змістовні критерії добра і зла, остільки совість визначається як заклик екзистенції вибрати себе, знайти себе в цьому постійно мінливому, багатоманітному світі. Совість не є заклик бути добрим, уникати зла; совість – це заклик бути самим собою, а не кимось іншим, тобто не ховатися під маски (різними соціальними ролями). Бути вільним, бути совісним – значить не чинити і не думати так, як чинять і думають інші [2, 541].

Щоб адекватніше зрозуміти різні екзистенціалістські вчення, необхідно знати історичні і соціально-філософські корені екзистенціалізму.

Свої історичні і філософські корені екзистен-

ціалісти вбачають і в Біблії, і у філософії стоїків. З персоналій вони перелічують таких авторів: Аврелій Августин, Б.Паскаль, Гельдерлін, Вордсворт, Серен Кьєркегор, Ф.М.Достоевський, Лев Толстой. Особливою повагою в них користався датський мислитель першої половини XIX ст. Серен Кьєркегор. Справа доходила навіть до того, що іноді виникнення екзистенціалізму пояснювалося як відродження філософсько-етичних поглядів Кьєркегора, у якого, до речі буде зазначити, було запозичене поняття "екзистенція", що лежить в основі всього екзистенціалізму. Однак виникнення екзистенціалізму як самостійної філософської течії звично датується 1927 р., коли в гуссерлівському журналі "Щорічник феноменології і феноменологічного дослідження" була опублікована перша самостійна робота німецького філософа Мартіна Хайдеггера "Буття і час".

Наука не в змозі відповісти на багато ключових питань людського буття, тому що абстрактні наукові побудови безособові, підкоряються суто теоретичним інтересам. Екзистенціальне ж мислення зв'язане з внутрішнім існуванням суб'єкта, з його інтимними переживаннями. Людина, що мислить екзистенціально, не відокремлює себе від істини, тому що вона живе в ній, співпереживає їй. Звідси робиться висновок, що людське існування не може бути об'єктом байдужого наукового аналізу. Існування як екзистенція сторонне об'єктивному науковому дослідженню.

За Кьєркегором, справжнім екзистенціальним мисленням може бути лише суб'єктивне мислення, тобто мислення суб'єкта, що не протиставляє себе зовнішньому світу, а існує в ньому, переживає його події, як свої власні. Таким світом є світ етичних і релігійних цінностей.

Філософська концепція Кьєркегора протистоїть не тільки науці, але й таким спекулятивним філософським системам, як кантівська чи гегелівська. У філософії Гегеля його особливо драгує визначення волі як пізнаної необхідності. На думку Кьєркегора, воля не може перетворюватися в необхідність, тому що в цьому випадку вона утрачає свій вихідний, самобутній сенс. Головне джерело волі датський мислитель бачить у релігійній вірі, тобто в тих можливостях, що відкидаються науковим розумом як ірраціональні.

Кьєркегор постійно підкреслює плинність, мінливість людського існування. Ця плинність виражається поняттями "страх", "тривога", "обличчям до смерті" і т.д., що вказують на емоційний стан людини.

У роботі Хайдеггера "Буття і час" у якості головного філософського питання зазначається питання про "зміст буття суцього". Відповіді на це головне філософське питання залежить багато чого в нашому розумінні навколишнього світу, у тому числі розуміння на-

уки. Людське буття (нім. Dasein) – ключ до всього іншого суцього.

Другою важливою категорією хайдеггерівської філософії є "буття-в-світі" (нім. In-der-Welt-Sein). Важливість її визначається тим, що, як вважає німецький філософ, досліджуючи людське буття, не можна відвернутися від світу, у якому перебуває людина. Це перебування позначається поняттям "мирськість" (нім. Weltlichkeit), що підкреслює включеність людини в структуру світу як істоти що живе і переживає цей світ. Іншими словами говорячи, з погляду екзистенціального буття світ – це не просто сукупність нейтральних речей, а сукупність визначених цінностей, у яких зацікавлена людина.

Людина живе у світі людей. Цей факт Хайдеггер відбиває двома поняттями – "спільне буття" (нім. Mitsein) і "спільне людське буття" (нім. Mitdasein).

Спільне людське буття – це повсякденне буття, тобто сама повсякденність. Людина, що живе спільним буттям, є суб'єктом повсякденності (нім. der Mann). При цьому "повсякденність" протиставляється "справжньому людському буттю" (нім. eigentliche Dasein), тому що в умовах "повсякденності" людська індивідуальність нівелюється, людина розчиняється в натовпі, утрачає свою самість. Тому, як вважає Хайдеггер, der Mann є не щось визначене, індивідуальне, унікальне, а являє собою деяку усезагальність, деяке все (нім. das Alle), хоча і не як суму. Це der Mann приписує "повсякденності" спосіб існування у світі "спільного людського буття" [3, 35].

Для "повсякденного існування" характерна "посередність", "усереднення", "вирівнювання", що складають у сукупності "публічність" повсякденного буття. У "повсякденності" губиться не тільки окремий суб'єкт, але і всі інші суб'єкти, що зливаються в деяку безлику масу.

Якщо ж людина приймає рішення додержуватись "справжнього існування", підкоряючись тільки своєму власному "я", своїм внутрішнім прагненням і спонуканням, вона змушена буде сама за усіх відповідати, змушена буде стати цілком самовідповідальною особистістю, і тільки тоді людина знайде свободу. Подібна самовідповідальність і свобода є важким тягарем для окремої особистості. У більшості випадків цей тягар стає настільки важким і нестерпним, що людина починає тікати від самовідповідальності і свободи в сферу повсякденного обивательського животіння.

Коментуючи ці хайдеггерівські міркування, Гайденко вказує на те, що питання про свободу, поставлене Хайдеггером, виявляється поверненим у чисто етичну площину [2, 14].

Особливим виміром свободи є людське ставлення до смерті. За Хайдеггером, життя – це рух до кінця. Тому для окремої людини смерть існує тільки в екзистенціальному сенсі,

у сенсі екзистенціального буття скінченної в часі людини [3, 234]. Іншими словами говорячи, смерть – це відмітна риса власне людського, осмисленого буття, а не життя взагалі, тому що не всякий живий організм усвідомлює свою скінченність в часі, усвідомлює свою неминучу смерть.

В умовах повсякденного, несправжнього існування рядовий обиватель подібний страусу, що ховає голову в пісок, тобто цей обиватель, що потонув у повсякденності, що злилася з масою таких же, як він, обивателів, намагається прихватити від себе неминучість смерті, представити смерть тільки як щось можливе, а не дійсне.

Для справжнього ж людського буття характерно те, що людина сприймає смерть як факт дійсності. Більш того, ця людина усвідомлює себе носієм своєї власної смерті. Смерть постійно заглядає їй в обличчя. Можливість смерті підкоряється дійсності смерті, а не навпаки. Сенс даної можливості полягає в тому, що не-випереджувальна, випадкова (наприклад камінь, що упав на голову), але в будь-якому випадку неминуча [3, 254–266]. При цьому Хайдеггер посилається на повість Л.М.Толстого "Смерть Івана Ілліча", у якій питання про життя і смерть по-різному виглядає з погляду доктора і з погляду пацієнта. Для доктора питання постає у дослідженні і встановленні діагнозу, безвідносно до того, з ким він має справу. Для пацієнта це питання має виняткове значення, від вирішення якого залежить його доля, його поведінки і дії, тому що перспектива смерті може змусити його отямитися від стану обивательської байдужості, наблизити його до свого власного "я", оцінити це "я" і прожити життя.

Таким чином, реальна загроза смерті звільняє людину від багатьох ілюзій, включаючи ілюзію рятівної байдужості, самовпевненості й іншого обивательського "мотлоху" [3, 266]. Іншими словами, екзистенціальне поняття смерті означає не просте прощання зі свободою жити, існувати, а "свободу вмерти", сміло дивлячись смерті в обличчя.

На відміну від християнського віровчення, що спирається на догмат про безсмертя душі, Хайдеггер вважає цей догмат абсолютно недоказовим і позбавленим всякого розумного сенсу з погляду окремої особистості і її екзистенціального буття. Смерть він трактує не як перехід у потойбічний світ, а як повне скасування особистості і поцейбічного світу, як повне завершення "цілісного людського буття". Отже, до смерті треба відноситися як до вищого прояву свободи, як до сліпучого спалаху світла, а не як до занурення в півтьму. Умираючи, людина згорає, а не сліпне чи гложне. Смерть – це кінець усіх сприйнятих, усякого пізнавального, розумного ставлення до себе і навколишньому світу. Тому світло, спалах – відмітні властивості кінця

індивідуальності. Не випадково в християнстві Бог – це сліпуче світло, миттєвий спалах (наприклад, у Данте). Можна сказати, що в християнстві смерть для віруючої, моральної людини має божественний характер, тобто має характер свободи чи характер звільнення від усього гріховного і суєтного, тому що свобода, як і Бог, мають силу тяжіння (притягальну силу), подібно тому, як світло вогню вабить до себе різних комах. Півтьма ж – це покарання за прогрішення, за небажання позбутися, звільнитися від них; у півтмі життя продовжується як вічний біль і вічні муки глухої, осліпленої людини, але якої, що не втратила залишки чуттєвості для страждань. Звичайно, вищесказане не є перефразуванням ортодоксальних богословських трактувань життя і смерті, але в християнській ідеології є багато чого з того, що може бути витлумачено саме подібним чином, близьким за духом філософії екзистенціалізму.

Відповідно своєму трактуванню смерті Хайдеггер говорить про час людського існування як про переживання часу. У даному випадку він лише уточнює гуссерлівську феноменологічну інтерпретацію часу. Як відомо, Е.Гуссерль, говорячи про феноменологічне прочитання категорії часу, підкреслював, що феноменологів повинне цікавити саме переживання часу [1, 325].

Хоча Хайдеггер наслідує Гуссерлю в трактуванні часу, тим не менш його трактування істотно відрізняється від гуссерлівського. Якщо в Гуссерля переживання часу має деякий надіндивідуальний характер, що протиставляється різним психофізіологічним переживанням, то в Хайдеггера переживання часу має деякий аксіологічний (ціннісний) характер, котрий протиставляється психофізіологічному.

Тимчасовість людського буття накладає свій сильний відбиток на хайдеггерівське розуміння процесу пізнання. У роботі "Кант і метафізика" (1929) він стверджував, що оскільки людина кінцева, остільки реальним об'єктом її пізнавальної діяльності, як екзистенціальної істоти, може бути тільки саме людське буття. Це значить, що екзистенціальна особистість повинна пізнавати не об'єкти зовнішнього світу, а свою самість, тобто саму себе. Відповідно цьому трактуванню пізнання на перше місце висувуються такі поняття, як: "розуміння", "витлумачення", "висловлювання", "повідомлення", "мова", "мова". Не важко помітити, що ці поняття найбільш наближені до опису діяльності людського індивідуума, а не до характеристики науки як особливої соціальної інституції.

Грунтовно переосмислюючи традиційну гносеологічну проблематику, Хайдеггер, природно, не міг пройти повз таке фундаментальне поняття гносеології, як "істина". Для німецького філософа істина виступає не як та чи інша відповідність наших знань предмету пізнання, а як відкритість людського буття екзистенціально

мислячій особистості. У такому випадку істина є властивість самого буття людини, що живе цією істиною, але не завжди здогадується про важливість її сенсу для власного справжнього буття. Істина немов би відчужена від нього. Завдання екзистенціального суб'єкта, що пізнає себе, полягає в тому, щоб перебороти це відчуження і відкрити для себе свою власну істину. Отже, пізнати істину означає для Хайдеггера не узнати щось нове про зовнішній світ, а перебороти самовідчуження і відкрити себе самому собі.

З урахування усього вищесказаного спробуємо оцінити можливості філософії екзистенціалізму для вирішення сучасних проблем виховання людської особистості.

Не викликає ніяких сумнівів, що філософія екзистенціалізму загострила увагу філософів і педагогів на зміні статусу людської особистості в буржуазному світі. Середньовічний тип особистості тип особистості людини XIV-XIX ст. багато в чому визначався приналежністю до того чи іншого стану. Як відомо, розподіл суспільства на стани – це штучний, а не природничо-історичний розподіл, оскільки стани (наприклад: дворянство, духівництво, третій стан, чи заможні городяни) мали той чи інший правовий статус (наприклад, право за звичаєм). У XVIII-XIX ст. під тиском буржуазії і утвердження капіталістичних відносин законсервована становими рамками особистість починає руйнувати ці рамки. Одночасно стани починають поступатися місцем класам і різним соціальним групам, що не мають правового статусу. Перехід з однієї соціальної групи в іншу, з одного класу в іншій перестає бути соціально-правовою проблемою і стає проблемою соціально-економічного. На

перше місце виходить енергійна, заповзятлива особистість, що покладається не на родинні зв'язки, не на своє станове походження, а на свої власні сили, включаючи фінансові. Природно, що колишня станова мораль швидко поступається місцем моралі соціально-класовій, тобто моралі людини буржуазного суспільства, що будується на капіталістичних відносинах.

Було помилкою думати, що філософи і письменники екзистенціального напрямку безпосередньо копіювали події, що відбувалися в соціально-економічній і духовній сферах буржуазного суспільства. Але, з іншого боку, вони не могли не помітити кризи і переоцінку традиційних культурних цінностей. Подолання цієї кризи могло бути різноманітним і часом аж ніяк не в душі гуманістичних ідеалів.

Поступово на перший план почала виходити особистість, що живе не інтересами роду чи стану, а яка живе своїми власними інтересами, котра розуміє, що інакше просто не вижити. "Життя", "смерть", "свобода" й інші філософські поняття зненацька придбали зовсім новий і досить животрепетний сенс, орієнтований на особистість, що цілком ясно усвідомлює свою скінченність в часі, свою свободу від традиційних цінностей, свій страх за власне існування в умовах жорсткої капіталістичної конкуренції.

Філософи-екзистенціалісти не тільки підказали педагогам переорієнтуватися на виховання нового типу особистості, але й вплинули на формування напрямків і течій у педагогіці, що взяли на озброєння деякі базисні екзистенціалістські ідеї і сьогодні застосовують їх до вирішення виховних завдань.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Богомолов А.С. Немецкая буржуазная философия после 1865 года. - М.: Изд-во МГУ, 1969. - 448с.
2. Гайденок П.П. Экзистенциализм // Философская энциклопедия. - В 5 т. - Т. 5. - М.: Советская энциклопедия, 1970.
3. Heidegger M. Sein und Zeit. - 8. Aufl. - Tubingen, 1957. - 308с.

М. П. БОЙКО

КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО: ФІЛОСОФСЬКІ РОЗДУМИ ПРО ФОРМУВАННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПСИХОЛОГІЇ УКРАЇНЦІВ

Бойко Микола Петрович – доцент кафедри історії України та українознавства

Дніпропетровського національного університету імені Шевченка, та на державній науковій установі «Інститут історії України» НАН України. У статті розглядається роль Кирило-Мефодіївського товариства у формуванні національної свідомості українського народу важливо показати в декількох вимірах: історико-логічного, державно-політичного та культурологічного. В сучасних наукових розробках, ці виміри частіше розглядаються в сукупності, без виділення окремих доміант, перше місце виходить енергійна, заповзятлива особистість, що покладається не на родинні зв'язки, не на своє станове походження, а на свої власні сили, включаючи фінансові. Природно, що колишня станова мораль швидко поступається місцем моралі соціально-класовій, тобто моралі людини буржуазного суспільства, що будується на капіталістичних відносинах.

можна було б в цілому визначити динаміку національного розвитку. Тут виступає важливим всебічний розгляд всіх сфер матеріального й духовного розвитку, й прилучення досліджень національного спадку в теоретико-методологічні системи сучасної науки.

Поняття "нація", вкрай актуальне для дослідження українського суспільства, так як звідси виникають важливі питання:

а) Україна інтегрується в європейські та світові структури, де "національна односторонність" європейців розуміється не адекватно, більшістю українців. Є наміри України стати європейською державою, але без виконання жорстких правил європейського співробітництва, це стосується поступу демократичних і економічних реформ. Україна все ж залишається "аутсайдером" (стоїть в черзі) зі своїми надіями, мріями стати частиною Європи.

б) Інтегрування в світову систему ринкових відносин, логічно веде до втрат самостійної ініціативи, й намагання молодого держави скорішого завершення переходу від колективістських методів розвитку народного господарства радянського часу, до встановлення основ приватновласницького господарства, середньої та крупної власності на засоби виробництва, на цьому базується капіталістична економіка. Але якщо західноєвропейський і американський капіталізм є лідером і ініціатором нині існуючої системи економічних міжнародних стандартів, то Україна та країни СНД виступають "учнями" і прохачами грошей у міжнародних фінансових фондів, для реформування національної економіки. Необхідно враховувати, що перебудова усієї соціальної структури в Україні має чітку внутрішню поляризацію; реформи бажать тільки невелика частка " нової" буржуазії і колишньої адміністративної номенклатури, котрі бажать отримати широкі права в легалізації "накопичених" капіталів й створення в Україні "вільного" ринку, – це так би мовити простежується "непівська" лінія в нашому суспільно-політичному русі. Але не усіх українських громадян задовольняють умови реформування в нові стандарти економічного й культурного співробітництва.

Процес накопичення капіталу, який легально почався з 1991 року, призвів до збідніння більшості населення й втратою минулих конституційно гарантованих прав: на працю, заробіток, житло, відпочинок тощо.

Опозиційні групи, які очолюють партії і організації лівої направленості, всіляко підносять міф відродження соціалізму при чім не враховували, або замовчують про негативні наслідки тоталітарної й командно-адміністративної системи, яка звела місце людини не для того щоб вона була взірцем достатку й щастя, а до примітивного "гвинтика" могутньої державної системи. Ліве направлення, яке має вплив на суспільну думку, представники якого займають

керівні посади в уряді, Верховній Раді, не спроможні зупинити ринкові відносини на Україні, але помітно гальмують темпи економічного розвитку, при допустимості, що економічний стан призвів би до тенденції погіршення й обмеження прав громадян, й утворенням революційної ситуації, що безумовно в подальшій перспективі, призвели би до порушення громадянського миру. Того, що в Україні не відбувається соціально-політичної поляризації "внутрішніх" сил, це лише завдяки двом умовам:

1) розуміння всіма громадянами, що революції й війни відкинуть назад розвиток країни, призведе залежність країни від зовнішніх країн, цього не бажать вліво, право й централістсько орієнтовані політики;

2) відчувається благоприємний вплив прогресивних сил з Європи й Росії, які не бажать бачити в Україні "нестабільну", або вороже настроєну державу, вони приймають участь в позитивному впливові на економіку й політику України.

Крім цих обставин, Україні погрожують давні політичні розбіжності в полярності на Західну і Східну Україні, які виникли з глибин формування українського етносу, й впливають на стан і рівень духовного життя. Згладження суперечностей між "західними" та "східними" українцями повинно пройти довгу психологічну реабілітацію, коли слово "москаль" для жителя Західної України не буде символізувати загарбника або поневолювача, буде забуте, що в їх уяві "східняки", жителі Правобережної та Лівобережної України ніби перейняли мову, культуру російську стали прислужниками – Москви. Так й невірні збереглися уявлення, що Західна Україна, є батьківщина "націоналізму", з якими неможливо знайти політичного й культурного порозуміння, так ще Іван Франко про це писав: "Українська нація, коли має бути нацією, а не соціальною категорією, мусить витворити з себе різні верстви і соціальні органи, і українське письменство, коли має бути справді національним письменством, мусить бути виразом поглядів, почувань і інтересів різних верств і різних інтелектуальних кругів" [1, 242-243].

Франко стояв на позиції українського просвітництва, яке традиційно вело свої витoki з європейського традиціоналізму XVII-XVIII століття. В нього існувало розуміння, що нація формуватися не може, коли відсутня воля "державника" – царя, в намаганні "просвітити" свій народ, поширювати серед нього знання про оточуючий світ, суспільство, при цьому в перспективі, коли пізнання ці, стануть філософською аксіомою, що світ – це єдине ціле, і цілісність ця підтримується зближенням протилежних сторін, суспільних груп і слів населення під єдиною волею правителя, "розумною ініціативою" окремої персоналії.

Просвітницьким духом соціального й духов-

ного оновлення були надиханні члени Кирило-Мефодіївського товариства, ініціатива в освічені людей належала цій групі зацікавлених інтелігентів, які неси на собі "боже" призначення, проповідуючи християнське просвітницьке вчення: "Кирило-Мефодіївське товариство мало виразно-релігійні й дійсно – християнські підстави. Учителем своїм вважали братчики самого Ісуса Христа й називали своє Братство – Братством Християнським. Християнство розглядали братчики передусім як релігійного чинну, як релігію, що обов'язує й проводить не тільки до особистого самовдосконалення, але й до поліпшення й удосконалення суспільних відносин, суспільного ладу" [2, 7].

Розмірковуючи над буденним життям українців, кирило-мефодіївці виясняли причини, що ця етнічна спорідненість українського племені в межах слов'янських народів, не зникла цілком, під натиском міжнародних динамічних стосунків, які з одного боку, синтезують в собі окремі етнічні особливості народів, цим їх знищують, з іншого боку, виділяються такі народи, які здатні самі синтезувати в собі особливості континентальних або світових культур, примішувати до них свій етнічний компонент.

З одного боку українці нагадують стародавніх греків, які створили унікальну цивілізацію вдало поєднали досягнення єгиптян, євреїв, вавілонян, фінікійців, персів. Греки змогли створити, на краях здобутках цих народів, класичну європейську культуру, виділилися з "учнів", в зачинателів прогресивної цивілізації, яка дала поштовх у різних сферах духовності: літературі, мистецтві, філософії, науки. Українці започаткували культуру греків, пройшовши шлях "школярства" до популяризаторів її, ще з часів Київської Русі прийнявши грецьке православ'я і культуру. Греки, як і українці цінували почуття індивідуального мислення, самопочуття над загальноприйнятим "колективним" – розумом.

Німецький філософ і психолог Вільгельм Вундт, розмірковуючи над "психологією народів", прогнозував метод дослідження особливостей народів на етапі визрівання національного суспільства, ставлячи перед собою задачу всебічного вивчення всіх формуютьчих компонентів, з яких складається народна цілісність. Він зокрема писав про це, характерний напрямок визрівання "національного духу" кожного народу, самого по собі, у внутрішньому формуванні, і саморозкритті, в синтезі утворюючих його компонентів: "Об'єктом цієї майбутньої науки повинно служити не тільки мова, міфи, релігія і мораль, але також мистецтво і наука, загальний розвиток культури і її окремі розгалуження, навіть, історичні долі і загибель окремих народів, рівно як і історія усього людства. Але уся область дослідження повинна розділитися на дві частини: абстрактну, котра намагається пояснити загальні умови і закони "на-

ціонального духу", залишаючи осторонь окремі народи і їх історію, навіть, конкретну, задача котрої дати характеристику духу окремих народів і його особливі форми розвитку" [3, 14].

Вивчаючи особливості "народного духу" українців, члени Кирило-Мефодіївського товариства звернули увагу, що кожна національна ідея, проходить декілька етапів становлення, доки не виділиться певною доктриною свого народу. Необхідно, по-перше, вивчити з боку історичних, релігійних, філософських досліджень питання пріоритетів "народу" й його спроможностей виділитися з обставин "необхідності" на рівень, стати "вільним" народом зі своїм неповторним духом, по-друге, не буває нації, якщо відсутній політичний компонент в реалізації себе, як "державного" народу, в змозі його себе відстояти, захистити й вести незалежну політику. Прикладом "незалежних" народів для українців могли витупати окремі держави: США, Франція, Нідерланди, Англія, котрі заявляли свої вже національні пріоритети. Так сталося, що символом незалежного народу, в того часу українській думці поєднався з персоною Ісуса Христа, з його вченням, мисленням, воно передавалося в думках окремих членів Кирило-Мефодіївського товариства: "Жодне із слов'янських племен не зобов'язане в тій мірі стримітися до самотності й збуджувати інших братів, як ми, українці. В минулому житті своєму, ми бачили приклад плодів рабства і постійності в боротьбі за свободу прав і за віру Христову" [4, 394], – відзначав Василь Білозерський в статуту Кирило-Мефодіївського товариства.

Народ, є певним етнічним формуванням, який має усвідомлення ним географічного простору, де діє й функціонує його мова, культура, звичаї, побут, національна ідеологія, які б визначали пріоритети цього народу вільно виявляти свої етно-культурні й політичні ознаки. Тоді, коли другі народи мають політичні та духовні претензії повернути рух національного становлення народу в своїх політичних інтересах, особливо це стосувалося українців, в їх національному самовираженні. Свій ідеал створення української нації, для Кирило-Мефодіївського товариства був заснований на християнській морально-етнічній концепції, що усі народи з самого початку мали спільні риси й мирно співіснували, жили за принципами віри в справедливість – Творця, ніби його воля повинна сіяти мир, справедливість серед християн, й гуманного відношення до іновірців. Причиною порушення "вічного" миру, стало пошуки авторитетів серед самих людей (царів, вождів, духовенства), котрі свою персону "обожнювали", або принаймні захищали іменем "богопомазання", самі при цим морально не досягали рівня духовних пророків християнства.

Костомаров пишучи "Закон Божий", розкрив історію боговідступництва народів, й потрап-

ляння ними в кабалу до "авторитетних" народів: "Нема другого Бога, тільки один Бог, що живе високо на небі іже вездесущий духом святим своїм, і хоч люде поробили богів в постаті звіриної і чоловічої со страстями і похотями, а то не боги, а то страсті і похоті, а правив над людьми отець страстей і похотей чоловікоубийця діавол" [5, 12].

Костомаров виділив в людині дві її іпостасі, які невідривні і взаємно впливають друг на друга. Перша з них, це те, що в кожній людині живе "внутрішня", активна натура, яка складається з психологічних особливостей: характеру, волі, інтелекту, те, що може їй успадкуватися з народження, й коли слід віднести намагання побудувати себе, як особливість акумулювати в собі пізнання світу, постійно співвідносить своє відношення до суспільства. Тут проходить важлива особливість, що людина не може себе усвідомити, як частини усього суспільства, навіть людства, вона усвідомлює, що має обмежений зв'язок з окремою групою "знайомих" їй людей, живе в сім'ї, виховує дітей, тощо. Інтереси кожної особливості, не є зовнішньою програмою, котра є зовнішня "необхідність", ця програма, (суспільні вимоги) виконуються людиною, але з позиції суб'єктивізації і несуперечностей з зовнішньою "необхідністю". Внутрішній світ, "мікрокосм", є живим потоком індивідуальної ініціативи, який впливається в потік духовного саморозкриття епохи.

Друга необхідність, та що зовнішні обставини теж впливають на співвідношення людини з суспільством, чи обмежує або розкриває потенціал людей. Так складаються обставини, що ініціатива реформувати суспільно-економічні, культурні, політичні відносини, виходить з боку активної частини: інтелігенції, або членів уряду, змикається з консервативною тенденцією окремих груп, які не бажають ніяких змін (революційних, або реформаторських зрушень), задовольняючись тим порядком, який дає їм окремі блага, стабільність. Кожна суспільно-значима теорія, зростає й концентрується в обмеженій суспільній середі, боячись репресивного ідеологічного апарату існуючої з нею в часі консервативної системи. Це стосується також Кирило-Мефодіївського товариства, діяльність якого була таємною організацією, яка в собі концентрувала погляди київської інтелігенції, бажаної зрушити з одного боку консерватизм урядової системи, з іншої ставила за мету освітньо підготувати "низовий" суспільний пласт до проникнення ідей необхідності суспільних змін. Насамперед, кирило-мефодіївці вважали налагодити систему освіти населення (будування народних шкіл), розвиток самоосвіти, бо "неосвічене населення, на їх думку, не є ініціативним, коли не розуміє потреб свого етносу в цілому.

Лідером створення суспільного мислення на Україні виступає пансько-шляхетський пласт, ще

з Богдана Хмельницького й до XIX століття, він визначав напрямок прогресу, свій інтерес, він підносив до загальнодержавного, одночасно формував "шляхетську" інтелігенцію", вона підтримувала політичні й культурні рухи з боку народу, намагаючись відобразити суспільний інтерес народу, повсяк час, самі не відділяючи себе від духовних запитів етносу. Цими обставинами в майбутньому визрів революційно-демократичний напрямком, виступаючи в опозицію до офіційної ідеології й уряду: "Слід зазначити, що практично всі революційні події, які проходили на території України в XIX – на початку XX століття, були віхами формування "національної свідомості", велися в ім'я і під лозунгами "народу", "нації" і т.д., були значною мірою інспіровані ідеями і діяльністю української традиційної еліти – шляхти. Це стосувалося участі української шляхти в діяльності Кирило-Мефодіївського братства, так званих громад, земській роботі, рухах польської демократії в Галичині тощо" [6, 36] – відмічав В.Потульницький.

Почуття "шляхетності", важлива риса українського характеру, але "шляхетність", має й соціально-класову направленість, вона, як риса характеру належить до пануючих верств населення. З другого боку, воно виділяло положення польських магнатів-феодалів, які різко протиставляли себе економічним інтересам на Україні, від справжніх інтересів, населяючих Україну жителів, включаючи українське панство і духовенство. Остаточне зведення української шляхти до стану "хлопів", могло б мати негатив для поляків тим, що спільна експлуатація населення укріплювала державне положення Польщі в Україні, але ставилася мета ополячити й окатолицити українську панську еліту, задля ліквідації парастків національного відродження, остаточно посіяти почуття серед українців "хлопоманства", що ніби вони є "безязиким стадом".

Релігійна Берестетська унія 1596 року, окрім цілі прилучення християн – православних до католицької церкви, була серйозною спробою відірвати українців від слов'янського коріння й відчуження їх від культури росіян, білорусів, з якими вони тісно жили. Це була спроба релігійної експансії Заходу на Схід, а Україна повинна грати в цьому роль зв'язкового елемента, до чого вороже віднеслася українська православна церква. Релігійна католизація українців не мала політичної основи; так як жили традиції руської державності, так і не було економічних основ; свавілля і безмежна влада польської шляхти збуджувала антипольську, антикатолицьку реакцію серед українського міщанства, шляхти, козацької старшини, інтереси яких співпадали з широкими шарами народу. Боротьба українського народу 1648 – 1654 років, ствердила психологічний перехід:

а) небажання українського панства стати в положення "хлопів", устремління їх зберегти

пануюче положення без поляків, росіян, вони вступали в часовий союз з народом.

б) поступове вмирання в психологічній більшості людей нетривкого стану "уявленого народу", й перехід патріотичної направленості, до "героїчного" часу, коли народ в свідомості еліти бажав зміни своєї долі й положення його як низького етносу, який відчував своє жаліднюке положення, тобто в нім зростало почуття того, що він витісняється з історичної арени.

Член Кирило-Мефодіївського товариства Пантелеймон Куліш визначав, що політичне протиборство народів, має й етно-національну глибинну першопричину, коли нація зневажає й ігнорує духовні основи своєї культурної самобутності, то на зміну приходить "чужий" дух, що витискує позитивний вплив традиційної культури. Україна пережила складний шлях "героїчного" вибирання свободи, але до кінця "хлопоманство" не було зжите з їх психології, дух свободи продовжував бути нереалізованою мрією, а українці не зросли до зачинателів слов'янського культурного відродження. Хоч "країни – завойовники Польща, Росія, для свого пан-елітарного звеличення, використовували й синтезували в своєму становленні досягнення українського духу: "Не диво процвітала словесність Польська по великих, кривавих руїнах нації!

Польський дух, вселився в живе слово, котрого не зруйнує ніяка сила, коли його самі ляхи не заявляють. Приходить час і показуються всі ознаки, що восторжествує в мирі розумний дух над усякою іншою силою. Отже не дурно оживають національності: її народи заявляють перед світом своє право на духовне господарство поруч з іншими народами. Не поети, не філософи, самохідь по волі незагнужданого розуму, оглашають найглибші тайни своєї рідної національності: се народи виказують усякий свою корогу іззиваючи зі всього світу великодушних на святе діло чоловіколюбства" [7, 3] – писав Пантелеймон Куліш.

Роблячи окремих висновків, слід зазначити, що діячі Кирило-Мефодіївського товариства зробили перші кроки в підходах у вивченні психології того народу до якого належали-українського. Вони зробили важливий внесок в ствердженні національних особливостей українського народу, доказали, що українці є творчою, філософською нацією, тому гуманітарним наукам, необхідно постійно вивчати становлення національних рис українців.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Франко І. Михайло Старицький. Пов. збір. твоїв в 50-ти томах. К. 1976 – 1986.
2. Олександрович М. "Історія нового українського письменства. Кирило-Мефодіївське братство. Станіслав 1938.
3. Вундт В. Проблемы психологии народов "Питер" Санкт-Петербург. 2001.
4. Кирило-Мефодіївське товариство. Наукова думка. К. 19990. Т.1
5. Костомаров М. "Закон Божий" (Книга буття українського народу). К. Либідь 1991.
6. Потульницький В. Світогляд українського лівобережного панства у другій половині XIX століття. Київська старовина. К. 2000. №4.
7. Куліш П. Григорій Квітка-Основ'яненко и его повісті. Санкт-Петербург. 1858.

КАТАЕВА М.С.

ПОВСЕДНЕВНОСТЬ КОМПЬЮТЕРНО-ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ

Катаева Марианна Станиславовна – аспирантка Одной из заметных черт современности является формирующаяся на наших глазах новая субкультура пользователей Интернет и иными компьютерными и информационными технологиями. Ее можно условно назвать "компьютерно-информационной культурой". Социальную реальность, конструируемую повседневными коммуникациями в интернете и интеракциями в компьютерных играх часто именуют кибермиром. [2, 4]. Средой и носителем таких коммуникаций является сетевое сообщество, т.е. объе-

Запорожской государственной инженерной диненное виртуальными связями сообщество людей, общающихся через Интернет и погруженных в виртуальное пространство компьютерных игр. Ключевое значение для кибер-мира имеет коммуникация.

Коммуникация (от лат. communicatio – сообщение, передача), согласно словарному определению, – это общение, обмен мыслями, сведениями, идеями и т. д.; передача того или иного содержания от одного сознания (коллективного или индивидуального) к другому по-

средством знаков, зафиксированных на материальных носителях. Как научная коммуникация, так и коммуникация в других сферах (например, в искусстве, литературе, бытовых или производственных отношениях) представляет собой социальный процесс, отражающий общественную структуру, выполняющий в ней связующую функцию. Проблема коммуникации получила наиболее развернутую разработку в рамках науковедения, где количественно и качественно исследованы такие формы коммуникации, как публикация, дискуссия, интеллектуальное влияние и т. п. Научная коммуникация представляет собой функциональную подсистему в рамках системы движения научной информации (общение членов одного коллектива или "невидимых колледжей" для получения нового знания, соавторства, передача добытой информации другим специалистам, популяризация, практическое использование знаний путем их сообщения в прикладную сферу).

Коммуникация – одна из основных тем в экзистенциализме и персонализме, мистифицирующих ее реальное содержание. Представители этих концепций рассматривают коммуникацию как процесс, посредством которого "Я" становится самим собой, обнаруживая себя в другом (Ясперс); толкуют как глубинное несчастье самобытия (Сартр); усматривают в ней основное отличие человека от остального мира (Мунье); признают неустрашимым трагизм коммуникации между людьми.

Проблема коммуникации в психологии и социальной психологии рассматривается в контексте процесса общения.

Эмпирические исследования коммуникации осуществляются в рамках социологии массовой коммуникации, изучающей каналы (печать, радио, телевидение, кино, звукозапись, видеозапись, систему Интернет и др.) и аудиторию массовой коммуникации

Массовая коммуникация – это систематическое распространение сообщений среди численно больших, рассредоточенных аудиторий с целью утверждения духовных ценностей и оказания идеологического, политического, экономического или организационного воздействия на оценки, мнения и поведение людей.

Различают социальную коммуникацию, при которой передаются смыслы. Сторонники теории коммуникации считают, что в мире происходит коммуникационная революция. Результатом сочетания электронной и социальной коммуникации является кибер-мир.

Исследователи кибер-мира отмечают, что Интернет стал фактором повседневной жизни [2, 69]. По данным разных международных исследований число пользователей в мире достигло от 380 до 470 млн. В Украине интернетом пользуется порядка 5% населения [1, 389]. Но это люди либо продвинутая молодежь, которой

принадлежит будущее, либо лица, формирующие общественное мнение, занимающие ключевые места в информационном обороте. Поэтому влияние интернета значительно больше его количественного выражения. Повседневности феномену интернета добавляет постоянные разговоры о нем в средствах массовой информации: частые сюжеты в популярных телепередачах от серьезных до развлекательных шоу типа "Зеркало".

По словам одного из адептов сетевого сообщества Василя Уразметова: "Главное достижение сетевого сообщества на этом этапе развития есть переход интернета из технической области в область социальную, экономическую и даже политическую. Цель Сети сегодня – создание единства свободных личностей, способного противостоять давлению общественных формаций стадного типа, построенных на принципах принуждения и давления [1]. Можно продолжить мысль В.Уразметова и сказать, что интернет оказывает большое влияние на психологию, нравственный мир и эстетику человека. Формируется социальный тип личности сетевого сообщества со своими специфическими нравственными, психологическими и социальными качествами.

Человек сетевого сообщества не какой-то иной человек. Он в иной форме, в иных терминах ставит перед собой исконные человеческие проблемы. По словам Станислава Лема: "Интернет не открывает ворота в небо для всего земного и не ведет нас к райскому миру... В Интернете начинается борьба хорошего с плохим и добра со злом – та же история, что и тысячи лет назад, – ничего нового" Проблемы может быть и старые. Но они приобретают столь специфический вид, что требуют нестандартных, нетрадиционных способов решения. Еще не сформировались стойкие образцы решения проблем, порожденные глобальной коммуникацией. Человек открыт для нового нормотворчества, для экспериментов в решении проблем.

Значение имеет не столько содержание коммуникаций в кибер-мире, сколько эффект их глобальности. Форма коммуникации, следуя логике Маклюэна, имеет большое значение для формирования неких существенных черт личности кибер-мира.

Сформировалась "киберпопуляция", в которой нет деления по расовой, национальной, религиозной, возрастной, половой профессиональной принадлежности. Они называют себя "граждане Сети" [2, 3].

Ключевые проблемы человека – любовь и смерть – приобретают в кибер-мире специфическую модификацию. Различные аспекты и стороны этой модификации являются предметом данной статьи. Вначале мы рассмотрим компьютерную игру как средство для выражения основных человеческих страстей. Затем

проинтерпретируем различные компоненты Интернета в терминах основных человеческих влечений.

Компьютерная игра в кибер-мире является своеобразным средством выражения страстей. Место творчества заменяет его симулятор – компьютерная игра, имитация реальности, реальная по своим последствиям для сознания. Согласно исследованиям увлечение компьютерными играми приводит к недоразвитию лобных долей головного мозга, что снижает самоконтроль. [2, 10].

Скепсис, высокомерное отношение к людям, находящимся вне компьютерно-информационной культуры, – это возрастная болезнь, которая присуща молодым компьютерщикам. Этот скепсис может перерасти и у (некоторых уже перерос) в презрительное отношение к существующим ценностям не-компьютерного мира и является выражением столкновения двух эпох. Антропологическая разновидность такого столкновения заключается в формировании специфического типа личности компьютерной субкультуры. Эта личность – член сетевого сообщества, кибер-мира отчуждается от повседневного быта, отгораживается от него стеной отторжения. Субъективно повседневность теряет свойства подлинности, а виртуальный мир, наоборот, эту подлинность субъективно приобретает.

Любовь, привязанность обесценивается, а смерть перестает восприниматься как единственная и неотвратимая. В компьютерных играх человеку дается несколько жизней. При желании можно перегрузить игру и получить еще столько же жизней. Некоторые умельцы взламывают игру и устанавливают себе бесконечное количество жизней. Смерть воспринимается как досадная оплошность, как потеря из возобновляемого ресурса. Убить друг друга в сетевых играх означает лишь многократно повторяющееся действие. Окончательно выиграть можно, убив противника 100 раз. При том речь не идет о ранении. Противники буквально разтерзавают друг друга, куски тела в крови разлетаются в стороны, а остатки тела аннигилируют в пучке света. Но это не особенно смущает человека кибер-мира, а лишь вызывает кратковременную досаду. Смерть перестает быть экстраординарным событием, а становится частью повседневности, компьютерного быта.

К людям вырабатывается жестокое, безжалостное отношение. Черствость, нравственная глухота к окружающим не есть обыденная равнодушная прошлой эпохи. Это новое отношение, опирающееся на восприятие окружающего как не подлинного.

Это болезнь, по сравнению с которой обычные недуги могут показаться насморком. Можно сказать, что это мертвящий недуг, убивающий человеческую душу, вместо которой воца-

рывается виртуальная душа, лишенная подлинности.

Опасность кибер-скептицизма и более глубоких явлений эрозии существования, заставляет более пристально обратить внимание на антропологические последствия информационного общества. Искривленные черты повседневной реальности кибер-мира составляют главные истоки беспокойства. Им будут противопоставлены идеи возникающего понимания, которые занимают особое место в данное время.

Следует поразмыслить над возможными альтернативами. Прежде всего, следует диагностировать “здравомыслие» современной эпохи, как ложное сознание, которое присуще не только отдельному народу, а может быть, даже всему человечеству.

Нельзя противопоставить болезням современности формулы мышления, присущие прошлой эпохе. В этом смысле здравомыслие также бесполезно, как и незнание. Современность должна меряться современным же. Источником нового понимания должен стать также кибер-информационный мир. Творение новых сущностей нравственного сознания в новой форме и в новой ипостаси является задачей конструктивного ответа на вызов современности. Следует научить подлинность быть виртуальной.

Универсальным способом возвращения кибер-миру реальности является любовь. Любовь – это и явление и процесс. Она обладает уникальным свойством быть одновременно обыденной и праздничной, виртуальной и реальной, подлинной и суррогатной. При том во всех своих ипостасях она не теряет важнейшего своего свойства – быть человеческой. Любовь возвращает кибер-миру подлинность. Но только в рамках действия своих сил и в меру доверия ей сердца.

Кибер-мир формирует свою цивилизацию, свою эпоху. Для внешнего мира, расположенного за границами кибер-мира он воспринимается в качестве коллективного невроза, нуждающегося в лечении. Человек находится в заточении кибер-мира. Будет ли подобное заточение иметь смысл? И как оно может быть подтверждено? Как можно доказать его истинность? Не отказываясь сделать попытку поставить диагноз болезни, следует понять, что сама постановка подобных вопросов достаточна, что бы привести в действие процесс диагностирования. Эти вопросы возникают в стремлении стать на позицию понимания. Понимание может быть чувственным и интуитивным. А может быть рациональным и осознанным. Эти варианты проявляют себя в нашем стремлении оценить кибер-невроз как болезнь или как ценную саму по себе сущность.

Коллективный невроз проявляет себя в сетевом сообществе. Общение не может быть вне восприятия друг друга адекватно. То, что для

других являється невротическим сдвигом, для сетевого соообщества являється нормальним, соціалізованим проявленням обыденной реакції.

И, в конечном счете, можно предполагать предрасположенность к тому, чтобы установить тождество человека с человеческим. Именно любовь устанавливает такое тождество. Вряд ли в этом стоит сомневаться. Без такого противовеса можно поставить под вопрос будущее человечества. Во всяком случае, без особых терзаний можно утверждать, что роковой вопрос человеческого рода, состоит в том, удастся ли развитию культуры и в какой мере, обуздать позы к агрессии и самоуничтожению кибер-сообщества. Если не вырабатывать нравственные противоядия, то разросшееся кибер-сообщество достигнет критической массы, достаточной для существенного влияния на все население, угрожающие сосуществованию людей.

В этом отношении, быть может, как раз современная эпоха заслуживает особого интереса. В настоящее время страсть к технизации коммуникаций так далеко зашла в своем господстве над природными и естественными спо-

собами общения, что с ее помощью могут быть уничтожены изначальные условия существования общества. Согласно одной из современных концепций общество состоит не из людей, а из актов коммуникации. Технические средства коммуникации лишают общество живого источника. Само общество превращается в технического монстра, порожденного безжизненными в своей основе кибер-коммуникациями. Люди – члены сетевого сообщества – это знают, и отсюда значительная доля их теперешнего беспокорства, их несчастья, их тревожное настроение. В определенном отношении все только начинается. Кибер-общество невелико. Но оно зародыш грядущего. Уже на существующем сетевом сообществе можно моделировать свойства будущего общества. Поэтому пусть не выплядят преувеличением некоторые положения высказанные на этих страницах. Дело философа видеть в возможном действительное. И в тенденции видеть развернутую целостность будущего.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Лещенко Л.О. Використання комп'ютерних технологій в соціологічній освіті. //Проблеми розвитку соціологічної теорії. – К., Інститут соціології НАН України. – 2002.
2. Щербина В.Н. Сетевые сообщества в ракурсе социологического анализа. – Запорожье: Просвіта, ВППИ, 2001.

О. Ю. ПАНФІЛОВ

ОСНОВНИЙ ЗАКОН ВІЙНИ ЯК ОДНА ІЗ КЛЮЧОВИХ КАТЕГОРІЙ ФІЛОСОФІЇ ВОЄННОЇ СИЛИ

Панфілов Олександр Юрійович – докторант кафедри філософії Харківського військового університету, кандидат філософських наук

Принципи формування (обґрунтування) законів війни та збройної боротьби посідають провідне місце в методології філософії війни та воєнної сили. Більшість авторів єдині в думці, що всі закони, що мають відношення до ведення збройної боротьби, поділяються на дві групи – системи законів війни і збройної боротьби [1; 2].

Ретроспективний погляд доводить, що перша група законів в історії воєнного мистецтва цілому не викликала розбіжностей. При цьому підкреслювалося, що основний закон війни визначає залежність ходу і результату війни від політичних цілей і від співвідношення сил воюючих сторін. Оскільки результат деяких воєн, наприклад, російсько-японської 1904-1905 рр., не цілком відповідав такому формулюванню було зроблене застереження про дію закону в "конкретних історичних умовах", а потім виведений закон перемоги, що включив, на додаток до основного, уміння використовувати дію законів війни і збройної боротьби. Спроби ж дати визначення законам збройної боротьби, як свідчить аналіз, були менш вдалимими з точки зору вироблення єдиної системи [3, 127-164].

Закони – це об'єктивно існуючі стійкі зв'язки і відносини в явищах і між ними, які призводять у певних умовах до того чи іншого результату. Сукупність пізнаних і сформульованих законів, що описують генезис того чи іншого явища, складає систему законів, що має багаторівневу структуру. Чим вище рівень, тим більшу кількість початкових умов необхідно враховувати при пошуку стійких зв'язків і відносин. На відміну від інших, що виявляють істотні зв'язки і відносини, основний закон відбиває зв'язки і

ретних історичних умовах", а потім виведений закон перемоги, що включив, на додаток до основного, уміння використовувати дію законів війни і збройної боротьби. Спроби ж дати визначення законам збройної боротьби, як свідчить аналіз, були менш вдалимими з точки зору вироблення єдиної системи [3, 127-164].

відносини між сутностями або усередині них. Саме цим пояснюється його провідна роль у системі стосовно інших, часткових законів, прояв яких відбувається на базі визначальної дії основного закону.

Розглянемо категорію "війна" як об'єкт пізнання військової науки. Війна – це один зі станів політики [4, 45–46]. Політика, як система взаємовідносин суб'єктів, може знаходитися в декількох станах – миру, війни або перехідних, однак при цьому вона не перестає бути політикою.

Система взаємовідносин суб'єктів політики містить і сукупність різних форм їх взаємодії у всіх сферах життєдіяльності, а також цілі, які ці суб'єкти переслідують у цьому процесі. Розмаїття форм взаємодії в кожному із станів політики визначається специфікою засобів, що використовуються для досягнення мети, методів і способів їх застосування. У ході взаємодії кожний суб'єкт прагне до досягнення поставленої мети, намагаючись при цьому перешкодити супротивнику домогтися аналогічного результату. Суб'єктами політики можуть виступати окремі держави, соціальні групи суспільства, виокремлені за будь-якою ознакою, чи їхні коаліції. Якщо говорити про міжнародні відносини, то суб'єкти з високим ступенем організації мають структурні підрозділи, які здійснюють зовнішню політику від імені всього суб'єкта.

Держава для ведення зовнішньої політики в мирному стані використовує дипломатичний корпус, у воєнному – воєнну силу. Делегування своїх повноважень кожному з цих відомств, як правило, обмежується волею у виборі різних способів застосування наявних у їхньому арсеналі засобів для досягнення цілей, визначених державою.

Кожне відомство в рамках наданої йому свободи формулює свою мету. Збройні сили держав, що протистоять один одному, взаємодіють у межах однієї системи й утворюють свою підсистему, що складається з підсистем більш низького рівня. Термін "взаємодія" тут несе певне смислове навантаження. Мова йде про встановлення зв'язку між елементами системи, у даному випадку збройними силами супротивників, без якої не можна говорити про існування самої системи. Якщо міркувати таким чином, можна дійти до рівня безпосереднього учасника бойової взаємодії – солдата, що веде боротьбу на полі бою. Його взаємодія із супротивником, ціль якого нав'язати останньому свою волю, також частина політичних взаємин.

Отже, незалежно від структури суб'єкта політичних відносин і рівня економічного розвитку, а також застосовуваних ім засобів збройної боротьби в якості загального в системі політичних взаємовідносин у тому числі і при переході системи в стан війни, можна стверджувати. *По-перше*, наявність мети перед кожним суб'єктом

політичних взаємовідносин і перед його структурними елементами. *По-друге*, мета більш низького рангу впливає з мети більш високого. Так, політична мета, не досягнута мирними способами, визначає постановку завдання перед збройними силами. Вибір мети війни (військової мети) впливає на характер задач, що розв'язуються структурними елементами збройних сил у ході військових операцій тощо. *По-третє*, досягнення мети нижчого рівня визначає досягнення мети більш високого рангу. Неможливо виграти бій, якщо кожен солдат на полі бою не виграє свою "маленьку війну", не можна виграти війну, якщо не досягнута перемога в основних операціях і боях. *По-четверте*, ціль вищого рівня визначає в остаточному підсумку вибір засобів, необхідних для досягнення мети найнижчого рангу. Про це говорив ще Клаузевиц у листі до Ф.Редеру: "...Головні лінії усіх значних стратегічних планів переважно мають політичний характер... Політичний елемент проникає й в окремі операції, і лише рідко можна знайти значний військовий акт, наприклад бій, на який політичний елемент не зробив будь-якого впливу" [5, 19]. До чого може призвести неврахування політичної мети при виборі засобів збройної боротьби, свідчить досвід бойових дій в Афганістані.

Слід зазначити, що зовнішньополітична мета, яка присутня в усіх визначеннях основного закону війни, разом з тим не є пріоритетною. Отже, не тільки мета впливає на характер і результат війни. Метою вищого пріоритету виступає забезпечення стійкого функціонування суб'єкта політичних взаємовідносин як системи. Тому політична мета об'єктивно повинна сприяти стійкості стану і функціонуванню суб'єкта політичних взаємовідносин. Отже, з врахуванням вищевикладеного, основний закон війни може мати такий вигляд: хід і результат війни залежать від об'єктивного характеру політичних цілей, від відповідності цим політичним цілям, а також від відповідності умовам реальної обстановки військових цілей, форм, методів і способів ведення збройної боротьби.

Успіх воєнної кампанії (операції) визначається не тільки і не стільки співвідношенням сил, скільки відповідністю обраного способу дій умовам реальної обстановки, де співвідношення сил розглядається лише як один з елементів. Правильний вибір форм, методів і способів ведення збройної боротьби забезпечує досягнення військової мети, що є необхідною умовою досягнення цілей політичних. Відзначимо, що цей закон справедливий і як основний закон збройної боротьби.

Деякі дослідники заперечують можливість включення у зміст основного закону поняття "способи бойових дій військ", відзначаючи, що "це не об'єктивний закон війни, а прийом діяльності особового складу військ, що спирається

на стихійне чи усвідомлене визнання певних її законів, прийом свідомо вироблений відповідними командирами і воєначальниками [6]. Однак тут слід посплатися на визначення сутності війни: і війна, і політика, станом якої є війна, суть процеси цілеспрямованої людської діяльності. Врахування впливу суб'єктивного фактора у виді "усвідомлено вироблених" і обраних форм, методів і способів збройної боротьби – об'єктивна, більш того, необхідна умова. Отже, є справедливим включення у визначення основного закону "політичних цілей", постановка і формування яких є результатом "усвідомленої" діяльності керівництва будь-якої країни.

Для того щоб довести справедливість сформульованого закону, розглянемо його з погляду загальнонаукових вимог. *Війна – це стан системи політичних взаємин суб'єктів, при яких для досягнення поставлених цілей використовуються насильницькі засоби* [7, 12-13]. Вона є частиною політики. Збройна боротьба, як за-

сіб, – частина боротьби політичної, причому підпорядкована. Вибір військових цілей, форм, методів і способів ведення збройної боротьби здійснюється, виходячи з цієї підпорядкованості, однак і постановка політичної мети війни залежить від наявних засобів збройної боротьби. Отже, таке розуміння закону виражає сутнісний зв'язок політичної і збройної боротьби, політики і війни, їх взаємозв'язок і взаємозалежність. Поява інших законів відбувається на тлі визначальної, первинної дії основного закону.

Таким чином, пізнання основного закону війни впливає на спрямованість розвитку військової науки, формування мети і характеру військових досліджень, дає можливість з наукових позицій підходити до з'ясування єдності, розходження і взаємодії всього арсеналу політичних засобів, у тому числі і засобів застосування збройного насильства та військової сили при вирішенні політичних цілей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Охотников Г.Н. О системном обосновании законов войны и вооруженной борьбы // Военная мысль. – 2000. – № 5. – С.26-31.
2. Куликов В.А. Логика и теория военного дела // Военная мысль. – 2002. – № 3. – С.44-54.
3. Цюрупа М.В. Военные теоретики Европы о войне, мире и национальной безопасности. – К.: КВГИ, 1996. – 250 с.
4. Клаузевиц К. О войне. – М.: Воениздат, 1936. – Т.1.
5. Гроос О. Учение о морской войне в свете мировой войны. – М.-Л.: Госиздат, 1930. – 137 с.
6. Подсобляев Е.Ф. О содержании военной науки // Военная мысль. – 1997. – № 3. – С.36-41.
7. Гулин В.П. О новой концепции войны // Военная мысль. – 1996. – № 1. – С.12-17.

СОЦІОЛОГІЯ

Д. Е. ШВЕЦ

СОВРЕМЕННОЕ ОБЩЕСТВО И ОБРАЗОВАНИЕ: ПРОБЛЕМЫ ПРОБЛЕМЫ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ИЗМЕРЕНИЯ

Швец Дмитрий Евгеньевич – аспирант кафедры управления персоналом Запорожской государственной инженерной академии.

На процессы, происходящие в системе образования, оказывают влияние общесоциальные условия, состояние общества, для которого характерны процессы модернизации. Большую роль в них играет образование, обеспечивая необходимыми кадрами модернизирующуюся экономику.

Охарактеризуем кратко те условия, в которых происходят изменения в образовательной ситуации.

Наиболее емко сущность современного общества можно охарактеризовать в категориях теории трансформации. Понятие «трансформация общества» позволяет более взвешенно и объемно характеризовать суть происходящих в обществе процессов. Такой подход позволяет избежать, с одной стороны, чрезмерно эсхатологических оценок современности, с другой стороны – предотвращает безоглядно оптимистические прогнозы. Концепцию трансформации общества можно сравнить с рассмотрением нынешнего времени как переходного этапа от тоталитарной системы и плановой централизованной экономики к рыночной экономике и демократическому обществу. Процесс перехода сопровождается смешением характерных черт того периода, откуда идет процесс изменений и черт периода, к которому идет изменение. Поэтому образование удовлетворяет как потребности ранней модернизации, так и потребности информационного общества. В связи с этим система образования не является однородной. И не надо стремиться достигать такой однородности. Образование стремится удовлетворить, как потребности, еще сохраняющиеся от прежней стадии развития общества, так и потребности будущего. В условиях модернизации образования особое значение приобретают методы управленческо-инновационного характера. Именно благодаря им руководитель получает возможность не только ситуативно реагировать на остроту возникающих внештатных управленческих ситуаций, связан-

ных с проблемностью и конфликтностью современного социального бытия, но и влиять на будущее, «предупреждая» эти ситуации, преодолевая их разрушительный характер.

Не последнее место в ряде методов, направленных на поддержку управленческой инновационной деятельности, занимает метод экспертного опрашивания, которое разрешает вырабатывать прогнозную оценку развития тех или других процессов и событий.

Во все времена будущее выступало как заманчивый и никогда недостижимый горизонт, который отдалается в момент максимального приближения к нему. Желание подчинить воле человека будущее и тем самым предостеречь от возможных неожиданностей и наиболее желательных вариантов развития событий оказывало влияние на формирование методов прогнозирования.

Прогнозирование является одной из функций управления. Для него особенно важны социальные показатели и индикаторы, характеризующие систему образования.

Поскольку преобразованию подвергаются все стороны социума, то в литературе предлагается термин «системная трансформация».

Под системной трансформацией, считает киевский социолог А. Ручка, понимается «постепенное изменение, преобразование общественных структур, в рамках которых могут существовать параллельно как старые, так и новые элементы. При этом происходит постепенная трансформация прежних структур в новые, возникают и совершенно новые, ранее неведомые общественные структуры.» [6]

Трансформации подлежат все стороны общественной жизни: экономическая, политическая, культурологическая. Процессы эти взаимосвязаны. Глубина и внешнее проявление трансформационных подвижек различны. Наряду с экономической и политической трансформацией происходит и трансформация в образовании.

Сложные неоднозначные процессы происхо-

дят в образовании и культуре. Глубинные, внешне невидимые иногда изменения затрагивают важнейшие компоненты социума: ее мотивационную базу, смысловые конструкторы, характер менталитета. Энергия самодвижения общества во многом обусловлена именно социокультурной трансформацией. Происходящие перемены, к сожалению, затруднены экономическими трудностями. Снижение финансирования сферы культуры, образования привело к свертыванию ряда культурологических программ, оттоку талантливых людей из сферы культуры, снижению общественного статуса культурологической деятельности.

Любой процесс обновления подготавливается не только материальными, но и культурологическими условиями. Поэтому наращивание интеллектуального капитала, сохранение наработанных позиций в системе образования закладывает возможность позитивной трансформации в будущем.

В процессе трансформации современного общества решаются задачи модернизации и постмодернизации. Следуя общемировым тенденциям, наша страна решила целый ряд важных задач модернизации, таких как индустриализация, урбанизация, достижение всеобщей грамотности. Но часть задач модернизации не решена. Хотя процессы модернизации являются взаимосвязанными, многофакторными, но специфика страны как раз и заключается в том, что тоталитарный режим, неэффективные общественные отношения затормозили по некоторым параметрам модернизацию. Это касается социокультурных, экономических и политических явлений. Так, в необходимых масштабах не решена проблема индустриализации в сельском хозяйстве, неразвита сфера обслуживания. Задержаны процессы преодоления общиноподобных форм экономики, задерживаются процессы формирования индивидуализма, не удовлетворяются на достаточном уровне материальные потребности, степень дифференциации институциональных и социальных структур не достигла необходимого уровня и т.п. [5, 76–82]

Не решив всех проблем модернизации, страна, тем не менее, в определенных аспектах перешла к решению задач постмодернизации. Происходит диффузия западных достижений в наше общество. Например, закупаются западные компьютеры и другие компоненты современной техники и технологии, используются результаты западного массового производства, население пользуется продукцией произведенной в западных странах. Развиваются информационные технологии, возрастает роль знания в обществе, осуществляется компьютеризация производства, быта, информационного обмена. Значительная часть населения по типу ментальности соответствует

признакам постмодернизации.

Процессы трансформации происходят неравномерно по регионам, социальным группам и сферам общества.

Известное положение об одновременности изменений во взаимосвязанных сферах, например, экономического сознания и экономического поведения, в условиях нашего общества нарушается именно в виду неравномерности и наличия диффузных процессов. Средства массовой информации, современное образование, различные формы помощи высокоразвитых государств в информации, консультировании и т.п. создают условия для опережения социокультурной сферы, в некоторых ее проявлениях, по отношению к экономике и политике.

Сфера образования наиболее чутко откликается на постмодернизационный вызов. Особенно это важно, чтобы предупредить консервативный откат. В обществе существует реальная возможность радикального консервативного отката, перехода на культурологические стандарты традиционного общества. Причины отката лежат в разрыве социокультурных и социально-экономических сторон трансформации и неравномерности социокультурной трансформации. Смягчить подобные процессы может система образования, ее информатизация, компьютеризация и гуманитаризация.

Поскольку общество неоднородно по уровню своей развитости, то и институты обслуживающие общество имеют разноплановые задачи. Образование, как один из важнейших социальных институтов, удовлетворяет запросы всех трех уровней компонентов украинского общества: традиционного, современного и пост-модерного. Соответственно система образования должна иметь в себе структуры обеспечивающие потребности как традиционного так и современного и постмодерного компонентов. Это на теоретическом уровне служит обоснованием необходимости сохранять в системе образования прежние нормы и требования, сочетая их с нормами и требованиями реформирования образования. Искусственное форсирование реформ в образовании может ослабить роль образования в обеспечении потребностей общества. Так, требование всеохватывающей информатизации наталкивается на ограниченные возможности и потребности реального сектора экономики в плане компьютеризации и его программного обеспечения. Это приводит к тому, что часть специалистов в области экономической кибернетики, системного анализа и других специальностей информационного общества не могут найти работу по специальности.

Ограничением темпов образовательных реформ служит и ментальность учащихся. Так, требование "увеличить свободное время студентов для самостоятельной подготовки" не

обеспечено традицией, навыками, а главное, мотивами для такой самостоятельной подготовки. Значительный авторитарный компонент в структуре личности учащихся предполагает потребность в нормировании учебной деятельности. Излишняя свобода в выборе форм деятельности не приводит к увеличению самостоятельной учебной деятельности, а к увеличению бесцельного времяпрепровождения. Этому также способствует ограниченные возможности многих вузов в компьютеризации самостоятельной работы, ограниченность библиотечного фонда и др.

Согласно новейшей методической тенденции в вузе должно быть лекций – меньше, а времени на самообразование – больше. Это решение Министерства образования и науки Украины студенты воспринимают по-разному. Опрос, проведенный среди тех, кто учится в вузах Киева, показал абсолютно противоположные мнения по этому поводу [4]. В целом вывод можно сделать такой: внедрение новшества должно быть сугубо индивидуальным для каждого вуза, специальности, курса. Ведь если речь идет о гуманитарных дисциплинах, то самостоятельная работа с материалом студенту по силам, в отличие от точных наук, где контактировать с преподавателем нужно намного больше.

Приведем данные социологического исследования об отношении студентов к проблеме самостоятельного обучения, проведенного в ряде киевских вузов. (Киевском государственном экономическом университете, НТУ "КПИ", Киевском педагогическом университете им. М. Драгоманова, Национальном медицинском университете им. А. Богомольца и др.) [4].

По тем дисциплинам, по которым вуз не в состоянии предоставить необходимые учебные пособия и учебники для самостоятельного изучения, практиковать такую систему значительно сложнее. Несмотря на выданные библиотечные пособия, студенты вынуждены еще и сами покупать литературу. Позволить это себе может далеко не каждый.

На вопрос "Создает ли учебное заведение условия для самообразования?" почти все ответы были отрицательными. Большинство студентов под самообразованием понимают работу с литературой в библиотеке. Интернетом пользуются лишь относительно немногие.

Среди студенческих мнений относительно целесообразности уменьшения аудиторных занятий самым распространенным было такое: "Я – за уменьшение количества лекций». Но библиотекой пользуются далеко не все. Иногда преподаватели дают электронный конспект лекций, который можно распечатать. Бесперывно конспектируя полтора часа лекцию, часть студентов думают лишь о том, как бы успеть все записать, а не понять смысл текста. Преимущество электронного конспекта не только в его

удобности, но и в том, что каждый педагог, как правило, хочет услышать свою точку зрения. Наиболее приемлемым вариантом такой системы образования студенты считают семинарско-консультативные занятия, когда преподаватели объясняют непонятные моменты уже прочитанных конспектов-лекций. Такая система лучше всего подходит старшекурсникам, подавляющее большинство которых уже работает.

На вопрос "Что вы будете делать в свободное от лекций время?" ответы давались в следующем порядке: прежде всего, пойду на работу, потом буду отдыхать, а остальное свободное время (если оно будет) – учиться.

Так вот, среднестатистический студент вынужден совмещать учебу с работой. Это подтверждает мнение о том, что самообразованием могут заниматься люди материально независимые. Тем не менее, нужно подчеркнуть: все студенты осознают важность самообразования, без которого, даже с гениальными лекторами, специалистом не станешь.

Но указанные ограничения отнюдь не означают необходимости задержки реформирования образования в сторону выработки новых образовательных норм и требований. Трансформирующееся общество требует и трансформирующегося образования.

Социальный кризис иногда способствует умножению новых открытий. В хаотических изменениях трансформирующегося общества потенциально заложены разные компоненты и становятся возможными необычные их сочетания. Кризис расшатывает стереотипы социального поведения. Почти всегда люди, которые сейчас успешно действуют либо очень молоды, либо начали действовать уже в новых условиях. Деловые люди старой формации могут добиваться успеха, используя прежние стандарты поведения относительно короткое время. Не так много примеров, когда люди сложившиеся в прошлые времена, смогли выработать в себе новые подходы к деятельности и добиться успеха.

Молодежь, будучи мало связана с предшествующей практикой, с традиционными правилами деятельности, может скорее увидеть, что правила более не пригодны и начинать подбирать другую систему правил, которая может заменить предшествующую. Переход к новой концепции деятельности в экономике и политике составляет часть трансформационных процессов. Помочь молодежи, новым социальным силам решать новые общественные задачи помогает система образования.

Концептуальные преобразования имеют большое значение для разрушения ранее установленных теоретических схем. Основой коррекции понятий является группа теорий модернизации во всей совокупности их эволюции. Различия между следующим друг за другом

концепціями необхідні і принципіальні, вони по-різному характеризують соціальну реальність і поведінку людей. Ці різниця породжують необхідність в нових методах освоєння і вивчення суспільства, являються істочником появи проблемних ситуацій і стандартів рішень життєвих труднощів. Восприяття нових принципів освоєння дійсності вимушує до переопределення основ соціально-політичних наук. Це болізно сказалося на процесі преподавання цих наук в навчальних закладах. Випуск нових підручників по програмі «Трансформація гуманітарного освіти в Україні» викликана необхідністю відкликнутися на виклики часу і зміну парадигм розуміння суспільства.

Зміни, що відбуваються в суспільстві, в багатьох викликані прагненням до модернізації суспільства з боку еліти: політичної, культурної, економічної. Об цьому можна судити по змісту пропонує реформ в різних сферах життя суспільства, по численним публічним заявкам, передвиборчим програмам і т.п. Модернізаційні заяви політичної і економічної еліти далеко не завжди і в усіх відповідають масовим настроєнням, менталітету більшості частини суспільства. Традиціоналістські компоненти менталітету залишаються широко розповсюдженими. Розходження позиції еліти і маси проявляється в різних формах: явній або неявній опротивленні, інформаційних бар'єрах. Виникають області соціокультурного нерівності еліти і значущої частини суспільства. Наприклад, виникає протиріччя між слабкістю передумов модернізації і запитами на результати модернізації. Запити формуються не внутрішніми можливостями їх задоволення, як це буває в закритих суспільствах або державах, опережають інші країни, а завдяки інтенсивному інформаційному обміну між відсталими країнами і рештою світом. Тому виникають потреби, не забезпечені внутрішніми економічними можливостями країни. Отже, потреби можуть задовольняти, в відповідності з новим їх рівнем, тільки еліта. Деякі опережають явища в освіті пояснюються запитами еліти. Але освіта дозволяє нівелювати культурологічні статуси еліти і не-еліти. Ідентичне освіта знімає соціальні бар'єри.

Наука об освіті реагує на нові соціальні і економічні процеси. Цим викликано появи міждисциплінарних досліджень, включаючи як традиційні галузі знання, так і новаторські. Однією з таких нових спеціальних соціологічних теорій є «соціальна інформатика». Аналіз

перетини проблемних областей близьких по своїй меті наук допоможе більш чітко представити трансформацію освіти і трансформацію науки об освіті.

Перетини предметних областей є суб'єктивним произволом досліджувача, а випливає з реальної цілісності об'єкта. Вивчаючи суспільство і окремі його інститути, наприклад, освіта, соціолог зустрічається спочатку з духовною і практичною діяльністю конкретних людей і їх спільнот, а не з структурами, системами, шарами і шарами. Об'єднуючи отриману інформацію, абстрагуючись від конкретики, досліджувач переходить до висновків стосовно інституціональної, стратифікаційної і управлінської організації суспільного життя. В точці перетини предметних областей різних галузей соціологічного знання можна очікувати появи найбільш продуктивних інноваційних ідей. Прикладом підходів і технологій соціології освіти, управління і соціальної інформатики до практики соціологічних досліджень не обмежується тільки «точкою» перетинів їх предметних полів. В інформаційному суспільстві соціальна інформатика вплітається і в інші області соціологічного знання. Важливо позначити в яких напрямках повинна розвивати свою теоретико-методологічну і методичну арсенал та дисципліну, яка є предметом інтересу конкретного досліджувача, в даному випадку це соціологія управління освітою. Це напрямки запитів до соціологічної науки і соціальної практики. Соціологія все більш інтенсивно розвивається до проблем інформатизації суспільства і освіти, в частині. Тому включення проблем соціальної інформатики в дослідження освіти є об'єктивним і соціально обґрунтованим. Більше того, востребованість суспільством інформаційно орієнтованих галузей соціологічного знання, на наш погляд, перевищує реальні об'єми соціологічних досліджень. Проблемно-тематичний діапазон соціології управління освітою так великий, що темпи розвитку відстають від зростаючих запитів соціальної практики. Це викликає необхідність прискорити дослідження і збільшити їх об'єм. Але справа не тільки в суб'єктивному бажанні. Суть об'єкта, т.е. процесу освіти, є відображення соціальної реальності в її спеціфічній формі. Соціальна реальність багатогранна і багатовисновок. Тому інформатизація освіти охоплює не тільки соціологічні, але і гносеологічні аспекти. До її вивчення підключаються різні науки: педагогічні, психологічні, економіко-правові дисципліни, власне інформатика і т.д. Соціологія

находит свое место исходя из задач и категориального аппарата своей науки. И здесь следует учесть как теоретический, так и эмпирический подходы к изучению проблемы. В контексте вышеизложенного, на наш взгляд, вполне оправданно говорить о необходимости выделить не специальную социологическую теорию, а именно междисциплинарную науку, изучающую проблемы управления образованием в информационном обществе. Социологический подход к изучению этих проблем дает возможность анализа соответствующих процессов с системных позиций, оценивать его как целостное явление, осуществлять социальный анализ и прогнозирование социальных последствий. Имеет определенное значение и название дисциплины, но это вопрос не принципиальный. Важно, что это дисциплина социологическая и сочетает в себе пересекающиеся проблемные поля различных социологических дисциплин. В литературе упоминаются различные подотрасли социологического знания, занимающиеся конкретными проблемами информатизации, например, социология средств массовой информации, социология глобальных коммуникаций. В Норвегии, в Университете в Осло развивают web-социологию, в США в Университете Бредли изучают социологию киберпространства, в Буэнос-Айресе в Бразилии изучают гиперсоциологию. Развивается также когнитивная социология проективная социология и т.д. [7]. Различные аспекты этих "социологий" могут быть учтены и в предлагаемой нами социологии управления образованием. Наличие специальных социологических теорий не ставит под вопрос предметного поля социологии как науки в целом, так есть общесоциологические категории и понятия. Однако реально есть проблема поколений в развитии социологического знания, которая проявляется в сложности восприятия вариантов развития направления за счет впитывания в себя междисциплинарных подходов, что и является необходимым условием развития социологии, которая смогла бы адекватно соответствовать требованиям времени. Развитие и укрепление социологии управления образованием как подотрасли социологического знания должно внести свой вклад и в развитие социологии как науки и в преодолении технократического подхода к социальным проблемам. Даже такой нюанс, связанный с терминологией, как, например, лучше наименовать новые явления в образовании "компьютеризация" или "информатизация". На наш взгляд, если речь идет о материальной стороне, то "компьютеризация". А с социологической точки зрения следует говорить об информатизации. В свою очередь информатика может быть различной, в зависимости от области знания, которая испытывает на себе процессы информатизации. Например, может быть

биологическая, медицинская, экономическая, правовая, психологическая, педагогическая, социологическая информатика. Появляется историческая, филологическая информатика и даже христианская. Соответственно, мы можем говорить о наличии той или информатики в различных сферах образования: медицинском, экономическом, социологическом и т.д. Естественный процесс дробления на начальной стадии становления информатики в дальнейшем закончится и произойдет новая интеграция, как это уже происходит в информатологии. Пока важно изучать, как взаимодействуют между собой процессы информатизации с педагогической деятельностью, с конкретными социальными системами. В данном случае информатика играет методологическую роль, функцию нормативного регулятора по отношению к отраслевым информатикам. Информатика в этом случае сохраняется как общенаучное направление для всей совокупности вырастающих на ее почве частных теорий и прикладных исследований. Как, например, мы говорим об информатизации как социальном аспекте, который необходимо учитывать в процессе управления образованием.

Проблемные области данных направлений еще недостаточно четко определены, понятийный аппарат находится в стадии формирования, а основные направления исследований и включаемые в их состав проблемы требуют не только детальной структурализации, но и всестороннего изучения и обсуждения. Социология управления образования может в принципе претендовать на статус самостоятельной дисциплины, потому что это научное направление имеет своей предмет исследования – управление образованием. Управление образованием в этом случае рассматривается как социотехнический и системно-деятельностный процесс обеспечения образовательной функции общества, целью которого является формирование современной модели образования. Именно современная модель образования является объектом указанной социологической дисциплины. Категории и понятия данной дисциплины являются результатом пресечения предметных областей различных отраслей социологического знания. Специфика их использования заключается в том, что тезаурус, профессиональный словарь, включает сочетание понятий из различных отраслей знания.

Теоретический вывод об объективном характере дальнейшей структурализации социологии опирается на концепцию деинституализации и становлению новых социальных институтов в украинском обществе [1]. Усложнение структуры общества и его институтов вызывает усложнение структуры науки, обеспечивающей запросы такого общества.

Дальнейшее развитие социологических те-

орій середнього рівня вызвано потребами общественної практики. Критерії структуризації теорій середнього рівня все більше ускладнюються.

Як відомо, теорія середнього рівня – це поняття, запропоноване Р. Мертоном для компромісу між общесоціологічною теорією і емпіричною соціологією. В літературі пропонується класифікація теорій середнього рівня по декільким критеріям [2]. По об'єкту дослідження виділяють галузеві теорії, що вивчають соціальні явища і процеси різних сфер, інститутів суспільства. В такому розумінні, соціологія освіти є окремим напрямком соціологічної науки.

Спеціальні соціологічні теорії розрізняються за предметом дослідження, якими є відносно самостійні підсистеми суспільства і соціальні процеси, наприклад інформатизація. В цьому випадку, процеси інформатизації і комп'ютеризації освіти є предметом спеціальної соціологічної теорії "соціальної інформатики" або "соціальної інформатології".

Більш детально український соціолог В. Городяненко пропонує класифікацію теорій середнього рівня, яка складається з 5 груп [3].

1 група. Галузеві соціологічні теорії, що вивчають основні форми і види життєдіяльності суспільства.

2 група. Міждисциплінарні теорії, що виникають на "стыке" соціології і інших наук.

3 група. Спеціальні соціологічні теорії, що пояснюють функціонування і розвиток окремих соціальних процесів і явищ.

4 група. Теорії, що вивчають діяльність соціальних інститутів.

5 група. Теорії, в центрі уваги яких знаходиться соціальна структура суспільства, її елементи і механізми взаємодії.

Пропонувана класифікація В. Городяненко є кроком вперед в розвитку теорії соціології середнього рівня. Але ця класифікація не повністю пояснює місце теорій середнього рівня, що виникають на стыке різних груп, наприклад 2-ї і 4-ї, 1-ї і 3-ї і т.п. Наш погляд, для класифікації сукупності нових спеціальних соціологічних теорій не достатньо одновимірного критерію. Більш адекватним є підхід з використанням двовимірного критерію.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Головаха Е., Панина Н. Постсоветская деинституализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе. / Социология: теория, методы, маркетинг, № 4, 2001, стр.5.
2. Городяненко В. Теории среднего уровня: место в структуре социологического знания и тенденции развития (историографический анализ на материале стран СНГ). Социология: теория, методы, маркетинг, № 4, 2001, стр.187.
3. Там же.
4. "Зеркало недели" №11 (386) от 23 марта 2002.
5. Катаев С.Л. Консервативные и модернизационные компоненты социокультурной трансформации // Социология: теория, методы, маркетинг, №1, 2000, с.76-82
6. Ручка А. Особенности системной трансформации современного украинского общества // Современное общество. – 1994.– №4.
7. Соколова И. В. Социальная информатика и социология: проблемы и перспективы взаимосвязи. М.: 1999 г. стр.7.

О.Л.СКІДІН, В.І.КУЗЬМЕНКО

ОСОБИСТІСНИЙ ФАКТОР У СОЦІОЛОГІЇ ОРГАНІЗАЦІЙ І УПРАВЛІННЯ

(Вебер – Тейлор – Форд)

Скідін Володимир Іванович – професор кафедри соціології факультету соціології та управління Запорізького державного університету, доктор соціологічних наук

Кузьменко Володимир Іванович – доцент кафедри соціології факультету соціології та управління Запорізького державного університету, завідувач відділом освіти Комунарської районної ради. У статті розглядається вплив особистісного фактору на процес управління з урахуванням обмеженої кількості виконавчих структур, можливості для керівника безпосередньо наглядати і контролювати дії підлеглих, особистою залежністю між людьми у процесі вироб-

ництва, обміну, розподілу і споживання товарів, послуг чи інформації. У найбільш загальному вигляді можна сказати, що ручному характеру технології виробничої чи якоїсь іншої продуктивної діяльності відповідав і "ручний" (у нашому випадку – безпосередньо особистісний) характер організації й управління.

До цього можна додати також особистісний характер власності (це була або інша людина – раб, або інша людина у тісному зв'язку із засобами виробництва), особистісний характер виробничих стосунків і залежностей, особистісний характер критеріїв продуктивності працівника (вік, здоров'я, фізична сила, витривалість, морально-психологічні якості тощо). Це зумовило те, що особистісні фактори покладено в основу загальної організації певного виробничого процесу. Розподіл, обмін і споживання при цьому, також мають яскраво виражену морально-психологічну затравленість, а тому супроводжуються значними емоційними навантаженнями, безвідносно до того, яку (позитивну чи негативну) спрямованість вони несуть.

Зауважимо, що в цьому ("ручному") способі управління особистісний характер управлінських взаємин супроводжується переважно негативними психо-емоційними переживаннями, тобто взаємною підозрою, гнівом, ненавистю, образою, недовірою, хитрощами, обманом, лінощами, униканнями, вольовим ворожим протистоянням тощо. Пояснюється це в першу чергу тим, що соціальна залежність, панування, гноблення, експлуатація тощо, носять також переважно особистісний характер. Остання обставина диктує управлінцю певні вимоги, незалежно від того, виступає ним сам власник, чи він передовіряє управлінські функції якомусь посереднику (наглядач, менеджер, економіст тощо).

Основною "технологією" подібного управління виступають фізичне насильство, зовнішній примус, нагляд і контроль, фізичне покарання. Заохочувальні санкції індивідуальні, мають предметний характер, проявляються у вигляді певних "поблажок", додаткової платні, соціальних благ тощо.

Інтеграція і залучення до певної виробничої структури мають при цьому примусовий і насильницький характер, як і загальна посадова субординація, механізм прийняття і виконання рішень, управлінський контроль і винагорода.

У цьому випадку відчуження працівника від трудового процесу характеризується тотальністю, всеосяжністю і безпосередньою доступністю для спостереження. Воно є водночас відчуженням від мети, знарядь, продуктів, мотивів, процесу тощо, тобто відчуженням від праці у всій сукупності її особливих моментів. У такій соціальній організації виконавець не має і, в принципі, не міг мати якихось власне індивідуальних прагнень, мотивів, надій. Незважаючи на те, що процес праці засновано на особистісних

началах, його розгортання в просторі й часі виробництва водночас може бути і процесом тотальної втрати людиною власної індивідуальності. Тому єдиною реакцією виконавця на процес праці є її тотальне заперечення, несприйняття, відкидання, а саме: уникання, демонстративна слабкість чи покора, зухвалі виходки, ситуативні колективні протести, втечі, фізичні напади на управителів тощо. Зрозуміло, що окреслена ситуація диктувала певні вимоги до управлінця, до його особистих якостей, враховуючи зокрема здоров'я, фізичну силу й витривалість, жорстокість або байдужість до чужих страждань [5; 6; 9; 12; 13; 15].

Принципово нових форм набуває управління у промисловому суспільстві, при організації праці на засадах ринкових відносин [8]. Основною ринкових відносин у виробництві виступає машинна технологія. А машина, як у свій час зазначав К.Маркс, – це таке знаряддя праці, яке заміняє людську силу силами природи і рутинні навички працівника систематичним застосуванням природознавства. Завдяки цьому працівник як біологічний індивід і окрема людська індивідуальність втрачає колишні пріоритети, стає чимось другорядним, тим фактором трудового процесу, продуктивне використання якого визначається іншими факторами – характером знаряддя праці і загальною технологією організації трудового процесу.

З одного боку, це викликає додаткове, технологічне, відчуження працівника від процесу праці. Людина стає лише механічним додатком до машини; а зміст і структура її трудового процесу починає визначатися характером задіяних у виробництві машин [15]. З іншого боку, суттєвим чином змінюється форма і зміст діяльності управлінця. Його першочерговими завданнями стають, по-перше, організація і підтримання нормального функціонування машинної технології і, по-друге, необтяжливе для даної технології включення працівника у цей процес. Людська праця, таким чином, набуває машиноподібного виду, а людина, наскільки це взагалі можливо, "машинізується" [14].

Але є тут й інший бік справи. У суспільстві з ринковими відносинами, робоча сила, і не лише виконавець, але й професійний управлінець, є товаром на ринку праці. Фіксує цю обставину, К.Маркс використав даний факт для нищівної критики капіталізму, яка в цілому носила абстрактно-гуманістичний і утопічно-романтичний характер. Зокрема, він, чи то прогледів, чи то свідомо знехтував тією обставиною, що робоча сила до капіталізму, і значною мірою в період соціалізму, не була навіть товаром. Вона насильницьки втягувалась у виробничий процес і безжально експлуатувалася, незважаючи на природні потреби і фізичні обмеження працівника. Водночас, як товар, за який до того ж платилися гроші, робоча сила вимагала більш

обережного, раціонального і продуктивного використання, тобто дбайливішого, обережнішого, і в решті-решт, більш гуманістичнішого ставлення до себе.

Обидві ці тенденції (машинізація праці, а з нею й особистості працівника і одночасне "подорожчання" працівника як ринкового товару) суперечливо позначилася на висхідних теоріях організації й управління, а саме теоріях М.Вебера і Ф.Тейлора. Фактичне знеособлення трудових відносин взагалі, і управлінських зокрема, на стадії промислового капіталізму найбільш повно відображаються в теоріях організації й управління М.Вебера і Ф.Тейлора. Веберівська теорія характеризується більшою соціологічністю; теорія Тейлора – більш "менеджерська".

Проблеми організації й управління М.Вебер інтерпретує в межах своєї теорії бюрократії, яка, у свою чергу, є певною конкретизацією його ж теорії раціональної соціальної дії [11, 19-28; 17, 73-88]. М.Вебер виходить з того, що людська діяльність є тією мірою соціального, в якій вона виступає раціональною. Однією з розвинутих форм раціональної дії, на його думку, є адміністративна бюрократія, проте нею Вебер не обмежує людську раціональність. Її окремими формами він вважає також право, науково-технічну діяльність, торгівлю, промисловість і навіть релігію, особливо протестантизм.

З точки зору Вебера, бюрократія є домінуючою інструкцією промислових суспільств, незалежно від соціального середовища її (бюрократії) функціонування. Останню він пов'язує з ієрархічним розташуванням працівників у промисловості чи установах, всебічним контролем за організацією виконання прийнятих рішень, наперед розробленими формами координації та регламентації діяльності, чіткою субординацією управлінських структур і функцій, звітуваннями нижчих ланок управління перед вищими та ін. На його думку управління є системою командних дій і контролю за їх виконанням, а такою системою раціонального розташування виконавців відповідно до загальних завдань, окреслених перед організацією. Отже, М.Вебер вважав, що промислове капіталістичне (як також і соціалістичне суспільство, бо він розглядав капіталізм і соціалізм як різновиди прояву промислового суспільства, яке у свою чергу є лише специфічною формою раціонально організованого суспільства) суспільство долає обмеженість організації й управління патріархальних суспільств, побудованих на особистій залежності, фаворитизмі, індивідуальному служінні нижчого вищому, і відповідній індивідуально-ситуативній винагороді. Такою ж для Вебера є й феодальна система організації та управління, повністю побудована на основі васальної залежності [2].

Виходячи із вище зазначеного, можна твер-

дити, що Вебер розробив концепцію раціонального управління, тобто концепцію раціонально-легальної організації суспільства і влади, як його необхідного структурного елементу. З цієї точки зору організація виступає як континуум раціонально діючого персоналу, де кожен вищий рівень управління є водночас втіленням вищої форми раціональності. Вона передбачає: регулярне відтворення встановленої форми трудової активності, чітку внутрішню ієрархію функцій, стосовно яких існує такий же чіткий розподіл відповідних структур; мета діяльності у трудовому процесі проявляється як адміністративно встановлений обов'язок; кожний рівень управління має як чітко визначену міру відповідальності, – так і свою особливу множину прав і відповідальностей [3, 248].

Управлінський процес, за Вебером, завжди чітко ієрархізований, а панування і залежність з необхідністю співвіднесені з рівнем кваліфікації і компетентності. Це передбачає звітність, контроль і підпорядкування. Функціонування організації при цьому ґрунтується на абстрактно визначених правилах, виконання яких є необхідним і обов'язковим для всієї управлінської ієрархії. А кожна окрема управлінська дія проявляється як застосування загального правила до конкретної ситуації. Правила мають бути чітко визначеними, зрозумілими і модифікуватись стосовно конкретного управлінського рівня. В особливих випадках правила проявляються як розроблені технологічні процедури необхідної послідовності і взаємо підпорядкованості колективних дій.

"Ідеальна організація", на думку М.Вебера, є такою функціонально діючою структурою, яка виносить назовні будь-яку людську суб'єктивність: надії, сподівання, настрої, пристрасті, неусвідомлені психічні реакції тощо. У контексті таких вимог, керівник, має зважати виключно а встановлені правила, а не на власні настрої, бажання, схильності чи якісь інші ситуативні мотиви. Тому розташування персоналу за рівнями управління має повністю базуватися на компетенції, знаннях, досвіді та інших критеріях функціональної відповідності "Бюрократично організоване управління, – писав М.Вебер, – іншими словами означає керування на основі знання, вміння і компетенції. Завдяки цьому воно стає специфічною формою раціональності як такої [4, 187]. Саме тому організація й управління повністю й остаточно відокремлюються від інших проявів життя; вони стають сферою офіційної, цілком автономної і самодостатньої сфери людської діяльності.

Звичайно, М.Вебер розумів, що вироблена ним конструкція лише певною мірою можлива у реальній дійсності, тобто вона, згідно з його загальною методологією є певним "ідеальним типом", суто теоретичною конструкцією, хоч певну аналогію такого управління він знаходить у державному управлінні давнього Єгипту, Китаю

та Римської Імперії [1, 54].

Приклади, наведені самим автором, наштовхують на певний догад: такий стиль управління можливий переважно в межах державного адміністрування, тобто там, де існує пряма і безпосередня посадова взаємозалежність виконавців і де управлінська діяльність має суто виконавчий характер, проявляючись у формі "технічних переваг". Вирішальною підставою для впровадження і утвердження бюрократії завжди були її технічні переваги над іншими формами організації й управління [4, 137]. Тому вона й передбачала заперечення всього особистісного, приватного, емотивного, індивідуального. Взагалі це означає, що для Вебера лише те управління є ефективним, в якому працівник повністю (в ідеалі) асимілюється зі своєю трудовою функцією, тобто позбавляється будь-яких індивідуальних проявів життя, окрім суто виконавської функції. Натомість критерієм оцінки працівника стають "швидкість, точність, однозначність, професійна компетентність, безперервність, сувора і чітка субординація, наполегливе прагнення до зменшення витрати на технічний чи людський ресурс". "У своїй ідеальній формі, – продовжує Вебер, – бюрократія запозичує з офіційного бізнесу любов і ненависть, інші суто персональні характеристики, а також ірраціональні та емоційні елементи, що важко піддаються попередній калькуляції" [4, 141]. Така інтерпретація будь-якого вдосконалення управління стає рівнозначною його бюрократизації.

Зрозуміла річ, що це ідеальний образ реальної ситуації управління, ідеальне відображення реальної ситуації у таких трьох відносно автономних аспектах:

- як ідеалізація реальної ситуації управління, яке завжди є внутрішньо суперечливим, реально виступаючи достатньо складною комбінацією форм, принципів і стилів;
- як ідеальна у веберівському смислі, тобто як деяка умовна конструкція, "чистий образ" реальної ситуації, яку конструє теоретик, аби потім застосувати цей образ до реальної дійсності, щоб побачити, наскільки вони зливаються, збігаються чи суттєво відрізняються між собою;
- як, ідеальне, тобто практично недосяжне, як натхненний образ чи принципово недосяжна мрія.

Те, що у Вебера виступає суто теоретичною конструкцією, у Ф.Тейлора проявляється як технологія управління. Тому Тейлора, безвідносно до його особистих намірів і реального знайомства з теоретичними викладками М.Вебера, можна вважати продовжувачем і, певною мірою, реалізатором веберівських ідей. Пояснюється це, окрім всього іншого, ще й тим, що Тейлор був інженером, бізнесменом і практичним організатором виробництва.

Тейлор прагне відкрити базові принципи

ефективного управління, які б могли реалізуватися у будь-який час і на будь-якому робочому місці, незворотно підвищуючи продуктивність виробничої активності. За його власними заявами, він шукає, принципи наукової організації праці [10, 137]. До цих принципів належать:

- розподіл праці, відповідальності і спеціалізації до такого рівня подрібленості функцій, настільки це можливо в даний час і на даному робочому місці;

- чіткий розподіл управлінських і виконавських функцій, прийняття рішень та їх виконання;

- будь-яка, а особливо виконавська, діяльність має бути максимально диференційована на сукупність окремих елементів, в ідеалі – чітко фіксованих машиноподібних рухів, які є найбільш раціональними в даній ситуації, тобто вимагають найменших затрат часу, енергії, матеріалу та інших виробничих ресурсів;

- кваліфікація у цих умовах стає синонімом попередньої навченості і засвоєння тієї технології діяння, яка наперед сконструйована менеджером на основі експериментальних досліджень. В ідеалі це має бути певним чином організовану послідовність рухів за чітко і наперед визначеними траєкторіями;

- основним завданням управлінця в цій системі стає організація робочого місця, де працівник є лише одним із необхідних його елементів;

- відпочинок та інші паузи у виробничому процесі мають базуватися виключно на антропологічних даних із згоди збереження працівника як цінного виробничого ресурсу, в якого вже здійснені необхідні інвестиції, у тому числі навчання на робочому місці;

- розташування працівників на робочих місцях має бути чітко прив'язане до їхніх можливих задатків і рівня кваліфікації на основі попереднього експериментального дослідження їхніх функціональних можливостей (між цими рівнями зберігається чітка субординація і диференціація щодо вимог і винагороди);

- завданням менеджера, у контексті цих вимог, є перманентна санкція виконавців на всіх рівнях виробничого циклу чи управлінської ієрархії залежно від функціональних здібностей працівника і незалежно від інших параметрів його особистості;

- будь-які суто людські стосунки заздалегідь виключаються із управлінського циклу, оскільки вони є суттєвою перешкодою для ефективного функціонування організації;

- винагорода має носити виключно або переважно фінансовий характер і бути щільно прив'язана до конкретної виконавської ситуації, бо, на думку Тейлора, саме до цього керування відноситься вся структура людських мотивацій до праці.

Отже, тейлоризм можна розглядати як прак-

тичне втілення ідей М.Вебера в управління. Де в чому Тейлор пішов ще далі. Якщо у Вебера працівник виступає лише функцією, то у Тейлора він стає скоріше звичайним робочим інструментом. Саме від цієї управлінської ідеології походить таке широко розповсюджене у західній соціології визначення менеджера як людини, яка вмє щось роботи чужими руками. Щодо до адміністративної структури його (менеджера) можна визначити як людину, яка щось вмє робити чужою головою.

Практичним завершенням тейлоризму є фортизм. Для цього у Г.Форда було досить підстав, головною з яких була конвеєрна організація праці й управління. Вона передбачала щільне поділення трудового процесу на якомога більш дрібні елементи і часткові механічні операції. Саме вони передбачають і певною мірою вимагають попереднього вивчення трудових рухів та їх дбайливу спеціалізацію. Кооперація праці має при цьому характер суто зовнішнього об'єднання окремих трудових операцій у просторі конвеєра і часі окремо взятої робочої зміни. Тому на автомобільних заводах Форда була здійснена гранично можлива декомпозиція праці на її складові елементи і дискретні окремі рухи чи операції, попереднє інженерно-технічне конструювання даного процесу і послідовний дбайливий нагляд за виконанням запланованого. Основним елементом трудового процесу при цьому стає саме конвеєрна лінія, а робітники і частково інженерно-технічні працівники, – лише механічним додатком до конвеєра, чимось другорядним і наслідковим. Система знарядь і механізмів стає при цьому супер-машиною, а працівник – скоріше надлюдиною. Без сумніву, що саме масове звільнення робітників із заводів Форда за власним бажанням у 30-х р.р. ХХ ст. спровокувало управлінську кризу, яка певним чином зумовила створення у цей же час теорії і практики управління на основі людських відносин [9, 13; 18; 7].

Тейлоризм як система організації і управління мав також інші суттєві вади. Найзначнішою критикою у подальшому зазнали ті фундаментальні принципи, на яких базувалася доктрина Тейлора. Насамперед, розуміння людини (працівника) як виключно екологічної істоти, і зведення, у цьому зв'язку, всієї мотиваційної структури людини до егоїстичного матеріального інтересу. Це, в подальшому, одноставно було визнане суттєвим спрощенням особи працівника, а також псевдо-науковим обґрунтуванням будь-яких негуманних дій у сфері організації й управління. Окрім того, критиці було надано управлінський, так би мовити, індивідуалізм тейлоризму [19; 20]. З концепції Тейлора

випливало, що людська праця тим продуктивніша, чим вона індивідуальніша, чим більше виокремлений виконавець у просторі й часі від своїх колег, соціального середовища і міжособистісного спілкування. Подальші спроби експериментально перевірити цю гіпотезу показали, що вона хибка саме у своїй методологічній основі. Не підтвердилось і твердження Тейлора стосовно регулятивної і мотиваційної функції заробітної плати. Це вірно лише за деякого мінімуму матеріальної винагороди, після чого в дію вступають більш складні і дієві мотиваційні механізми.

Зазнав критики і принцип жорстокого розподілу фізичної і розумової праці. Щодо проблем організації й управління він модифікується як розподіл управлінської і виконавської діяльності. Подальший розвиток соціології організації й управління довів не лише об'єктивну необхідність інтеграції цих видів трудової активності, але й незаперечну продуктивність такої інтеграції. Інакше відбувається не лише технологічно-управлінське відчуження праці, її дегуманізація, але й суттєве зниження продуктивності та дії чинників, котрі її визначають.

Проте ця критика зовсім не свідчить, що веберівська теорія бюрократії, як і тейлорівська наукова організація праці прагнули звести людську особистість лише до виконавської функції, і була хибним у всьому їх обсязі. На нашу думку, такого роду управлінські дії є базовими. Лише на їх основі може бути створена ефективна технологія управління. У даному випадку, під технологією ми розуміємо впорядковану, цілеспрямовану, скоординовану і дбайливо контрольовану сукупність взаємопов'язаних колективних дій. При створенні такої технології управління, і тут ми солідарні з М.Вебером, сукупність працівників постає як сукупність виконуваних функцій, а основним завданням управлінця стає функціональний взаємозв'язок виконавців між собою. На цьому етапі навіть позитивно спрямовані індивідуальні дії виконавців (наприклад, ініціатива) можуть бути скоріше перешкодою, аніж допомогою. Значно більше сказане стосується Тейлора, який шукав ефективні механізми управління робітничою масою, недостатньо грамотною (в управлінському відношенні), із ситуативними і не завжди чітко усвідомленими реакціями, з успадкованим від діда – прадіда ворожим відношенням до керівництва.

Отже, аналізовані концепції історично і логічно складають вихідний і необхідний аспект аналізу, без чого дослідження проблем організації й управління буде обмеженим і неповноцінним.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. – М.: "Прогресс-Политика", 1992.
2. Вебер М. Избранное. Образ общества. – М.: Юрист, 1994.
3. Вебер М. Избранные произведения – М.: Прогресс, 1990.

4. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. – К.: Основи, 1994.
5. Ковалевський С. Руководитель и подчиненный. – М.: Прогресс, 1973.
6. Кравченко А.И. Социология менеджмента. – М.: ЮНИТИ, 1999.
7. Кравченко А.И. История менеджмента – М.: Академический проект, 2000.
8. Красовский Ю.Д. Организационное поведение. – М. – ЮНИТИ, 1999.
9. Лютенс Ф. Организационное поведение. – М., 1999.
10. Основы менеджмента: Пер. с англ. – М.: Дело, 1999.
11. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття. – К.: Либідь, 1996.
12. Полторац В.А. Соціологія. Основи соціології праці та управління. – К.: ВМК, 1992;
13. Поляков В.Г. Человек в мире управления – Новосибирск: Наука, 1992.
14. Развитие самоуправления на предприятии и в учебных заведениях. – Калинин: КГГУ, 1989.
15. Руководитель. Коллектив. Личность. – Пер. с немецкого – М.: Экономика, 1974.
16. Руководитель коллектива – М.: Политиздат, 1974.
17. Ручка А.О. Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології. – К.: Наукова думка, 1995.
18. Туленков Н.В. Введение в теорию и практику менеджмента – К.: МАУП, 1998.
19. Травин В.В., Дитлов В.А. Основы кадрового менеджмента. – М.: Дело, 1997.
20. Уткин Э. Мотивационный менеджмент. – М.: Тандем, 1999.

И. Ф. КОНОНОВ

ЦЕННОСТНАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ НА РЕГИОНАЛЬНОМ УРОВНЕ (ПРИМЕР ДОНБАССА)

Кононов Илья Федорович – заведующий кафедрой философии и социологии Луганского государственного педагогического университета имени Тараса Шевченко доцент, кандидат философских наук

Социологический анализ жизни современного украинского общества вряд ли возможен без использования понятий “ценность” и “регион”. Семантические поля, порожденные каждым из них в процессе научной коммуникации пронизывают современный научный дискурс. Однако, эти поля в настоящее время практически не пересекаются. Думаю, что назрело время для преодоления их отчужденного состояния.

Мой вывод базируется на следующих основаниях. Регион в современном смысле слова является продуктом индустриального общества и может получить свое истолкование в теории нации. Конечно, говоря это, я не могу не учитывать того, что в ситуации постмодерна все подобные концепции проблематизировались. Это нашло выражение в получившем резонанс в социальных науках призыве В.А.Тишкова “... забыть о нациях во имя народов, государств и культур, даже если будущие исследователи подвергнут сомнению и эти последние дефиниции” [1]. Для В.А.Тишкова призыв к терминологическим запретам обусловлен чисто ситуационными причинами. Желая справиться с ситуацией сложившейся в межэтнических отношениях в Российской Федерации, он смотрит на термины чисто инструменталистски. Узаконить предлагается те из них, которые способствуют конструированию государственного единства, а те, которые создают проблемы для

этого (нация, национальное самоопределение и т.д.) просто предлагается вытеснить за пределы научного лексикона. Представляется, что следствием этого будет не улучшение дел в действительности, а возникновение серьезных трудностей для научного анализа, который лишится части аналитических инструментов.

Региональный анализ общественной жизни с особой наглядностью показывает, что отказ от историко-типологического подхода при изучении этнической жизни является контрпродуктивным. Пространственное структурирование общественных организмов на таких этапах человеческой истории как первобытность, традиционное и индустриальные общества было разным. В первобытности физическое пространство земной поверхности осваивалось, а тем самым и социально расчленялось, жизнедеятельностью родовых общин и племен. Обществом в этот период могло осваиваться только то физическое пространство, которое было богатым на природные средства жизни. Поэтому родовые общины, объединявшиеся в племена, селились в соответствии с некоторыми природными особенностями ландшафта (вдоль рек или предгорий) [2]. Конечно, в эпоху первобытности для территории, заселенной родственными племенами, была характерна лингвистическая непрерывность, облегчавшая взаимопонимание. Но в целом зона социально освоенных пространств совпадала с проживанием различных

этнических групп. С.А.Арутюнов по этому вопросу высказался так: "...Этнос, являющийся в первобытных обществах одним из средств выражения и оформления локальной культуры, был для данной человеческой группы приспособительным механизмом к определенной природной и социальной нише. В свою очередь этническая культура представляет собой совокупность таких приспособительных механизмов" [3].

В традиционных классовых обществах освоение пространства связано не только с этническим, но и с политическими факторами. Возникновение политики было связано с тем, что политическая воля стала инструментом освоения физического пространства поверхности Земли как пространства суверенитета, юрисдикции и т.д. Стало возможным несовпадение в рамках политически освоенного пространства политической и этнической жизни. Но это несовпадение было всегда фактором напряженности (соотношение центра и провинций в империях). Политическое пространство в этот период все же не было однородным. Его иерархичность и известная разорванность были связаны с соответствующими характеристиками обществ этого типа, которые отличалисьсловно-корпоративным устройством.

Становление индустриального общества предполагает торжество принципов, которые Э.Томпсон перечисляет в такой последовательности: стандартизация, специализация, синхронизация, концентрация, максимализация и централизация [4]. Они характеризуют все социальное целое, а, следовательно, и способ его пространственной дифференциации. В связи с возникновением нации, как результата взаимодействия примордиальных сил и конструирующих усилий элитных групп, складывается относительное культурное единство в рамках стран. Однако, это единство обусловлено особым типом обменных процессов между центром и другими частями той или иной страны. Эти части, диалектически связанные с центром, и получили название регионов. Они возникли в результате того типа пространственного деления общества, которое характерно именно для индустриального общества. Возникли они как главные структурные подразделения национальной жизни.

В процессе формирования наций осуществился переход от большой традиционной семьи к нуклеарной, что изменило условия воспроизводства человека и, соответственно, структуры родства. Разрушилась социальная система, базировавшаяся на сословно-корпоративных связях, а атомизированные индивиды на экономических основаниях объединились в классы, превратившиеся в основные элементы новой социальной системы. Презумпция понятности мира в этой системе начала обес-

печиваться универсально-понятийным социокодом [5]. Земной шар воспринимался как арена соревнования наций. Правила же этих всемирных состязаний начали задаваться концепцией прогресса. В силу этого каждый член нации нуждался в непрекращающейся вторичной социализации, которая стала обеспечиваться средствами массовой информации [6].

Все это привело к тому, что политические границы государства стали восприниматься как некое метафизическое пространство нации. Оно начало мыслиться как однородное и относительно замкнутое (явная аналогия с внутренним пространством личности, что только подчеркивается принципом невмешательства во внутренние дела). Границы же начали мыслиться как некие непрерывные линии, как важные социальные институты, отвечающие за отдельность нации и за ее взаимодействие с другими нациями. Ранее этого не было. Тайский историк Тхонгчай Виничакул изучил этот процесс на примере своей родины. Он установил, что до 70-х годов XIX в. границы Таиланда отмечались камнями, которые устанавливались далеко не везде, а только возле стратегически важных перевалов. Бенедикт Андерсон так передает его мысль: "Их понимали горизонтально, на уровне глаз, как точки протяженности королевской власти, а не как что-то "возникшее из воздуха". Лишь в 70-е годы прошлого века (т.е. XIX в. — И.К.) тайские лидеры начали воспринимать границы как сегменты непрерывной линии на карте, не соответствующей ничему видимому на земле, но устанавливающей границы исключительного суверенитета, втиснувшегося между другими суверенитетами" [7].

Нация ставила регионы в жесткую зависимость от центра. Однако, именно в отношениях между регионами и центром происходила постоянная интерпретация национальной культуры. Через это повышались адаптивно-адаптирующие силы нации. В связи с этим важно подчеркнуть, что культурная жизнь региона не может характеризоваться термином "субкультура", что в настоящий момент получило в нашей литературе известное распространение [8]. На уровне региона в полной мере происходит интерпретация целостной национальной культуры, а не создаются культурные средства для самозамкнутости.

С 60-х годов XX в. в развитых странах начался процесс актуализации региональных идентичностей. Первоначально в любой стране он воспринимался центром настороженно, как угроза целостности национальной жизни. Однако, далее стало понятно, что против регионализации бороться бессмысленно. В Западной Европе последовали изменения местного управления (Испания — 1978., Франция — 1982 г., Великобритания — 1999 г.). Хотя региональные проблемы в разных странах решаются по-раз-

ному, но права регионов признаются повсеместно. При Еврокомиссии в 1992 г. был создан как совещательный орган Комитет регионов, через который регионы пытаются решать свои проблемы даже минуя национальный уровень [9.] Все большее значение в регуляции отношения между властями разных уровней начинает играть юридический принцип субсидиарности, т.е. разграничения компетенции. Неожиданную актуальность начали приобретать разработки средневековых юристов (например, Й.Альтузиуса) [10].

Все это является свидетельствами того, что регионализация связана с глубокими преобразованиями всей социальной системы. Другой стороной этих преобразований стала глобализация. Общим их основанием выступает становление постиндустриального общества [11]. В этих условиях регионы начинают приобретать значение самостоятельных креативных центров. Пока это не означает разрушения наций, однако этот их этап развития весьма отличается от того, который уже был описан применительно к становлению и торжеству индустриального общества. Все большее значение в жизни наций начинают играть региональные системы.

Каждое из изменений пространственного структурирования общества было связано с изменениями ценностной картины мира. Переход к постиндустриализму, регионализация, глобализация существуют в одном контексте с коммуникацией, диалогом, плюрализацией, исчерпанием великих идеологий. В.С.Бакиров считает, что "постиндустриальный человек только в общении находит подтверждение своей социальности; только равнозначие, открытое "субъект – субъектное" отношение не дает ему "атомизироваться", выпасть из социума и тем самым разрушить его" [12]. Явление это очень неоднозначное. В.К.Шохин имел все основания написать: "... При дальнейшем успешном воспитании постмодернистской идеологией (а речь идет именно об идеологии, вопреки декларированию противоположного самими постмодернистами) "популярного сознания" на подобном "эйдосе" мы вряд ли вправе рассчитывать на минимальную хотя бы долговечность европейской цивилизации" [13].

Все это заставляет обратиться к общесоциологической теории ценностей. Будучи ограниченным объемом статьи, вынужден быть очень кратким. Подробное изложение моей позиции по этому вопросу содержится в предшествующих публикациях [14].

Современные философы выделяют в качестве предпосылок современных поисков четыре периода в рефлексии над ценностями: паскалевский, "шотландский", кантовский и лотцанский [15]. Именно Рудольф Герман Лотце (1817-1881) ввел в науку само понятие ценности [16].

В отечественной социологии сейчас доминируют два подхода к феномену ценностей. **Первый** можно назвать предметным. Согласно его сторонникам в качестве ценностей выступают определенные фрагменты внешнего мира, которые способствуют удовлетворению человеческих потребностей и реализации интересов. В таком реистическом духе высказывался О.Г.Дробницкий, называя ценностями человеческое, социальное и культурное значение определенных явлений действительности [17]. С небольшими нюансами, но в подобном духе, определял ценности и А.Г.Здравомыслов: "Ценность – особое общественное отношение, благодаря которому потребности и интересы человека или социальной группы переносятся на мир вещей, предметов, духовных явлений, придавая им определенные социальные свойства, не связанные прямо с утилитарным назначением этих вещей, предметов, духовных явлений" [18].

Не буду заниматься мелкими придирками, хотя некоторые замечания о духовных явлениях напрашиваются сразу. Рассмотрю сам подход, выраженный в этих определениях. Во-первых, здесь как однопорядковые феномены рассматриваются потребности и интересы, что несправедливо [19, 20]. Во-первых, потребности и интересы относительно независимы от конкретных фрагментов внешнего мира и могут переноситься с одного фрагмента на другой, не теряя своего качества. Во-вторых, само существование человеческих потребностей и интересов уже предполагает ценности.

Второй подход состоит в определении ценностей через понятие значимых отношений между человеком и миром. Он возник из осознания противоречивости первого подхода. Так, словацкий ученый В.Брожек предложил отличать "ценностную предметность" от собственно ценностей, считая, что последние можно истолковать, как "... конкретный субъективный способ проявления ценностной предметности" [21].

Это явное умножение сущностей сверх надобности, к тому же переводящее ценности на уровень сугубо субъективных явлений. Более того значимые отношения неизбежно будут ситуационными, так как значения различной предметной реальности в разных контекстах различно. В силу этого данный подход вряд ли раскрывает смысл феномена ценностей.

Рассмотрев такие функции ценностей как интегративная, регулирующая, идентификационная и ту, которая согласно Т.Парсонсу состоит в выполнении роли стандартов или критериев при выборе из наличных альтернатив [22], можно предложить новый подход к пониманию ценностей. Общество существует благодаря удовлетворению его потребностей как целостности. **Проекты этих структурных и функциональных основ существования общества и являются ценностями.** Подчеркну, что ценно-

стями являются не сами потребности и не предметы внешнего мира, которые могут удовлетворять эти потребности, а проекты их удовлетворения. То есть **ценностями являются формы деятельности, которые способствуют сохранению и развитию общества**. Конечно, реальная деятельность колеблется относительно этих проектов, но так или иначе должна им соответствовать. В противном случае общество просто погибнет.

С моей точки зрения ценности являются моментом общественной онтологии, внося в сами основания общества момент телеономии. Это своеобразные объективно существующие идеи, но идеи не являющиеся продуктом какого-либо разума, а возникшие в результате функционирования общественного организма. Идея как форма мышления, разрешая какое-то противоречие, выполняет креативные функции в человеческой деятельности. Одним из первых это понял П.Д.Юркевич [23].

Итак, ценности не создаются в процессе сознательной рефлексии. Сознание может их только в той или иной мере отразить. При этом сложность состоит в том, что сознание находит их в реальном процессе своего функционирования. Это относится и к знаковой системе естественного языка. Здесь самым емким выражением ценностей являются символы.

Ценности являются основой определенного общественного порядка. В этом случае они выступают порождающей системой целого спектра общественных норм. Наверное, вполне возможно вслед за Станиславом Эрлихом процесс возникновения норм рассматривать через категорию общественного решения [24]. Но это вовсе не произвольные индивидуальные решения. Эти образцы поведения возникают как результат разрешения како-то проблемной ситуации. Причем само это решение принимается в контексте ценностной системы.

И ценности, и нормы можно рассматривать как системы, но очень сложные, а, следовательно, противоречивые. Еще больше усложняет ситуацию то обстоятельство, что каждая общественная группа по-своему интерпретирует общественную онтологию. Общественная онтология – это вообще чрезвычайно трудная тема. Есть общая онтология общества, но есть не менее объективная онтология той или иной общественной группы. Эти онтологии, имея общее основание, тем не менее могут находиться в отношениях, описываемых такой категорией диалектики как противоречие.

Невозможно существование какой-либо общественной группы, если она своеобразно не интерпретирует ценностную систему общества, а, следовательно, не создает систему собственных норм. Через это возникает групповой порядок, отграничивающий одну социальную группу от другой. Не составляет исключения и

территориальные общности.

В современных исследованиях региональной жизни подчеркивается момент социального порядка. "Для социологии регион выступает как форма территориальной организации социальной структуры общества, социальных связей и отношений, социальных институтов и процессов, социальных общностей и групп в их развитии" [25]. Социальный порядок возможен лишь при принятии социальными акторами определенной системы норм, регулирующих их жизненные практики. Эти системы норм в свою очередь укоренены в ценностной системе.

В региональной жизни имеет место двоякая специфичность ценностей и норм. С одной стороны, на уровне региона интерпретируются системы ценностей и норм, имеющих общенациональный характер. С другой стороны, существование региона порождает свои специфические ценности и нормы.

Попытаюсь проиллюстрировать сказанное эмпирическим материалом, полученным в 2001 г. в шахтерских городах и поселках Луганской области. Он накоплен в ходе массового опроса, который был частью большого исследовательского проекта "Говорить и быть услышанным". Реализация проекта стала возможной благодаря гранту, предоставленному Европейским Союзом луганской областной экологической организации "Зелений світ" в рамках Программы Трансатлантической Инициативы. Исследовательские процедуры были осуществлены Центром по изучению общественных процессов и проблем гуманизма под руководством автора этих строк. Весь инструментарий также был подготовлен мною. Сейчас я обращаюсь к материалам этого исследования не потому, что они единственные, имеющиеся в моем распоряжении. Материалы, которые были получены в течение 10 лет до этого исследования, и материалы исследований 2002 г., подтверждают типичность данных 2001 г. Но исследование в рамках проекта "Говорить и быть услышанным" специально было нацелено на отражение ценностного сознания наших жителей.

В результате было выяснено, что сам регион является для жителей Донбасса очень значимой ценностью. По значимости он уступает только семье (см таблицу 1).

Если воспользоваться терминологией М.Роккича [26], то можно сказать, что в ценностном сознании наших граждан доминируют такие терминальные ценности как жизнь человека, семья, благополучие, личная свобода, общение. Однако, примечательным является то, что ценя благополучие, наши респонденты на первое место ставили бытовую комфорт, а не богатство. Видимо, в сознании большинства людей богатство выполняет служебную роль, а не выступает самоцелью.

Богатство вызывает наибольшие ценност-

Таблиця 1. Распределение ответов на вопрос: "Без каких из перечисленных характеристик ваше представление о себе будет невозможным?". (%)

№ п/п	Идентитеты	г. Краснодон N = 400	г. Брянка N = 400	г. Золотое N = 200	пос. Урало-Кавказ N = 200	Все опрошенные N = 1200
1.	Самостоятельная, суверенная, неповторимая личность	37,5	19,3	20,5	16,0	25,0
2.	Член семьи	68,8	53,8	54,0	35,0	55,7
3.	Член дружеского круга	39,8	18,0	21,0	4,0	23,4
4.	Член определенного трудового (учебного) коллектива	26,3	16,3	17,0	2,5	17,4
5.	Человек, связанный с определенным кругом людей деловыми связями	10,3	11,0	7,5	0,0	8,3
6.	Человек определенной профессии	25,8	19,8	21,0	3,5	19,3
7.	Человек определенного образования	26,5	12,5	11,5	1,5	15,2
8.	Человек определенных политических убеждений	16,0	5,5	10,5	0,0	8,9
9.	Житель определенного населенного пункта	22,3	19,0	14,5	8,5	17,6
10.	Житель Донбасса	51,0	18,0	36,5	33,5	34,7
11.	Человек определенной нации	24,5	3,0	8,5	1,0	10,8
12.	Гражданин Украины	47,5	12,3	47,0	11,5	29,7
13.	Советский человек	25,5	6,0	19,0	52,0	22,3
14.	Житель СНГ	11,5	6,0	3,5	6,0	7,4
15.	Человек определенной религии	17,8	3,0	3,5	1,5	7,8
16.	Европеец	14,3	4,3	3,0	1,5	6,9
17.	Житель планеты Земля	35,0	20,5	18,5	7,5	22,8
18.	Человек с определенными художественными вкусами	26,5	9,5	5,0	1,0	13,0
19.	Другое	2,0	3,5	0,5	0,5	2,0

Таблиця 2. Распределение ответов на вопрос: "По пятибалльной шкале оцените значимость для Вас следующих ценностей".
В баллах. Шкала: 1-5

№ п/п	Ценности	г. Краснодон N = 400			г. Брянка N = 400			г. Золотое N = 200			Пос. Урало-Кавказ N = 200			Все опрошенные N 1200		
		Ме-ди-ана	Сред-ний балл	Стандартное отклонение	Ме-ди-ана	Сред-ний балл	Стандартное отклонение	Ме-ди-ана	Сред-ний балл	Стандартное отклонение	Ме-ди-ана	Сред-ний балл	Стандартное отклонение	Ме-ди-ана	Сред-ний балл	Стандартное отклонение
1.	Богатство	4	2,7	1,7089	3	3,2	1,6048	3	2,7	1,6347	3	3,2	1,3308	3	3,0	1,613
2.	Личная независимость	5	3,9	1,6280	5	3,6	1,5897	5	3,6	1,6912	5	4,8	0,5970	5	3,9	1,556
3.	Профессиональная самореализация	5	3,2	1,8516	5	3,5	1,6919	4	3,0	1,8888	5	4,2	1,1691	4	3,5	1,751
4.	Бытовой комфорт	5	4,3	1,0039	4	3,4	1,6806	4	3,9	1,4205	5	4,1	1,1117	4	3,9	1,406
5.	Высокий общественный престиж	4	2,5	1,6880	4	2,9	1,7729	3	2,7	1,7650	3	3,0	1,5411	3	2,8	1,714
6.	Свободное духовное развитие	5	3,5	1,6881	3	2,6	1,8080	4	3,1	1,7412	5	4,3	1,3790	3	3,2	1,792
7.	Способность решать важные общественные задачи	4	2,1	1,6305	4	2,4	1,7456	3	2,6	1,7954	3	2,8	1,2308	3	2,4	2,929
8.	Успешное воспитание детей	5	4,2	1,5584	5	4,1	1,5443	5	4,5	1,2334	5	4,9	0,3988	5	4,3	1,406
9.	Общение с близкими по духу людьми	5	4,2	1,1981	4	3,9	1,2813	5	4,1	1,3800	5	4,8	0,6213	5	4,2	1,224
10.	Развлечения	4	2,5	1,5326	3	2,8	1,7582	3	2,6	1,4840	3	2,6	1,2634	3	2,6	1,568
11.	Власть над людьми	1	1,4	1,1417	3	1,4	1,5234	1	1,2	0,9275	3	1,7	1,2493	2	1,4	1,280
12.	Любить и быть любим(ой)ым	5	4,6	1,1165	5	4,2	1,1878	5	4,7	1,0419	5	4,9	0,6112	5	4,5	1,090
13.	Крепкое здоровье	5	4,9	0,4231	5	4,7	0,6383	5	5,0	0,2887	5	5,0	0,1414	5	4,9	0,474
14.	Крепкая семья и родственные отношения	5	4,8	0,7671	5	4,6	0,7807	5	4,9	0,4302	5	5,0	0,0000	5	4,9	0,672

Таблица 3. Распределение ответов на вопрос: "Можно ли сказать, что в нашем обществе главным показателем успеха человека является богатство?". В %.

№ п/п	Ответы	г. Краснодар N = 400	г. Брянка N = 400	г. Золотое N = 200	пос. Урало- Кавказ N = 200	Все опрошенные N = 1200
1.	Да	69,4	77,3	60,8	69,4	70,6
2.	Нет	24,6	10,5	16,6	28,1	19,1
3.	Затрудняюсь с ответом	6,0	12,2	22,6	2,5	10,3

Таблица 4. Распределение ответов на вопрос: "Как с Вашей точки зрения следует вести себя в обществе, где главной жизненной ценностью стали богатство, деньги?". В %.

№ п/п	Позиции в отношении погони за богатством	г. Краснодар N = 400	г. Брянка N = 400	г. Золотое N = 200	пос. Урало- Кавказ N = 200	Все опрошенные N = 1200
1.	Надо добиваться богатства любой ценой	10,5	11,8	7,1	0,5	8,7
2.	Надо добиваться богатства только законными средствами	31,3	32,8	37,4	32,3	32,9
3.	Надо отказаться от погони за богатством и уйти от такого общества в личную жизнь	20,3	18,6	17,2	4,6	16,6
4.	Надо добиваться переустройства этого общества на иных основаниях	36,3	27,0	36,4	62,6	37,6
5.	Другое	1,6	9,8	1,9	0,0	4,2

Таблица 5. Любовь к себе и любовь к другим. "С каким из приведенных утверждений Вы согласны?" В %.

№ п/п	Утверждения о соотношении любви к себе с любовью к другим	г. Краснодар N = 400	г. Брянка N = 400	г. Золотое N = 200	пос. Урало- Кавказ N = 200	Все опрошенные N = 1200
1.	Чтобы полюбить других, надо, прежде всего, полюбить себя	38,0	31,7	27,5	21,5	31,4
2.	Надо любить своих близких, а затем уже себя	22,5	23,6	21,0	8,0	21,2
3.	Надо любить всех людей, а затем уже себя	16,0	19,6	27,0	18,5	19,5
4.	Надо любить всех людей, а себя любить не обязательно	4,0	10,1	7,5	0,5	6,0
5.	Затрудняюсь с ответом	19,5	15,0	17,0	51,5	22,9

ные конфликты в сознании жителей Донбасса. С одной стороны, большинство уверено в том, что богатство превратилось в нашем обществе в главный критерий оценки жизненного успеха (см. таблицу 3).

С другой стороны, далеко не все соглашались с таким положением. Наряду с "инноваторами" и конформистами заметной группой являются "бунтари" [27] (см. таблицу 4).

На основании этого можно сказать, что жи-

тели Донбасса – это люди малых групп. Но это будет далеко не вся правда. Ценностно ориентируясь прежде всего на малые группы, донбассовцы стремились центрировать эти группы на себя. Это видно из следующих двух таблиц (см. таблицу 5 и 6).

Результатом таких ценностных установок является неумение координировать свои усилия в больших масштабах без помощи государства. В силу этого в кризисных ситуациях люди

Таблица 6. Распределение ответов на вопрос: "С каким утверждением о счастье Вы согласны?" В %.

№ п/п	Утверждения о счастье	г. Краснодар N = 400	г. Брянка N = 400	г. Золотое N = 200	пос. Урало- Кавказ N = 200	Все опрошенные N = 1200
1.	Можно быть счастливым, лишь борясь за счастье всего общества	8,2	6,2	9,4	19,0	9,2
2.	Можно быть счастливым, лишь реализуя волю Бога	14,2	6,7	4,0	5,0	8,1
3.	Можно быть счастливым, имея хорошую семью, друзей, коллег по работе, стараясь, чтобы всем им было хорошо. Это возможно, даже если с обществом не все в порядке, а в существовании Бога не уверен	33,6	36,5	43,6	13,5	32,9
4.	Можно быть счастливым независимо ни от кого. Это чисто личное состояние. Его надо ощутить пока живёшь, ибо другой жизни не будет	21,6	22,4	22,3	8,0	19,8
5.	Другое	4,0	9,1	3,0	0,0	4,9
6.	Счастье невозможно вовсе	4,5	8,1	2,0	3,0	5,0
7.	Затрудняюсь с ответом	13,9	11,0	15,7	51,7	20,1

Таблица 7. Распределение ответов на вопрос: «Если бы Вам пришлось принимать решение об участии в забастовке или другой форме протеста, которое могло бы привести к Вашему увольнению или к другим неприятным последствиям, то чье мнение Вы бы приняли во внимание?» В % от числа опрошенных. Если не выбиралась первая позиция, то респонденты могли выбрать несколько вариантов.

№ п/п	Чье мнение значимо	г. Красно- дон N = 400	г. Брянка N = 400	г. Золотое N = 200	пос. Урало- Кавказ N = 200	Все опрошенные N = 1200
1.	Только свое собственное	54,3	50,5	53,5	56,0	53,2
2.	Членов семьи	29,0	20,5	18,0	11,5	21,4
3.	Других родственников	9,0	2,3	1,0	4,5	4,7
4.	Друзей	17,0	2,5	2,0	5,5	7,8
5.	Коллектива, в котором работаю	19,3	15,5	20,5	13,0	17,2
6.	Начальства на работе	4,3	2,5	0,5	3,5	2,9
7.	Профсоюза	7,0	4,0	7,0	2,0	5,2
8.	Политических партий	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
9.	Органов гос. власти	0,5	0,8	0,5	0,0	0,5
10.	Органов местного самоуправления	0,3	0,8	2,0	0,5	0,8
11.	Церкви (священников)	3,0	1,5	0,0	0,5	1,5
12.	Ученых	0,3	0,5	0,5	0,0	0,3
13.	Журналистов	0,5	0,8	0,0	0,0	0,4
14.	Других авторитетных людей	0,3	0,3	0,0	0,0	0,2
15.	Другое	0,0	1,3	0,0	0,0	0,4
16.	Затрудняюсь с ответом	5,3	14,5	8,5	23,5	11,9

ориентируются на индивидуалистические стратегии выживания, что препятствует накоплению социального капитала (см. таблицу 7).

По-своему эти черты Донбасса отразил оригинальный японский исследователь Хироаки Куромия [28]. Для него свобода, понимаемая как исход, внутренне связана с насилием. Причем насилие проявляется и как внутренняя интенция, и как внешний террор центральной власти по отношению к непокорному региону.

Не думаю, что особенности ценностного

мира Донбасса являются непреодолимым препятствием для построения гражданского общества. Однако, пути к нему должны учитывать местную специфику. Иначе идея гражданского общества разобьется о недоверие между людьми. И еще одно. От дальнейшего изучения ценностных миров украинских регионов зависит результативность поисков модели гармонического межрегионального взаимодействия.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Тишков В.А. Забыть о нации (Пост-националистическое понимание национализма) // Вопросы философии. - 1998. - № 9. - С. 26.
2. Арутюнов С.А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. - М., 1989. - С. 59.
3. Там же.
4. Тоффлер Э. Третья волна / Пер. с англ. - М., 1999. - С. 92-117.
5. Лобас В.Х. Українська і зарубіжна культура. - К., 2000. - С.33.
6. Кононов І.Ф. Етнос. Цінності. Комунікація (Донбас в етнокультурних координатах України). - Луганськ, 2000. - С. 277-315.
7. Андерсен Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Пер. с англ. - М., 2001. - С. 190.
8. Слюсаревский Н. Субкультура как объект исследования // Социология: теория, методы, маркетинг. - 2002. - № 3. - С. 126.
9. Кононов І. Інтеграція і регіоналізація в Європі: погляд з Уельсу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2001. - № 4. - С. 207.
10. Kuhnhardt L. Federalism and Subsidiarity. Reflections on a German and European Question // The example of Federalism in the Federal Republic of Germany. A Reader. - Sankt Augustin, 1994. - P. 23-25.
11. Кононов І.Ф. Глобалізація і регіоналізація в сучасному світі // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. - Харків, 2001. - С. 87-91.
12. Бакиров В.С. Історичні форми ціннісної свідомості (стаття друга) // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Кармазіна. - 2001. - № 527. - "Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи" (Вип. 13). - Харків, 2001. - С. 12.
13. Шохин В.К. "Проект" персоніологічного антропологічного і філософського цінностей // Вопросы философии. - 2002. - № 6. - С. 117.
14. Кононов І.Ф. Етнос. Цінності. Комунікація. - С. 156-227.
15. Шохин В.К. Указ соч. - С. 118.
16. Об истории понятия см.: Бакиров В.С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора. - Харьков, 1998. - С. 11-46, 69-75.
17. Философский энциклопедический словарь. 2-е изд. - М., 1989. - С. 732.
18. Социологический справочник / Под общ. ред. В.И.Воловича. - К., 1990. - С.120.
19. Хмелько В.Е. Социальная направленность личности: некоторые вопросы теории и методики социологических исследований. - К., 1988.
20. Здравомыслов А.Г. Социология конфликта: Россия на путях преодоления кризиса. - М., 1995.
21. Брожик В. Марксистская теория оценки. - М., 1982. - С. 33.
22. Парсонс Т. Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем // Американская социологическая мысль. Тексты / Под ред. В.И.Добренкова. - М., 1994. - С.455.
23. Кркевич П.Д. Выбранные. - К., 1993. - С. 3-72, 286-294.
24. Ehrlich S. Dynamika norm. - Warszawa, 1988.
25. Прикладная социология / Под ред. Ю.С.Колесникова. - Ростов-наДону, 2001. - С. 41.
26. Rokeach M. The Nature of Human Values. - N. Y.; L. 1973.
27. О терминологии см.: Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. - К., 1996. - С. 89-105.
28. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки / Пере. з англ. - К., 2002.

Г. А. МАХМАДАМІНОВА

СОЦІАЛЬНО-НЕБЛАГОПОЛУЧНА СІМ`Я ЯК СОЦІАЛІЗАЦІЙНИЙ МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ ВІДКРИТОЇ АСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

Махмадамінова Гюльнар Адилівна – викладач кафедри соціології та психології Павлоградської філії МАУП. Основні форми формування і розвитку особистості дитини закладаються в сім'ї, в системі сімейних взаємостосунків. Сім'я це соціальний інститут, що визначає характер, світобачення, погляди, навички індивіда. Вони сприяють появі системи ціннісних орієнтацій, його стилю життя. В сім'ї дитина одержує конструктивну або деструктивну соціалізацію, знайомиться з нормами соціальної поведінки і навичками застосування їх на практиці. Отже, можна з впевненістю сказати, що основи створення позитивних чи то негативних установок загалом закладається в родині, в умовах її моральної атмосфери. Відсутність останньої в більшості випадків призводить до початку процесу соціопатогенезу особистості, до її моральної деформації. Проблема соціально-неблагополучних сімей у сучасному українському соціумі є досить актуальною.

Ця категорія родин постійно зростає під впливом широкомасштабних макрофакторів, що спричиняють деформації функцій соціального інституту сім'ї. За думкою автора домінуючими з них є:

- погіршення соціального становища населення,
- нестабільне соціально-економічне становище держави,
- суттєві зміни в освітньо-виховній сфері дітей,
- занепад традицій родинного виховання,
- загальний стан аномії суспільства.

Вчені: С.Д.Арзуманян, А.Н.Єлізаров, В.Н.Кудрявцев, Г.М.Міньковський, М.Раттер, визнають, що фактором, визначаючим сімейне неблагополуччя є невиконання родиною функцій матеріального забезпечення, виховання, соціалізації молодих генерацій [1; 2]. Термін соціально-неблагополучна сем'я більшою мірою використовується службами у справах неповнолітніх, і нами був визначений, як та соціальна система, котра не виконує свої функції по вихованню, навчанню та належному утриманню дітей, у такій сім'ї процеси соціалізації відносно підростаючого покоління мають деструктивну спрямованість. Дана соціальна система характеризується конфліктними ситуаціями як між дітьми та батьками, так і між подружжям першочергово.

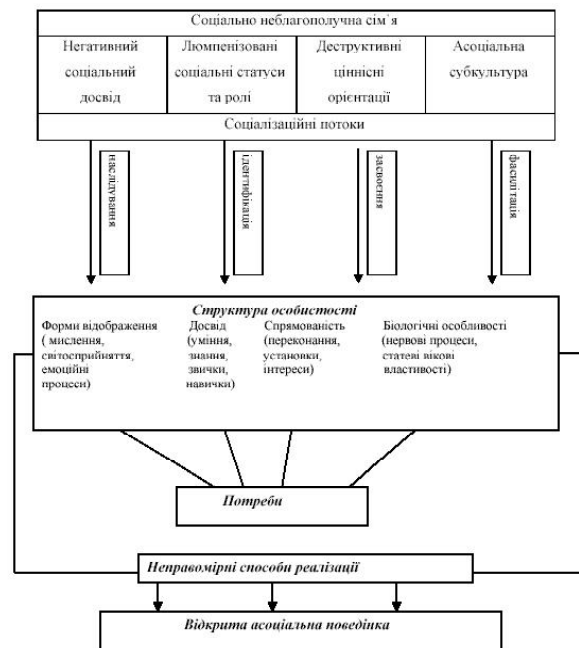
Категорія соціально-неблагополучних сімей здійснює деструктивний вплив на дітей, що в ній проживають. Він виявляється в поступовому процесі формування та засвоєння соціальних установок. Виходячи з аналізу етіології деструктивного розвитку неповнолітніх ми зробили висновок, що спочатку несприятливі ситуації впливають на особистість, деформуючи її, а потім вже з'являються потреби негативного характеру, розвиваються асоціальні установки особистості з переходом у відкриту асоціальну поведінку [3; 4]. Отже, з початку створення асоціальної установки головну роль відіграє несприятлива ситуація сімейного оточення. Якщо бути стислим, то саме на базі цих роздумів та аналізу численного емпіричного матеріалу ми зробили висновок, що сім'я (внашому випадку соціально-неблагополучна) виступає своєрідним соціалізаційним механізмом формування відкритої асоціальної поведінки.

Ми розробили схему формування асоціальних установок у дітей з неблагополучних родин. Розглянемо її (таблиця 1).

В таблиці відображені механізми створення у дітей з соціально-неблагополучних сімей асоціальних установок і відкритої асоціальної поведінки. Народжуючись у сім'ях подібної категорії, діти перебувають під впливом соціалізаційних потоків, що сприяють засвоєнню деструктивної поведінки батьків та їх асоціальних ціннісних орієнтацій. Тобто, подібним чином ут-

ворюється структура особистості з уже притаманними негативними установками, які можуть актуалізуватися під впливом сприятливої ситуації. Далі на кожному етапі життя у дитини з'являється все більше потреб, що в силу об'єктивних умов сімейного неблагополуччя не можуть бути реалізовані правомірним способом. І саме тоді актуалізовані негативні установки потребують ситуації для неправомірної реалізації потреб, що згодом переходить у відкриту асоціальну поведінку.

Таблиця 1. Механізм створення у дітей з соціально неблагополучних родин асоціальних установок та відкритої асоціальної поведінки.

Далі буде доречно розглянути більш детально згідно таблиці механізм формування асоціальної поведінки у неповнолітніх з неблагополучних родин. Отже, виходячи з самого визначення та сутності поняття даної категорії родин ми окarakterизували їх соціальний досвід, соціальні статуси, ціннісні орієнтації, та субкультурну належність. Мотивом саме цих сутнісних характеристик став їх вплив на неповнолітніх, що ростуть в сім'ї, та можливість емпірично зафіксувати саме ці впливові соціальні параметри. Вищезгадані характеристики утворюють соціалізаційні потоки сімейної соціалізації, яка як загалом відомо, здійснюється за допомогою наслідування, ідентифікації, засвоєння, фасилітації, саме ці соціальні процеси досить детально обгрунтовані та охарактеризовані у теоріях особистості та являються апіорі у вивченні соціалізації та, на наш погляд у додаткового уточнення не потребують. Тобто завдяки наслідуванню, ідентифікації, засвоєнню, фасилітації відбувається більшою мірою процес утво-

рення соціальної структури особистості неповнолітнього. Далі якщо ми звернемось до психології та соціальної психології, то зможемо визначити складові структури особистості та їх сутнісне наповнення, ними є форми відображення, досвід, спрямованість, переконання та сутто біологічні особливості нервової системи (доречі деякі з них за ствердженням психологів успадковуються від батьків).

Ми гіпотетично уявимо, що соціальні складові родини, а саме: соціальний досвід, соціальні статуси, ціннісні орієнтації, та субкультурна належність сім'ї впливають на формування структури особистості неповнолітнього, формуючи лінію його соціальної поведінки. Далі будемо додержуватись вікових особливостей дитини слідкувати за її соціальним розвитком, отже, починаючи з молодшого шкільного віку у дітей з'являються та утворюються власні потреби. Деякий час саме батьки задовольняють більшість з них та власним досвідом навчають дитину способам їх задоволення. Виходячи

з визначення категорії соціально – неблагополучних родин ми можемо з впевненістю вказувати, що нездатність належним чином задовольнити дитячі потреби і виступає критеріальною для соціального неблагополуччя родини, тобо вони не цілком задовольняють потреби неповнолітніх, виявляючи неправомірні або соціально-неефективні способи їх задоволення, продукуючи це у структуру особистості дитини. Далі структура особистості завдячуючи своїм формам відображення, досвіду, спрямованості, біологічним особливостям нервової системи формує способи реалізації існуючих потреб і формує їх неправомірними завдяки деструктивним ціннісним орієнтаціям дитини, її негативному соціальному досвіду сімейного оточення.

Ми здійснили спробу теоретичного аналізу механізмів формування у дітей з соціально-неблагополучних родин асоціальних установок, неправомірних способів реалізації соціальної потреби, відкритої асоціальної поведінки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арзуманян С.Д. Микросреда и отклонение социального поведения детей и подростков. - Ереван, 1980. - 253с.
2. Батьки і діти: соціальне самопочуття дітей в українських сім'ях /Г.В.Святченко, Л.С.Вашнець, - К.: Логос, 2000. - 92с.
3. Горьковая И.А. Влияние семьи на формирование делинквентности у подростков // Психологический журнал 1994. - №2. - С.57 - 65.
4. Елизаров А Н. Ценностные ориентации неблагополучных семей // Социс 1995 - №7. - С. 93-99.

ПОЛІТОЛОГІЯ

С. А. КВИТКА

ПРОГНОСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ТЕОРИИ "ДЛИННЫХ ВОЛН"

Квитка Сергей Андреевич – начальник управления внутренней политики Днепропетровского городского совета, доцент кафедры политологии Днепропетровского национального университета

В начале 70-х годов ХХ века мирскую экономику охватил глубокий и необычный кризис. Необычность его заключалась, во-первых, в том, что он охватил все без исключения отрасли хозяйства, а во-вторых, – эти кризисные явления не укладывались в закономерности 11-летнего циклического развития капиталистического хозяйства, которые анализировали К.Маркс и другие известные экономисты.

В это время П.Самуэльсон, У.Ростов и другие видные ученые Запада обратили внимание на то, что еще в начале 40-х годов ХХ века австрийский экономист Й.Шумпетер с точностью до 1 года предсказал начало кризиса всей социально-экономической системы общества именно в начале 70-х [4]. В 1973 г. с ураганного роста цен на нефть и другие энергоносители начался самый обширный после "Великой депрессии" экономический кризис, продолжавшийся практически без перерывов на протяжении 10 лет. Основой для столь точного прогноза стала теория "больших циклов конъюнктуры" российского ученого Н.Д.Кондратьева.

Под современным названием, "теория длинных волн", данная концепция получила широкое распространение, и благодаря информационным технологиям и современной статистике, феномен "длинных волн" нашел подтверждение.

Нельзя сказать, что открытие "длинных волн" заслуга одного человека. И если данное явление после книги Й.Шумпетера в мировой литературе именуют не иначе как "волны Кондратьева", то это лишь справедливое признание огромного вклада российского ученого в изучение и популяризацию "больших циклов конъюнктуры", как он сам их называл. Вместе с тем следует отметить, что это явление привлекало внимание и других исследователей. В частности, на него обращали внимание, анализируя кризис 60-90-х годов XIX века, Энгельс, Парвус, Каутский, Парето. Тогда казалось, что капитализм должен вот-вот погибнуть, на самом деле он не только не умер, но и получил в 90-х годах новый импульс развития и экономичес-

кого роста.

В 1922 г. Н.Д.Кондратьев впервые изложил гипотезу "больших циклов конъюнктуры", на основании которой дал описание 2-х с половиной больших циклов, начиная с конца 80-х годов XVIII века [1]. На основании исторических и статистических данных он предложил систематическое объяснение того факта, что каждые 50-60 лет общество испытывает "припадки" глубочайших экономических кризисов. Период между этими кризисами можно представить как постепенный подъем и затем спад активности во всей экономической системе, то есть напоминает своего рода волну. Другими словами, "большие циклы" можно рассматривать как нарушение и восстановление экономического равновесия длительного периода. Основная причина их лежит в механизме накопления, аккумуляции и рассеяния основных производительных сил. Причем всегда действие этой основной причины усиливается влиянием вторичных факторов.

Развитие "большого цикла" Кондратьев описывал следующим образом [2]. Начало подъема совпадает с моментом, когда накопление и аккумуляция капитала достигают такого напряжения, при котором становится возможным рентабельное инвестирование капитала в целях создания основных производительных сил и радикального технического переоснащения. Необходимость замены "основных капитальных благ" (крупных промышленных построек, каналов, железных дорог и т.п.), подготовки новой квалифицированной рабочей силы стимулирует длительное оживление конъюнктуры. Это обуславливается не только их физическим износом, но и длительным нарушением равновесия между спросом и предложением на те или иные группы товаров, что вызывает необходимость глубоких изменений в технологической базе производства. Появляются новые товары массового потребления и новые отрасли производства и услуг.

Волнообразный характер этим изменениям

придают возникающие, в свою очередь, изменения на рынке ссудного капитала. В "понижательной" стадии большого цикла спрос на капитал со стороны предпринимателей падает, и ставка ссудного процента снижается. При этом увеличиваются вклады в банки тех лиц, которые получают фиксированные доходы. Поскольку у этих людей текущие расходы в обстановке снижения цен уменьшаются, растет возможность делать сбережения.

С другой стороны, в условиях низких товарных цен вырастает рентабельность добычи золота. Его поступление в оборот тоже удешевляет и увеличивает ресурсы ссудного капитала. Все это в определенное время позволяет предпринимателям с минимальными издержками заняться внедрением в производство изобретений и открытий, накопившихся ранее.

Как результат – начинается период обновления основных фондов длительного пользования, что влечет за собой подъем в смежных отраслях, и, в конечном счете, обеспечивает начало "повышательной" фазы "большого цикла". Со временем спрос на капитал достигает такого уровня, когда он вновь дорожает, и это становится причиной медленного затухания экономического подъема.

Понижение темпа хозяйственной жизни обуславливает также усиление поисков в области усовершенствования техники и восстановление процесса аккумуляции капитала в руках промышленно-финансовых групп, в значительной мере за счет сельского хозяйства.

В результате действия механизмов "большого цикла" восстанавливается баланс экономической системы, а сам "уровень равновесия изменяясь, переходит на иную, как правило, более высокую ступень" [3, с.61].

После 1929 года, в результате политических репрессий Н.Д.Кондратьев не смог продолжить свою работу, а критики его теории пользовались больше революционной сознательностью, чем научными аргументами. Это не удивительно, поскольку вывод из теории Кондратьева мог быть только он – за кризисом последует новый подъем, что в корне противоречило подготовке к скорой гибели капитализма и развертыванию мировой пролетарской революции.

До сих пор продолжают дискуссии среди экономистов о сути явления "длинных волн". Предлагаются различные объяснения, причем иногда с диаметрально противоположных позиций. Вместе с тем, общим в понимании этого явления является то, что каждые 50–60 лет происходят радикальные изменения в технологической базе и в управлении общественным производством – то, что принято сегодня называть структурным кризисом [5].

Структурный кризис, как социально-экономический феномен, является механизмом по-

ступательного развития цивилизации в условиях товарно-денежных рыночных отношений. Это один из важнейших факторов роста производства и совершенствования технологий. То, что в наше время называют научно-технической революцией, на самом деле, является 5-ой научно-технической революцией, каждая из которых давала жизнь новой технологической базе производства.

Так революцию в производстве сделала сначала мануфактура, затем паровой двигатель, электричество, двигатель внутреннего сгорания, наконец – компьютер. Каждый структурный кризис, каждая длинная волна связана с внедрением передовых технологий (накопившихся в предшествующий период). На основе этого появлялись новые товары или их выпуск становился массовым (ткани, металлические изделия, электрические приспособления, автомобили, компьютерные информационные системы в быту и на производстве).

Путем сложных трансформаций с каждой длинной волной цивилизация поднимается на новый уровень. Еще Н.Д.Кондратьев подчеркивал, что "повышательная волна" большого цикла связана со значительными изменениями в жизни общества. "Эти изменения обычно выражаются в той или иной комбинации, в значительных технических изобретениях и открытиях, в глубоких изменениях техники производства и обмена, в изменении условий денежного обращения, в усилении роли новых стран в мировой хозяйственной жизни..." [2, с.47]. В свое время такими странами были Нидерланды, Франция, Англия, Германия, США.

Сегодня изучено 5 последовательных длинных волн в истории человечества (Табл.1). Проявляется длинная волна как всемирное явление, и поэтому в одних странах она проходит в адекватной форме, в других странах в период структурного кризиса происходят отклонения от нормального развития процесса. В результате особенностей своего исторического развития эти страны в той или иной степени отстают от передовых государств.

Следует отметить, что во всех высокоразвитых странах теория длинных волн используется в качестве основы экономического и социального прогнозирования с целью снижения остроты кризисных процессов и разработки долгосрочных показателей экономического роста. При этом существует понимание того, что структурный кризис не является "наказанием" за неправильные действия, но представляет собой социально-экономический механизм объективного процесса перехода общества на новую ступень развития. Болезненность этому явлению в жизни общества придают попытки восстановить экономическое равновесие на старой технологической и управленческой основе.

В настоящее время наиболее распростра-

ненная периодизация "длинной волны" включает в себя 5 фаз (Табл. 1).

Отдельные фазы датируются по годам сред-

падают на фазу депрессии, носят более острый и болезненный характер. В это время все кризисные явления сливаются в практически

Табл. 1. Периодизация длинных волн

Фаза	1-я волна	2-я волна	3-я волна	4-я волна	5-я волна
Депрессия	1772-1783	1825-1838	1873-1885	1929-1938	1974-1982
Оживление	1783-1793	1838-1848	1885-1892	1938-1949	1982-1993
Подъем	1793-1803	1848-1858	1892-1903	1949-1958	1993-2002
Процветание	1803-1812	1858-1866	1903-1913	1958-1966	
Нестабильность	1812-1825	1866-1873	1913-1929	1966-1974	

несрочных кризисов (9–11 лет). "Большие циклы экономической конъюнктуры – отмечал Н.Д.Кондратьев – выявляются в том же едином процессе динамики экономического развития, в котором выявляются и средние циклы с их фазами подъема, кризиса и депрессии. Средние циклы, поэтому, как бы нанизываются на волны больших циклов ... Отсюда – средние циклы, приходящиеся на понижательный период большого цикла, должны характеризоваться длительностью и глубиной депрессий, краткостью и слабостью подъемов; средние циклы, приходящиеся на повышательный период большого цикла, должны характеризоваться обратными чертами" [2, с.58].

В настоящее время установлены и другие, более короткие циклы, имеющие иные основания, чем "длинная волна" (Табл.2).

Более продолжительные циклы вбирают в

сплошной период падения и экономических потрясений. Это вызывает соответствующую реакцию в социальной и политической среде. История войн, революций, массовых народных движений, политических кризисов показывает сложную взаимосвязь с экономическими процессами.

Соотношение циклических и линейных процессов в истории общества – сложная дискуссионная проблема. Вместе с тем, нельзя не отметить, что именно теория "длинных волн" дает возможность долгосрочного социального прогнозирования, позволяет на современной информационной основе определять тенденции развития общества, по-новому освещает многие факты истории нового времени.

Наличие тесной взаимосвязи социальных и политических тенденций с протеканием "длинной волны" отмечал еще Н.Д.Кондратьев. Инте-

Табл. 2. Экономические циклы

Название цикла	Продолжительность в годах	Основания
1. «Длинная волна» Кондратьева	около 50	Радикальные изменения в технологической базе общественного производства
2. Цикл Кузнеца	около 20	Сдвиги в воспроизводственной структуре
3. Цикл Джуглера	7-11	Денежно-кредитные факторы
4. Цикл Китчина	3-5	Динамика относительной величины запасов материальных ценностей на предприятиях

себя, поглощают более короткие. В период подъема и процветания более короткие циклы проходят менее заметно, и могут выглядеть как случайные отклонения от общей тенденции экономического роста. Соответственно кризисы средне- и краткосрочных циклов, которые по-

ресно, что дискутировал с ним на эту тему Л.Д.Троцкий, который признавал сам феномен долгосрочных экономических циклов и подчеркивал важность задачи проследить историю политических партий и государственных учреждений применительно к циклам капиталистичес-

кого развития [8]. Однако революционная логика не позволила ни Л.Д.Троцкому, ни тем более другим критикам Кондратьева, смириться с тем, что капитализм не умирает, а лишь переживает очередной этап обновления. Во многом именно поэтому только на Западе историками рабочего движения делались попытки исследовать взаимосвязь между социальными конфликтами и "длинными волнами".

Именно рабочее движение, как наиболее дестабилизирующий элемент общества, в первую очередь, обратило на себя внимание ученых. Различные формы противозаконных и антиобщественных действий (бунты, сопротивления, массовые выступления и т.п.) трудящихся (в первую очередь, наемных рабочих и других неимущих) проявляются в историческом времени с неодинаковой силой. И здесь также можно наблюдать определенную цикличность, причем в общих чертах совпадающую с "длинной волной" (Табл.3).

Если сравнить эти "всплески классовой

Табл. 3. "Пики" рабочего движения

1810-1820	Движение луддитов
1866-1877	Эпоха Парижской коммуны
1911-1922	Эпоха "социалистических" революций
1967-1973	Горячая весна 1968 г., массовые выступления

борьбы" с периодизацией длинной волны, то увидим, что они соответствуют начальным периодам фаз нестабильности. Продолжаясь 5-10 лет, эти периоды характеризуются противоречивыми тенденциями движения экономических показателей и, одновременно, нарушениями нормального функционирования социальной системы. И здесь возникает вопрос о влиянии особенностей факторов экономического развития (кризис – прогресс) на фактор политической активности социальных групп и классов.

Представления о том, что наибольшая социальная активность проявляется при полном упадке экономических показателей, т.е. в наихудшем состоянии хозяйственной системы, во время самого тяжелого материального положения трудящихся, не находят подтверждения. Динамика заработной платы, цен и распределения доходов, других показателей уровня жизни, свидетельствуют, что воздействие экономических факторов на социально-политическую активность масс, в первую очередь рабочих, является достаточно неоднозначным – все пики массовых движений трудящихся следуют за периодами повышения темпов экономического роста, реальной заработной платы и сравнительно высоким уровнем занятости. Нарушения социального порядка или обострения классовой борьбы происходят в условиях относительно благоприятных для большинства населения, но

совпадают с началом замедления улучшения материального положения.

Смысл данного феномена в том, что влияние экономических факторов, определяющих потребности и интересы трудящихся, взаимосвязано с социально-психологическими процессами, которые ведут к росту социальных ожиданий и расширению представлений о пределах возможного. Экономический фактор в силу объективных закономерностей длинноволнового процесса становится нестабильным элементом установившегося в предшествующую эпоху порядка. Тем самым, экономический интерес людей перемещается в социально-психологическую область. В этих условиях появляется нарушение установленного между экономическими и политическими интересами равновесия, и пассионарные личности (присутствующие во всех этносах) получают значительную поддержку пассивного, в нормальных условиях, большинства. И эта поддержка имеет место до тех пор, пока большинство членов общества не становится вынужденным заняться решением своих личных (насуточных) проблем и проблем общества в позитивном плане.

Отмеченные в Табл.3 "пики" массовой активности служат своеобразными вехами между этапами структурных изменений в обществе. Они сигнализируют о существенных нарушениях в целостной общественной системе и скором начале структурного кризиса. Последние подобные события были связаны с "горячей весной" 1968 года, когда в условиях "общества всеобщего благоденствия" прозвучал протест, сначала студентов и интеллигенции, а затем начались массовые выступления рабочих. Вместе с тем, в условиях уже разразившегося структурного кризиса рабочее движение постепенно пошло на спад. Большинство людей интересовала нормальная работа, а не политическая активность в качестве безработных. Это привело к тому, что в условиях жестких сокращений социальных гарантий со стороны правительства так называемой "неоконсервативной волны" (Рейган, Тетчер и др.) 2/3 общества объединилось в поддержку политики, обеспечивающей, в первую очередь, экономический рост, а не социальное обеспечение.

Продолжительная забастовочная активность шахтеров и металлургов была следствием действительно сложного, но неизбежного процесса отмирания технологически устаревших производств и вытеснения из активной экономической жизни низкоквалифицированной рабочей силы.

Таким образом, во время структурного кризиса существенно изменяется не только экономическая система, но и социальная, и политическая структуры общества, его институциональные характеристики, соотношение и влияние политических сил. Также можно говорить о

том, что массовые деструктивные движения трудящихся способствуют изменению устоявшейся традиционной политической системы (примером этого могут служить, кроме всех отмеченных ранее "пиков" массовой активности наемных трудящихся, забастовки шахтеров и другие массовые выступления в конце 80-х — начале 90-х годов в СССР).

Теория "длинных волн" открывает большие возможности не только для экономического, но и социально-политического прогнозирования. Она создает возможность более объективно взглянуть на причины и последствия социально-политических процессов, определить механизмы взаимодействия экономического цикла и цикла в политической истории.

С точки зрения данной теории в обществе взаимодействуют 2 подсистемы: технико-экономическая и социально-политическая. При этом 1-я — обладает гораздо более быстрой реакцией на возникающие проблемы. Фазы подъема длинной волны стимулируются гармоничной эволюцией экономической и социально-политической структур до тех пор, пока "технологический стиль" не достигает пределов возможного роста эффективности. Преодолевая этот барьер путем проб и ошибок, в производственной сфере формируется новый стиль технологии. Для него уже не подходят господствующие социальные и политические структуры. В то же время институты политической системы, обладая высокой степенью инерции, довольно быстро становятся контрпродуктивными. Их постепенное изменение, опять же в большинстве случаев путем проб и ошибок, прослеживается в рамках спада "длинной волны". Завершение становления новых политических структур становится результатом и последней точкой, знаменующей окончание спада и начало функционирования общества в новых условиях.

Окончательная форма, которую примет новая политическая система, зависит, в конечном счете, от относительной силы участвующих в политическом процессе социальных групп, классов, их самосознания, традиций и способностей к коллективным действиям. Однако следует не забывать, что общий характер производства, существующий в стране, определяет основу формирования политической жизни. В частности, как свободный рынок порождает различные формы демократии, так государственный монополизм или традиционный характер про-

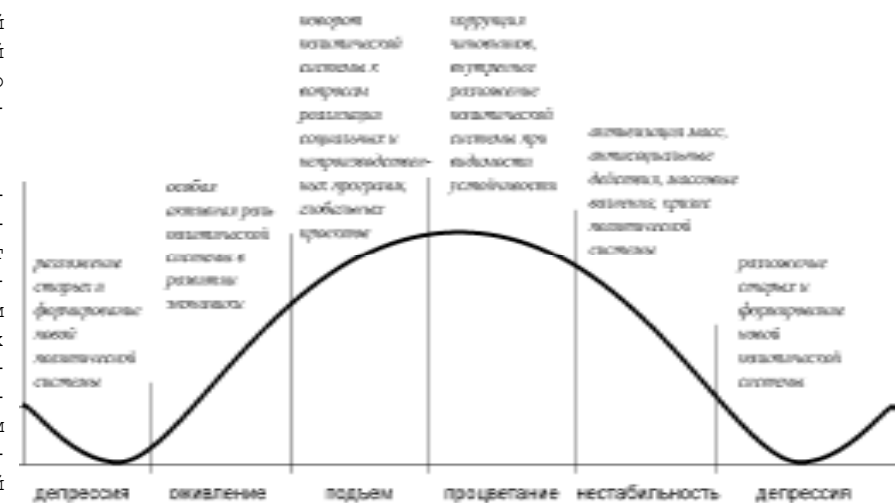
изводства порождают тоталитарный или авторитарный характер власти.

Рассмотрим основные черты процесса становления новой политической системы в условиях рыночной экономики и политической демократии.

Этот процесс можно представить следующим образом. Когда социально-политическая структура становится тормозом для экономического прогресса — предприниматели (руководители производства) начинают испытывать необходимость в коллективной стратегии, способной обеспечить повышение нормы прибыли. Поначалу они могут и не стремиться к сознательной коллективной деятельности, тем более, что ранняя стадия кризиса порождает острую конкуренцию. На этом этапе инициатором реформ выступает государство или непредпринимательские группы. Однако затем предприниматели начинают, не могут не начать, проводить коллективную политику (например — защита отечественного производителя, снижение ставок налогов и т.п.) и обязательно сталкиваются со стремлениями других классов и слоев населения отстаивать и добиваться выгодных условий труда, приемлемого жизненного уровня и качества жизни. В результате получается определенный баланс, зависящий от соотношения сил участников, характера и глубины столкновений. Новая структура всегда отличается от предшествующей, что является одним из факторов последовательной смены стадий роста.

В графическом виде этот процесс может выглядеть следующим образом:

Каковы же особенности взаимодействия в рамках "длинной волны" технико-экономической

и социально-политической систем в обществах, которые трансформируются из тоталитарных?

Когда в начале 70-х мировую систему капитализма охватил острейший кризис, СССР сохранил видимость благополучия и даже по-

вышение темпов экономического роста. На самом деле, это было связано с увеличением доходов от поставок сырой нефти и газа на мировой рынок. СССР наравне с арабскими странами стал одним из крупнейших поставщиков энергоносителей. Ускоренными темпами были построены уникальные нефте- и газопроводы в Европу. Топливо в огромных количествах "потекло" на Запад. Получаемые за это нефтедоллары обеспечили советскому народу на целое десятилетие поддержание уровня жизни, сохранение рабочих мест, но и коррупцию, "разбазаривание" средств и колоссальные непроизводительные затраты. С каждым годом консервировался устаревающий тип индустриальных технологий. Вместо экономии энергоносителей и материалов процветали расточительность и отсутствие экономической и финансовой целесообразности. Началось время, которое в последствии назвали "застоем".

Вместо того, чтобы получаемые из-за рубежа средства вкладывать в наукоемкие производства и технологическое перевооружение (как это, кстати, сделали многие страны – экспортеры нефти), они тратились на потребление, "ширпотреб" для населения, реализацию невиданных проектов и идей. Эти благоприятные экономические условия сыграли злую шутку. В то время как страны Европы и Северной Америки прошли структурный кризис и поднялись на новую ступень развития (постиндустриальное общество), республики Советского Союза остались на этапе индустриального общества с огромными металлургическими и машиностроительными предприятиями, использующими огромное количество энергии на единицу продукции, с многотысячными коллективами работников. Опора на добычу, а не переработку, полезных ископаемых поставила СССР в ряд с развивающимися странами. И высокий уровень военного производства не смог компенсировать отсталость в производстве собственных товаров народного потребления, сельскохозяйственной продукции, бытовой электроники и автомобилей.

В 1982 г. проявились первые признаки окончания мирового энергетического кризиса. Цены на нефть стабилизировались, а затем и достигли приемлемого для передовых стран уровня. Денежный поток в СССР сначала уменьшился, потом прекратился и, наконец, условно говоря, пошел в обратную сторону. СССР все в больших количествах приходилось закупать товары народного потребления и оборудование, которые за время застоя утратили какую-либо конкурентоспособность с товарами западного производства.

В 1985 г. началась "перестройка". Была принята первая попытка, не изменив политической системы, не изменив технико-экономическую базу, дать новый импульс "ускорения"

народному хозяйству и "доказать преимущества социалистической системы". В условиях тоталитарного режима это не казалось невозможным. Однако, после 1987 г. экономическая ситуация стала заметно ухудшаться, и в конце 80-х в полную силу разразился структурный кризис.

Политический цикл, как мы уже отмечали, немного отстает от экономического. "Перестройка", которая свидетельствовала о том, что наступило сложное время преобразований, закончилась тогда, когда действительно начался социально-экономический кризис. Конец 80-х – начало 90-х стало временем наиболее острых социально-политических конфликтов, распалась Федерация советских республик, пролилась кровь, и общество стояло на грани гражданской войны и карательных акций.

С обретением независимости новые страны получили в наследство глубокий экономический кризис, обостренный сложным психологическим состоянием населения (разрушение мифов, стереотипов и потеря коммунистической веры) и жесткими внешнеполитическими обстоятельствами (нарушение установившегося мирового порядка и превращение США в единственную сверхдержаву после распада СССР).

Украина, как и другие бывшие республики СССР, оказалась в положении корабля во время шторма в море со сломанным управлением и неработающим двигателем. В таких условиях эйфория независимости закончилась очень быстро. Спад производства, быстрая инфляция, растущий внешний долг и все остальные черты экономической депрессии встали перед украинским обществом. Требовались адекватные меры для стабилизации ситуации и поиска путей выхода из кризиса. Несомненно, здесь должна была сыграть свою положительную роль политическая структура, но... Тоталитарная система не оставила в наследие ни традиций демократии, ни сколько-нибудь влиятельного слоя предпринимателей, ни частной собственности, ни навыков работы в рыночных условиях. Эта ситуация не изменила действия длинноволнового механизма, но значительно обострила болезненность протекания процесса.

Поскольку главным содержанием структурного кризиса является изменение технологического и управленческого способа производства, постольку и успехи или недостатки преодоления кризиса связаны с уровнем технологических нововведений, сменой управленческих кадров и переобучением рабочей силы. Оценить с этих позиций ситуацию в Украине достаточно сложно. До сих пор основные статистические показатели не отличаются от тех, которые были десятилетия назад. Вместе с тем, показатели социально-экономического развития страны начиная с 1999 года однозначно ука-

зывают на постепенную стабилизацию ситуации и рост производства в конкурентоспособных отраслях.

Это свидетельствует о том, что структурный кризис в Украине завершается, и постепенно появляются новые формы производства и делаются адекватные нововведения. Таковыми стали – национальная валюта, окончание малой и средней приватизации, внедрение новых информационных систем связи, появление предприятий, отвечающих передовым мировым стандартам, и т.п.

Политический цикл следует за экономическим. Предприниматели еще не осознали полностью свои общие интересы и не создали мощной корпоративной системы, способной отстаивать их интересы в соперничестве с государственным аппаратом. Другие участники борьбы за форму новой социально-политической системы – организации трудящихся (в первую очередь, профсоюзы) еще слабы и зависимы.

Политические партии заслуживают отдельного внимания. Каждая из выше перечисленных сил общества имеет свои партийные организации. Причем, именно не одну партию, а несколько партий, что свидетельствует о продолжающейся неопределенности политической структуры. Партии призваны отражать интересы того или иного социального участника – государства, предпринимателей или трудящихся, и в зависимости от этого голосовать в парламенте за тот или иной вопрос. Уровень организации, как этих партий, так и тех политических сил, которые они представляют, еще крайне низок. Поэтому на поверхности политической жизни продолжают доминировать интересы и

решения конкретных личностей.

Таким образом, политическая система “нового образца” еще не сложилась. Еще раз подчеркнем, что ее создание будет свидетельством окончания фазы депрессии и перехода экономической системы в фазу “оживления”. Стабильная политическая система станет результатом обретения экономикой устойчивого роста производства и стабилизации финансовой сферы. Кратковременные циклы в экономической жизни, так или иначе, будут создавать непродолжительные кризисы. Но их глубина и болезненность для населения будут постоянно уменьшаться, по мере завершения структурных преобразований и технологической перестройки всего хозяйства.

Инициатива преобразований сегодня находится у государства. Президент и правительство предпринимают соответствующие шаги по реализации новой модели социально-экономического развития.

Общий подход к развитию украинского общества прошел путь от коммунистической концепции к национально-демократической и, наконец, к прагматической, которую сделал основой своей политики Л.Д.Кучма. Технологическое перевооружение, разгосударствление собственности, стимулирование новейших форм управления производством, европейский вектор внешней политики – это основные направления такой политики на пути выхода из структурного кризиса и перехода к подъему во всех сферах жизни.

ЛИТЕРАТУРА :

1. Кондратьев Н.Д. Мировое хозяйство и его конъюнктуры во время и послевоенные. – М., 1922.
2. Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры // Приложение к журналу “Экономический бюллетень конъюнктурного института” – Вопросы конъюнктуры. – М., 1925., Т.1. вып.1.
3. Кондратьев Н.Д., Опарин Д.И. Большие циклы конъюнктуры. – М., 1928.
4. Долговременные тенденции в капиталистическом воспроизводстве. – М.: ИНИОН АН СССР, 1985.
5. Новая технократическая волна на Западе. – М., 1986.
6. Шишков Ю.В. О некоторых концепциях экономического развития (“Длинные волны”: поиски объяснения) // Рабочий класс и современный мир. – 1986., №1.
7. Полетаев А.В., Савельева И.М. Концепции “длинных волн” в историко-социальных исследованиях // Рабочий класс и современный мир. – 1988., №5.
8. Троцкий Л.Д. О кривой капиталистического развития // Вестник социалистической академии. – М., 1923.

А. Ю. ВИСОЦКИЙ

ЛЕГИТИМНОСТЬ: АНАЛИЗ ПОНЯТИЯ

Высоцкий Александр Юрьевич – доцент кафедры гуманитарных дисциплин Днепропетровского государственного финансово-экономического института, кандидат исторических наук

Все более ускоряющаяся трансформация общества, процесс которой мы в той или иной степени включены как ее субъекты, требует от нас новых подходов, способов осмысления и систематизации социальной реальности. Одну из ключевых ролей, на наш взгляд, в этом может сыграть исследование и концептуализация понятия “легитимность”. Последнее, как известно, с подачи немецкого ученого Макса Вебера, вошло в широкое употребление среди исследователей, занимающихся изучением общества. В известном смысле определяя видение и способ мышления ученых, понятие легитимности в современных социальных науках выступает как один из важнейших компонентов исследований, посвященных различным аспектам системы социальных отношений, к которым, безусловно, относятся власть, господство, порядок, субъект, институция, интеграция и согласие. Таким образом, от осмысления содержания понятия “легитимность” зависит как теоретическая картина социальной реальности, так и характер практических выводов и рекомендаций эмпирических исследований, касающихся, прежде всего условий возможности достижения и существования согласия и интеграции в обществе. А значит, изучение и концептуализация данного понятия имеет несомненное мировоззренческо-методологическое значение.

Обратимся к этимологии и семантике “легитимности”. Слово “легитимность” происходит от группы родственных латинских слов. Приведем их и рассмотрим значения, руководствуясь латинско-русским словарем И.Х.Дворецкого и “Webster’s New Universal Unabridged Dictionary”. Это существительные в именительном и родительном падежах: **lex, legis** – закон, юридическая норма, правило, принцип, порядок, право управления, власть [4, 588]; прилагательные: **legitimus, legitima, legitimum** – согласный с законами, законный, правомерный, юридический, правовой, надлежащий, должный, приличный, изрядный, правильный, настоящий; наречие: **legitime** – законно, согласно с законами, правомерно, надлежащим образом; существительные: **legitima, legitimum** – узаконенные правила, формальности, предписания, уставы [4, 584]; глагол: **legitimare** – узаконивать; причастие: **legitimat** – узаконенный [18, 1035]. В определенном смысле показательно и интересно, что как синоним наречия **legitime** (законно, правомерно) словарь И.Х.Дворецкого приводит слово **juste** (справедливо, законно, по праву, по справедливости), а в качестве близкого по значению слову **legitimus** (за-

конный, правомерный) указывается на **potestas** (господство, власть, возможность, разрешение, владыка, властелин, господин, значение, смысл) [4, 584, 789]. В обоих случаях содержится ссылка на Марка Туллия Цицерона как на автора, в работах которого встречается употребление отмеченных слов в качестве близких по значению.

Обширную информацию о значениях слова “легитимность” и родственных ему словах в английском языке приводит “The Oxford English Dictionary”. “Легитимность” (legitimacy) в широком смысле в нем определяется как “факт, действительность бытия (being) легитимного (legitimate)”. “Легитимное (-ый)”, в свою очередь, имеет следующие смысловые значения.

1) “провозглашаемое (-ый) законным (lawful), служащее (-ий) причиной рассмотрения (почитания) в качестве законного потомка либо результата (lawful offspring);

2) соответствующий закону или правилу;

a) санкционированный, уполномоченный или разрешенный законом или правом; законный; правильный, должный, надлежащий, подходящий;

b) нормальный, обычный, систематический; соответствующий признанному стандартному типу;

c) относительно права (title) суверена (правителя): основывающийся на строгом принципе наследственного права (hereditary right); следовательно, речь идет о суверене, правителе, королевстве и т.д.;

d) санкционированный законами умозаключения, аргументации (reasoning); логически приемлемый, допустимый в качестве вывода [17, 189].

“Легитимность” (legitimacy) в узком смысле имеет следующие значения: 1) факт бытия легитимного ребенка; 2) относительно правителя: суверена или права (title) суверена (правителя): условие бытия в соответствии с законом или принципом. Сейчас часто в отношении права правителя, в узком смысле: факт бытия, полученный путем обычного выведения; принцип прямого наследования трона как политическая доктрина; 3) соответствие правилу или принципу; законность. В логике, соответствие сути умозаключения, аргументации [17, 189].

Рассматривая семантику слова “легитимность”, необходимо также остановиться на родственных, производных или связанных с ним лексических единицах. К таким, безусловно, относится слово “легитимация”, которое имеет, согласно “The Oxford English Dictionary”, следующие значения:

1) действие или процесс представления (rendering) или авторитетного провозглашения (лица) легитимным;

2) условие бытия легитимного (legitimate);

a) легитимность (legitimacy);

b) относительно литературной работы: факт того, что она является работой ее предполагаемого автора; аутентичность, подлинность;

3) действие (action) по натурализации (иностраница);

4) действие (action) по приданию законного характера чему-либо, запрещенному законом; разрешение (dispensation);

5) действие (action) по узаконению; санкционирование, уполномочивание, разрешение; редко – документ о санкциях (a document of authorization) [17, 190].

Непосредственно связанным с ранее разобранными лексическими единицами является глагол “легитимировать” (legitimate), употребляющийся в следующих значениях:

1) сделать (внебрачного ребенка) легитимным;

2) сделать законным или легальным, придать законный или легальный характер чему-то или кому-то; санкционировать, разрешать принятием закона. В устаревшем использовании, предъявить (лицу) законное требование на что-либо;

3) подтверждать или доказывать легитимность; разрешать или оправдывать словом или примером; служить оправданием для [17, 189].

Связанное с ранее разобранными словами, наречие “легитимно” (legitimately) имеет такие значения: легитимным или законным способом; в соответствии с правилом или правомерностью (propriety); легально; правильно (properly).

Существительное legitimateness предполагает перевод на русский словом “легитимность”, однако в английском языке, согласно “The Oxford English Dictionary”, слова legitimacy и legitimateness несколько различаются по своим значениям. Поэтому, на наш взгляд, целесообразно и в русском словоупотреблении отмечивать вышеуказанные лексические единицы, переводя legitimateness, скажем, посредством транслитерации как “легитиматнесс”. “Легитиматнесс”, в свою очередь, означает качество или условие бытия легитимного в различных смыслах [17, 190]. Следует, однако, отметить, что “Webster’s New Universal Unabridged Dictionary” не усматривает разницы в значениях слов legitimacy и legitimateness, определяя их как качество или состояние бытия легитимного [18, 1035]. Легитимный (legitimate), согласно словарю Вебстера, имеет такие значения:

1) зачатый (conceived) или рожденный родителями, легально обрученными;

2) санкционированный законом или обычаем (custom); законный; разрешенный: легитимное требование;

3) правление (ruling) благодаря правам наследования: легитимный король;

4) справедливый, обоснованный (reasonable); логически правильный: легитимное умозаключение, вывод (inference);

5) в театре:

a) прежде: признанный литературно заслуженным (literary merit); в согласии с определенными литературными стандартами: легитимная драма;

b) в вышеупомянутом значении: представление, отличающееся от фильмов, бурлеска, водевиля и т.п. [18, 1035].

Несколько иные значения слова “легитимный” (legitimate) приводит “Longman Dictionary of Contemporary English”:

1) правильный, дозволенный, приемлемый или действующий в согласии с законом;

2) справедливый (fair), правильный или обоснованный (reasonable) в соответствии с принятыми стандартами поведения;

3) (легитимные) дети, рожденные родителями, обручившимися легально [16, 807].

Согласно “Longman Dictionary of Contemporary English” глагол “легитимировать” (legitimize) означает:

1) представлять что-то несправедливое (unfair) или морально недостойное приемлемым и правильным;

2) сделать что-то официальным или законным, что ранее таковым не являлось;

3) сделать ребенка легитимным [16, 807].

Интересно отметить, что слово “легитимность” и однокорневые с ним лексические единицы, согласно “The Oxford English Dictionary”, в английском языке употребляются с XV века. Их использование характерно для таких английских мыслителей как Даниель Дефо (“Робинзон Крузо”), Томас Гоббс (“Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского”), Джон Локк (“Два трактата о государственном правлении”) [17, 189–190]. Как указывает “Dictionnaire Etymologique du Français par Jazueline Picoche”, во французском языке слова “легитимный” (légitime), “легитимировать” (légitimer) используются с XIII века, тогда как слово “легитимность” (légitimité) ? XVII века [14, 394].

Согласно современной многотомной немецкой энциклопедии Брокгауза, понятие “легитимность” (Legitimität) относится к сфере государственного права и политической науки и означает “оправдание государства, его силы господства и его действий представлениями о ценности и принципах, в отличие от формальной законности (легальности) или чистого фактического осуществления власти” [13, 210], тогда как словом легитимация (Legitimation) обозначается и удостоверение, и признание (Anerkennung), и доказательство права на действие, и достижение внебрачным ребенком пра-

нового статуса "супружеский" [13, 210].

Попробуем подвести некоторые итоги вышеизложенного. Лингвистический анализ слова "легитимность" сам по себе, конечно же, не может определить содержание понятия "легитимность". Он лишь ограничивает его определенным набором значений и указывает на некоторые из возможных определяющих характеристик "легитимности". Во-первых, на основании рассмотренного мы можем обозначить семантическое поле "легитимности" как социального понятия, т.е. относящегося к таким понятиям, которые характеризуют отношения между людьми. Во-вторых, можно утверждать, что значение "легитимности" не ограничивается лишь рамками юридической терминологии. В свою очередь, это противостоит распространенной традиции советских и российских словарей подавать "легитимность" как понятие исключительно правовой лексики [10, 168; 6, 203; 12, 199]. В-третьих, нельзя, включая легальность как законсообразность, правомерность в объем понятия "легитимность", ограничивать последнее исключительно сферой политических отношений, оставляя без внимания область социокультурных процессов. Поэтому представляется релевантным и целесообразным отнести его применение к области социальных отношений вообще.

А теперь обратимся к истории анализа концепта легитимности. Среди социальных исследователей по сей день принято утверждать, что впервые вводит термин "легитимность" и тематизирует саму проблематику легитимности немецкий мыслитель Макс Вебер. Однако известно, что еще до М.Вебера легитимность как понятие и феномен в самом конце XIX века было проанализировано немецким теоретиком права Георгом Еллинеком, в частности в его фундаментальном труде "Общее учение о государстве", изданном в России в 1903 году. Как известно, Георг Еллинек оказал громадное влияние на творчество Макса Вебера, который, в свою очередь, позаимствовав ряд идей и теоретических подходов Г.Еллинека, переосмыслил и развил их в своих работах [8, 50-52]. В частности это относится к идее "идеального типа", который у Г.Еллинека именовался "средним типом", а также к теории о значении естественного права и идее легитимности.

Попытаемся проанализировать основные положения концепции легитимности Г.Еллинека и сравнить их с наследием М.Вебера. Для начала отметим, что рассуждения немецкого теоретика права вписываются в канву номиналистической традиции, что, как известно, характерно и для М.Вебера. Таким образом, и право, и порядок, и легитимность для обоих исследователей не являются некими субстанциями, существующими независимо от участников социальных взаимодействий. Они есть содер-

жание человеческих представлений и сознания, и существуют только как функции, свойства общения или отношений между людьми [5, 218]. Иными словами, и Г.Еллинек, и М.Вебер вполне могут быть отнесены к реляционистам в понимании социальных феноменов. В связи с этим, можно рассматривать как поверхностные и неверные утверждения некоторых исследователей о том, что у М.Вебера легитимность "есть не свойство социального порядка, но свойство определенного представления о нем" [9, 548]. Если и порядок, и его легитимность в концепции М.Вебера есть лишь представления о них, то как мы можем говорить о том, что легитимность не свойство социального порядка. Тем более, что у М.Вебера четко указывается на легитимность как на определенное качество порядка [1, 637].

Тут следует очертить некоторые особенности в употреблении понятия "порядок" Г.Еллинеком и М.Вебером, что является необходимым для уяснения понимания феномена легитимности в их теориях. По М.Веберу, порядок есть содержание социальных отношений, когда поведение ориентировано на определенные максимы. Значимость либо легитимность порядка означает, что его максимы, требования являются обязательными или служат образцом для подражания в деятельности людей. Таким образом, легитимным является "порядок, обладающий престижем, в силу которого он диктует нерушимые требования и устанавливает образец поведения" [1, 637]. Для Г.Еллинека любой порядок является правопорядком в силу действительности его норм, т.е. обладания ими способностью влиять в качестве мотива, определять волю [5, 218]. "Правом, — отмечает Г.Еллинек, — первоначально считается у всякого народа то, что фактически осуществляется как таковое. Длительное осуществление соответствует норме, и с тем вместе сама норма является уже авторитетным велением общества, т.е. правовой нормой... Так как фактическое повсюду имеет психологическую тенденцию превратиться в действующее, то во всей системе права вырабатывается презумпция, что существующий социальный факт есть в то же время и правомерный, так что каждый стремящийся к изменению этого состояния должен доказать свое право на то" [5, 222]. С этой точки зрения, любой существующий социальный порядок является правовым. И, тем самым, согласно Г.Еллинеку, "фактические отношения господства должны быть признаваемы и как правовые. Где этого убеждения нет, фактический порядок может быть поддерживаем только средствами внешнего принуждения, что долго длиться не может, так как он либо приобретет характер обычно-правового, либо же этот чисто внешний порядок разрушится" [5, 223-224]. Правом, на основании которого может быть подвергнут кри-

тике и изменен любой и, прежде всего государственный, порядок является естественное право. "Действующему праву, – отмечает Г.Еллинек, – противопоставляется другое, высшее право – право, призванное осуществлять новые притязания, борющиеся за свое признание. Не случайно то, что все революции новейшего времени, – подчеркивает Г.Еллинек, – происходили под знаменем естественного права. Естественное право в существе есть ни что иное, как совокупность требований, предъявляемых изменившимся с течением времени обществом или отдельными классами его к правотворческим силам" [5, 228]. Таким образом, естественное право, согласно Г.Еллинеку, "представляет высшую норму для оценки действующего права" [5, 229]. Другими словами, естественное право выступает критерием оценки легитимности любого порядка. Интересно отметить, что и в нынешнее время такое значение признается за естественным правом, которое нашло дальнейшую разработку в современной концепции прав человека [2; 7, 219].

Анализируя и критикуя теорию легитимизма, проагонистами которой, как известно, выступали сторонники династии Бурбонов после революции 1830 г. во Франции, Г.Еллинек по сути развивает её. "Зерно истины, – пишет автор "Общего учения о государстве", – заключает в себе и теория легитимизма, выводящая право, в конечном результате, из факта признания фактических отношений" [5, 225]. Критикуя односторонность теории легитимизма как отрицающую "значение для государственной жизни отношений, основанных на силе" [5, 185], Г.Еллинек подчеркивает взаимодополнительность государственного принуждения и давления социальных сил (гарантирующих действительность признанных социальных норм), отводя последнему фактору решающую роль в подчинении индивидов государственной власти и сохранении порядка. "...Бессильно было бы право, – отмечает Г.Еллинек, – если бы оно располагало только средствами внешнего государственного принуждения... Кроме государства, существуют ещё другие социальные силы, представляющие существенные гарантии соблюдения норм права. То неорганизованное давление, которое производят на индивида и общество общепризнанные социальные нравы, особые правила приличия определенных общественных классов и профессий, конфессиональные союзы, пресса и литература, гораздо сильнее, чем сознательное, осуществляемое государством, принуждение. Как, с одной стороны, негосударственные гарантии сами по себе, без государственного принуждения, не были бы достаточны для охранения правопорядка, так, с другой стороны, с прекращением давления указанных социальных сил разрушился бы самый правопорядок, ибо право-

вое принуждение является только элементом, служащим для необходимого подкрепления внегосударственных гарантий" [5, 219]. Тем самым, Г.Еллинек расширяет понимание легитимности, усматривая её источники не столько в традиции или обычае, сколько в представлении о естественно-правовом порядке или о естественном праве. "...Никогда не исчезающее совершенно представление о таком праве, которое в силу внутренней своей справедливости нравственно обязательно и потому является действующим, – утверждает Г.Еллинек, – коренится в психике человека... Представления о естественном или разумном праве энергично содействуют легализации даже самых глубоких и быстро совершающихся преобразований государственного и правового строя. Только благодаря этим представлениям новый порядок, заменяющий разрушенный старый, может, всецело или, по крайней мере, в существенных своих частях, получить правовой характер еще раньше, чем выработаются, путем обычая, соответственные убеждения. Ещё раньше, чем обычай вызовет превращение фактического в нормативное, убеждение в разумности нового порядка создаст в таких случаях представление о его правомерности. Этим можно объяснить тот факт, что изменение государственного порядка путем удавшейся революции тотчас же, находя одобрение в значительном большинстве народа, рассматривается как правомерное" [5, 230-232].

Таким образом, у Г.Еллинека "легитимность" означает правомерность в естественно-правовом смысле, т.е. соответствие социальной практики представлениям большинства её субъектов о её справедливости или разумности.

Вернемся к М.Веберу. У немецкого социолога легитимность главным образом связывается с представлением о значимости порядка как системы социальных отношений или господства в сознании индивидов. Сама значимость, как нам кажется, при этом понимается как возможность ориентации индивидов на неё и как условие, определяющее реальное социальное поведение [1, 636-639]. Понятие "легитимность" у М.Вебера является близким по значению понятию "престиж". Согласно немецкому социологу, "порядок, обладающий престижем, в силу которого он диктует нерушимые требования и устанавливает образец поведения", обладает легитимностью [1, 637]. Советский исследователь творчества М.Вебера Э.Ожиганов предлагает несколько иную интерпретацию понятия "легитимность" определяя его как способ господства или как способность политических режимов. "Значимость и стабильность политического режима, по мнению Вебера, – пишет Э.Ожиганов, – зависят от способности господствующих групп формировать в массах убеждение, что именно данный "поря-

док" является наилучшим из всех возможных. Способность обеспечения политического господства таким способом была названа им "легитимностью" [8, 71]. Э.Ожиганов предпринимает попытку переосмыслить феномен легитимности в русле классового подхода. "Легитимность, – пишет он, – ...может быть определена как способность политических режимов создавать социальную базу поддержки своих действий и формировать позитивное по отношению к данному режиму массовое политическое сознание" [8, 73]. Безусловно, определение "легитимности" Э.Ожиганова имеет право на существование, однако оно несколько сужает объем данного концепта.

Как нам представляется, кроме "престижа", понятие "легитимность" у М.Вебера также выступает близким по значению понятию "признание". Такое представление характерно и для современной философской мысли [11; 3, 25]. Согласно П.Гайденко, М.Вебер преобразовал понятие "признание" в категорию "ориентации на другого", в результате чего "признание" оказалось конститутивным моментом всякого со-

циального действия [3, 19]. В этой связи интересно, что у современного немецкого философа Юргена Хабермаса понятия "легитимный" и "конститутивный" в некоторых случаях используются как равнозначные [15, 179].

На основании всего вышеизложенного можно предположить, что "легитимность" по М.Веберу есть признание значимости определенных социальных отношений, выступающее как возможность ориентации индивидов на эти социальные отношения и необходимое условие, определяющее социальное поведение, ориентирующихся на них индивидов. Иными словами, легитимность есть вид признания, его качество, обеспечивающее интегративность, целостность социальной системы. В целом, можно считать такое определение понятия легитимности исходным для дальнейшего его уточнения и плодотворного осмысления означаемого им феномена.

ЛИТЕРАТУРА :

1. Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
2. Габермас Ю. До легітимації через права людини. – К., 1999. – 254 с.
3. Гайденко П.П. Социология Макса Вебера // Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С.5-43.
4. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. Около 50 000 слов. Изд. 2-е, переработ. и доп. – М.: Русский язык, 1976. – 1096 с.
5. Еллинек Г. Общее учение о государстве. – СПб.: Общественная польза, 1903. – 532 с.
6. Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов. – М.: ЭКСМО-Пресс, 1999. – 672 с.
7. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: Монография. – Х.: Право, 2002. – 328 с.
8. Ожиганов Э.Н. Политическая теория Макса Вебера: Критический анализ. – Рига: Зинатне, 1986. – 158 с.
9. Радионова С.А. Легитимность // Всемирная энциклопедия: Философия / Главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. – М.: АСТ; Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. – С.547-548.
10. Словарь русского языка: В 4-х т. / АН СССР, Ин-т рус. яз.; Под ред. А.П.Евгеньевой. – 2-е изд., испр. и доп. – Т.2. К-О. – М.: Русский язык, 1982. – 736 с.
11. Фурс В.Н. Вебер Макс // Всемирная энциклопедия: Философия / Главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. – М.: АСТ; Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. – С.153
12. Халипов В.Ф. Власть: Кратологический словарь. – М.: Республика, 1997. – 431 с.
13. Brockhaus Enzyklopdie in vierundzwanzig Bänden. Neunzehnte, vüllig new bearbeitete Auflage. Dreizehnter Band. Lah-Maf. – Band.13. – Hamburg: F.A.Brockhaus Mannheim,1990. – 704 s.
14. Dictionnaire Etymologique du Franais par Jazueline Picoche. Agrййde de grammaire Docteur is lettres. Paris: les usuels du Pobert, 1983. – 830 p.
15. Habermas J. Communication and the Evolution of Society / Trans. and with an Introduction by Thomas McCarthy. – London: Heinemann Educational Books,1979. – 239 p.
16. Longman Dictionary of Contemporary English. – Third Edition. – Oxford; Barcelona: Longman, 2000. – 1668 p.
17. The Oxford English Dictionary. – Vol.VI (L-M). – Oxford: At the Clarendon Press, 1970. – 528+820 p.
18. Webster's New Universal Unabridged Dictionary. Deluxe Second Edition. – New Jork: Simon and Schuster, Tree of Knowlege,1983.- 2129 + 160 p.

О. О. КОВАЛЬОВА

НЕОФУНКЦІОНАЛІЗМ ПРОТИ ТРАДИЦІЙНИХ ПІДХОДІВ В ТЕОРІЯХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Ковальова Олена Олексіївна – докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень Національної Академії наук України, кандидат історичних наук

Мультицентристська парадигма світової політики широко представлена в теоріях європейської інтеграції, найбільш помітними серед яких є неофункціоналізм, транзакціоналізм, конструктивізм, а також концепції міжнародних режимів і взаємозалежності. Включаючи держави до числа основних акторів процесу інтеграції, їх прихильники разом з тим підкреслюють самостійну роль Європейського Союзу (ЄС) в міжнародному житті як наднаціональної організації, якій суверенні держави делегували частину своїх владних повноважень. На відміну від послідовників державно-центристської парадигми, якими визнається значущість лише “високої” політики, тобто питань війни, миру, національної безпеки, мультицентристська парадигма розглядає й аспекти так званої “низької” політики, в тому числі проблеми економічного і культурного співробітництва, співробітництва в соціальній сфері як не менш важливі для розвитку міжнародних зв’язків.

Закономірності європейської інтеграції були досліджені засновником неофункціоналізму Е.Хаасом, політологом німецького походження, викладачем університету Берклі (США), який в 1958 році в книзі “Об’єднання Європи: політичні, соціальні та економічні сили, 1950–57 рр.” проаналізував діяльність Європейського Співтовариства вугілля та сталі. Зазначена публікація та його подальші роботи започаткували один з найбільш впливових і на сучасному етапі напрямів політологічного дослідження європейської інтеграції. Незважаючи на те, що розвиток Співтовариств відбувався незалежно від будь-якого теоретичного підходу, існував очевидний взаємозв’язок між практичними методами інтеграції, що їх застосовували розбудовуючи Європейські Співтовариства Ж.Монне і його однодумці, та теоретичними розробками неофункціоналістів. Як зауважив Б.Розамонд, спеціаліст з теорії міжнародних відносин, неофункціоналістська теорія може бути визнана “уповноваженою версією європейської інтеграції” [1, 51].

Фактично Е.Хаас продовжив традиції теорії функціоналізму, назва й походження якого пов’язані з науковим доробком Д.Мітрани, англійського політолога румунського походження, автора ідеї глобальної секторальної інтеграції як засобу упередження конфліктів. Д.Мітрани підкреслював значущість функціональної інтеграції у визначених секторах, яка, з його точки зору, хоч і була далекою від ідеальної, проте мала оцінюватись насамперед за конкретними результатами в кожній сфері співробітництва.

Услід Д.Мітрани, який стверджував, що “розповсюдження павутини” міжнародних агенцій в різних галузях діяльності призведе до обмеження політичного протистояння між державами шляхом поступової інтеграції інтересів і життя усіх націй, Е.Хаас розвинув ідею “постнаціональних політичних співтовариств”, умовою виникнення яких є не технократический “автоматизм”, за висловом Д.Мітрани, а свідомі зусилля політичних акторів. Е.Хаасом була представлена схема інтеграційного процесу, що містила такі компоненти:

- поступова інтеграція в сфері “низької” політики, при цьому, перш за все, в тих секторах економіки, що відіграють стратегічну роль, наприклад, вугілля і сталь, атомна енергетика;

- створення наднаціональної політичної влади, яку уповноважено забезпечувати й поглиблювати інтеграцію у важливих галузях;

- залучення до інтеграційного процесу інших секторів економіки в результаті “функціонального тиску” вже інтегрованих секторів;

- позитивне сприйняття суспільством зростання значущості наднаціональної політичної влади як результат розуміння того факту, що саме створені у такий спосіб владні структури спроможні найбільш ефективно забезпечити суспільний матеріальний інтерес;

- неминуча інституціоналізація наднаціональної політичної влади з метою управління інтеграційним процесом, що дедалі ускладнюється.

Запропонована Е.Хаасом політологічна модель відобразила створення політичного союзу й подальшу інтеграцію у сфері “високої” політики і таким чином – забезпечення необхідних умов довготривалого мирного розвитку інтегрованих держав. Е. Хаас так зформулював свій висновок: “Коротко кажучи, я стверджую, що зазначені здобутки є достатньо узагальненими за своїм соціо-політичним змістом для того, щоб слугувати пропозиціями для формування політичних співтовариств за умови (курсив Е.Хааса), що ми маємо справу з (1) глибоко інтегрованою в міжнародну торгівлю і фінанси індустріальною економікою, (2) повністю політично мобілізованими суспільствами, що намагаються реалізовувати свої спрямування через постійно діючі групи впливу і політичні партії, (3) суспільствами, в яких зазначені групи традиційно очолюються елітами, що змагаються одна з одною за політичний вплив, (4) суспільствами, в яких взаємовідносини еліт базуються на традиціях і положеннях парламентської (або президентської) демократії і конституціоналізму” [2,

69]. З огляду на класичну політичну теорію, визначені Е.Хаасом умови для формування політичних співтовариств є аналогічними характеристикам плюралістичного політичного середовища на зразок такого, що було концептуалізоване засновником плюралістичного підходу в політичній соціології Р.Даалом в його роботі "Сучасний політичний аналіз" [3]. Теорія плюралізму Р.Даала стосувалась як внутрішньо-державної взаємодії політичних партій і груп впливу, так і міждержавних відносин, при цьому міждержавні інтеракції було розглянуто виходячи з таких припущень:

- державно-центристська парадигма міжнародних відносин належить історичному періоду, коли взаємозв'язок держав був значно слабкішим, на сучасному ж етапі така модель уявляється застарілою;

- характерною рисою ХХ століття є ерозія державного суверенітету як наслідок зростаючої взаємозалежності держав, особливо у царині економічних стосунків;

- набув очевидності той факт, що певні економічні цілі можуть бути реалізовані за умови розвитку співробітництва як з іншими державами, так і з недержавними політичними акторами;

- оскільки участь в світовій політиці беруть не лише держави, а й інші актори, такі як міжнародні урядові організації, міжнародні неурядові організації, транснаціональні корпорації і транснаціональні групи впливу, визначальною рисою суб'єкту міжнародної політики стала його автономія, а не суверенітет;

- автономія як іманентна риса відобразила рівень самоврядування, а не абсолютну владу, пов'язану з концепцією суверенітету, тому впливові актори міжнародного життя, серед яких Міжнародний валютний фонд (МВФ), Всесвітній банк (ВБ), Європейські Співтовариства, характеризуються високим рівнем автономії і мають бути включені до будь-якої моделі чи парадигми світової політики;

- діяльність політичних акторів має релятивний характер і не може бути детермінована традиційними правовими принципами, а її значущість визначена сферою рішень, що приймаються акторами;

- держави, які дотримуються самодостатнього підходу до міжнародного життя, не в змозі успішно розв'язувати глобальні проблеми, наприклад, боротьбу з забрудненням навколишнього середовища, запобігання розповсюдженню засобів масового знищення і таке інше, а тому мають визнати необхідність гармонізації спільних зусиль в ході співробітництва для досягнення позитивних результатів у таких галузях.

Таким чином, плюралізм зосередив увагу на необхідності здійснюваного через міжнародні міжурядові організації співробітництва, що

цілком відповідало ідеям європейської інтеграції в інтерпретації неофункціоналістів. На додаток до наявності плюралістичного політичного середовища, як необхідного чинника інтеграції, неофункціоналізм розвинув теоретичні припущення щодо інтеграційного процесу і обґрунтував його вплив на внутрішньополітичне становище в державах – учасниках.

Схематично даний процес як Е.Хаасом, так і його послідовниками Л.Ліндбергом, С.Шингольдом, та Ф.Шміттером був описаний таким чином: блага інтеграційного процесу набувають очевидності для внутрішніх груп впливу; ці групи починають лобювати уряди згідно своїм інтересам, державні актори сприяють збільшенню кількості трансакцій на регіональному рівні, національні політичні системи реорганізуються з метою підтримати інтеграцію, в той же час докладаються зусилля із укладення угод на зовнішньому рівні, що доповнюється частковою передачею владних повноважень регіональним інститутам. Механізм впровадження такої моделі ґрунтувався на реалізації ідеї "переливу" ("spillover"), що була найбільш вагомим з теоретичної точки зору інтерпретації процесу регіональних змін. Згідно формулюванню Е.Хааса, "перелив" має місце, коли поглиблення інтеграції в одному секторі потребує подальшої інтеграції в інших секторах і підсилення владних структур регіонального рівня [4, 283-317]. Наприклад, інтеграція в галузі вугілля й сталі об'єктивно має супроводжуватись інтеграцією транспортної системи, наразі щоб полегшити постачання сировини та готової продукції. Л.Ліндберг, учень Е.Хааса і згодом один з провідних розробників проблем політичної інтеграції неофункціоналістської школи університету Вісконсіну в Медісоні (США), дефінував "перелив" як "ситуацію, за якої націлені на певні результати дії спричиняють необхідність нових дій в цьому напрямі і так далі" [5, 10]. За Л.Ліндбергом, інституціоналізація інтеграційного процесу й активізація еліти в його ході мали першочергове значення для подальшого розвитку співробітництва. Не відкидаючи ефективності секторального тиску на прискорення інтеграційного процесу, Л.Ліндберг підкреслював важливу роль бізнес-еліти та бізнес-асоціацій в активізації політичної інтеграції. Визначення щодо політичної інтеграції як "процесу, за якого (1) нації долають бажання і втрачають можливість проводити незалежну одна від одної зовнішню та ключову внутрішню політику, знаходячи замість цього спільні рішення чи делегуючи їх прийняття новим центральним органам, (2) політичні актори з різних сфер утверджуються в необхідності переглянути свої очікування і переспрямувати політичну діяльність до нового центру" [6, 149].

Однак, такі зміни стають можливими лише тоді, коли завдання, що їх вирішують нові над-

національні інститути, безпосередньо стосуються внутрішніх еліт, а прийняття зазначеними інститутами рішень призводять до бажаних елітами результатів. В такому разі, на думку Л.Ліндберга, імовірними уявляються два варіанти політичної поведінки еліт:

- окремі фірми з ціллю знизити рівень конкуренції можуть досягати між собою домовленостей із застосування захисних заходів, утворювати картелі і таке інше;

- групи підприємців, які вчасно змінять свою політичну організацію й тактику, отримають доступ до нових інститутів і впливатимуть на процес прийняття ними рішень.

Кожен з двох імовірних сценаріїв передбачає модифікацію і внутрішньої політики держав і політики, що її проводять наднаціональні інституції. Останні в такому разі потребують централізації через потенційний тиск з боку об'єднаних бізнес-груп різних країн. Висновок щодо політичної поведінки еліт, якого дійшов Л.Ліндберг аналізуючи практичну реалізацію інтеграційної ідеї "переливу", базувався на рівності політичної і економічної інтеграції. З огляду на сучасний стан інтеграції країн-членів ЄС, такий висновок цілком пояснює подальші етапи інтеграції, наприклад, еволюцію ЄСВС в економічний і монетарний союз (ЕМС). В контексті формування східної політики ЄС асоційоване членство, що має на меті створення зони вільної торгівлі, зрештою призведе до повної участі в ЕМС країн-асоційованих членів, оскільки функціонування зони вільної торгівлі відповідає поглибленому рівню економічного співробітництва, за якого виникає потреба в активізації зовнішньополітичних дій.

Запропонована Ф.Шміттером інтеграційна модель є найбільш відомою інтерпретацією ідеї "переливу" [7, 242]. Ф.Шміттером були розвинені теоретичні положення Л.Ліндберга про політичну інтеграцію, при цьому акцент був зроблений на ролі політичних акторів, які незалежно від мотивації сприяли розробці колективних рішень і пропонували їх нові варіанти у разі незадоволення раніше прийнятими [8, 162]. Таким чином Ф.Шміттер обґрунтував характер функціональних зв'язків як таких, що залежать від політичних цілей, а не навпаки, як вважав Е.Хаас. На думку Ф.Шміттера, саме свідома діяльність політичних акторів є умовою інтеграційного "переливу". Модель Ф.Шміттера вирізняла альтернативні стратегії політичних акторів і надала можливість політологічного прогнозу щодо потенційних тенденцій інтеграційного процесу – від поглиблення й розширення до його повного блокування з боку політичних еліт. На додаток до "переливу", Ф.Шміттер розглянув ще шість імовірних інтеграційних стратегій політичних еліт: "розлив", "нарошування", "скорочення", "безладдя", "згортання", "інкапсуляція". Якщо стратегія "переливу" пе-

редбачала підвищення рівня й розширення кола зобов'язань акторів, то за реалізації стратегії "розливу" актори поширювали співробітництво, але зберігали незмінним рівень владних повноважень політичних інституцій з узгоджених питань євроінтеграції. "Нарощування" мало місце, коли актори досягали згоди поширити повноваження спільних владних інститутів і надати їм більшої автономії у прийнятті рішень. Разом з тим, компетенція спільних органів залишалась при "нарошуванні" незмінною. "Скорочення" як стратегія інтеграції знаходила своє виявлення у випадку, коли кількість міжелітних узгоджень зростала, а регіональні інституції не приймали в них участі. У разі, коли реальний інтеграційний процес підмінювався політичними акторами малоперспективним обговорюванням у бюрократичних структурах, така стратегія визначалась як "безладдя", оскільки намагання євробюрократів розв'язати питання, що дебатувались, залишались без жодної спроби їхнього втілення. "Згортання" було поверненням до попереднього рівня й меж компетенції наднаціональних інститутів, збереженням *status quo*. І нарешті, маргінальні модифікації політичної поведінки як відповідь на кризові явища в інтеграційному процесі характеризувались як "інкапсуляція".

Слід зауважити, що з наданого переліку стратегій найбільш бажаним і найефективнішим є варіант "переливу", за якого й відбувався реальний розвиток політичної інтеграції. Однак, навіть сам Ф.Шміттер визнавав недовготривалість історичних періодів, коли така стратегія беззастережно застосовувалась політичними елітами країн-членів ЄС. Політична історія організації радше свідчить на користь того, що зазначені стратегії або доповнювали одна одну, або комбінувались, не сприяючи реалізації перспективи створення єдиного політичного співтовариства. Прагнення представників неофункціоналістської школи надати нового змісту політичній поведінці інтеграційних акторів були пов'язані з необхідністю узагальнення емпіричних даних про феномен дезінтеграції в 1960-і роки – невдалих спроб розширення Співтовариств за рахунок Великої Британії, Ірландії і Данії в 1963-му, а потім в 1967 році через відмову з боку Франції (вето де Голя), а також неспроможності ЄС узгодити принципи формування спільної сільськогосподарської політики і, як наслідок, бойкоту Францією діяльності політичних інститутів Співтовариств в 1966 році ("криза порожніх крісел") [9, 98-103]. Незважаючи на те, що кризу було розв'язано і представники Франції повернулись до Єврокомісії та Європейської Ради (так званий люксембурзький компроміс), "згода про можливість на погоджуватись" [10, 176-177] як прояв дезінтеграційних тенденцій в цілому негативно вплинула на формування спільного ринку.

В результаті зазначених подій достовірність ідеї "переливу" в інтеграційному процесі, так само, як і роль в ньому технократичних урядів, було поставлено під сумнів. Дійсно, попередні успіхи економічної інтеграції країн-членів організації не подолали традиційний націоналізм і не забезпечили автоматично їхню "лояльність" до наднаціональних політичних інститутів. Поглиблення політичного співробітництва інтегрованих держав і їхніх політичних еліт, яке за ствердженням прихильників ідеї "переливу", виступало головним чинником і найважливішим наслідком інтеграції, було, як і раніше, віддаленою перспективою. За таких умов неофункціоналістська концепція "лояльності", що пояснювала закономірності "переливу", зазнала нищівної критики з боку її опонентів. Більш значна "лояльність" населення щодо центральних політичних інститутів в порівнянні з будь-якою іншою владною структурою, за оригінальним формулюванням Е.Хааса, була атрибутом політичного співтовариства [11, 5]. Незважаючи на спроби неофункціоналістів довести закономірність формування "лояльності" щодо наднаціональної влади в конкретно-історичних умовах, у визначений термін і в обмеженому географічному просторі, питання, на якій підставі аполітична міжнародна агенція отримає більш значну підтримку

ЛІТЕРАТУРА:

1. Rosamond B. Theories of European Integration. - N.Y.: St. Martin's Press, 2000.
2. Haas E. The Uniting Europe: Political, Social, and Economic Forces. Stanford CA: Stanford University Press, 1968.
3. Dahl R., Stinebrickner, B. Modern Political Analysis. - Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, 2002. - 6th Ed.
4. Haas E. The Uniting Europe: Political, Social, and Economic Forces.
5. Lindberg L. Political Dynamics of European Economic Integration.
6. Lindberg L. Political Integration: Definitions and Hypotheses // Nelsen B., Stubb A. The European Union. Readings and Practice of European Integration. - London: Macmillan Press LTD, 1998. - 2nd Ed.
7. Schmitter P. Further Notes on Operationalizing Some Variables Related to Regional Integration.
8. Schmitter P. Three Neo-Functional Hypotheses about European Integration // International Organization.
9. Pinder J. The Building of the European Union. - Oxford: Oxford University Press, 1998.
10. The Luxembourg Agreement (Compromise), 29 January 1966 // Stirk P., Weigall D. The Origins and Development of European Integration. - London and N.Y.: Pinter, 1999.
11. Haas E. The Uniting Europe: Political, Social, and Economic Forces.

Т. С. СТАРОДУБ

ГЕНЕЗА ПОГЛЯДІВ НА УКРАЇНСЬКУ ІДЕНТИЧНІСТЬ В ПРАЦЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДНИКІВ. (ЧАСТИНА I)

Стародуб Тетяна Сергіївна – аспірант Національного інституту проблем міжнародної безпеки при Раді національної безпеки і оборони України. Сучасна національна ідентичність України складається з наукового підґрунтя, створеного вченими для розуміння відновлюючої природи ідентичності. Даний феномен подібний процесам відновлення ідентичності словаків або інших колонізованих впродовж багатьох століть народів.

з боку населення, ніж обрані ним у демократичний спосіб політичні лідери, залишалось без чіткої відповіді.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що теорії інтеграції містять важливі положення щодо закономірностей як процесу розширення Європейського Союзу, так і процесу вступу до його складу нових членів. Чіткі уявлення про результати досліджень західних науковців надають змогу прогнозувати основні елементи інтеграційних стратегій ЄС і країн-кандидатів на вступ. Досить оптимістичним є висновок неофункціоналістів щодо неминучості розширення Євросоюзу, оскільки розширення на сучасному етапі набуває ваги чинника поглиблення інтеграційного процесу. З одного боку, високий рівень інтеграції великої кількості європейських країн в окремих галузях свідчить про можливість включення до інтеграційного процесу у таких галузях нових держав (звісно якщо економічне й політичне становище у країнах-кандидатах відповідає демократичним критеріям), з іншого боку, зацікавленість держави-члена ЄС розвивати співробітництво з країною-кандидатом на вступ підвищує імовірність лобювання інтересів останньої політичною елітою держави-члена в інституціях Євросоюзу, а відповідно й формування ефективної стратегії самого ЄС в даному напрямку.

елементи, на жаль, відсутні в Україні. В той час, як в Польщі відбуваються дискусії з приводу впливу позитивістської традиції або наслідків романтизму на процеси побудови державності, а в Росії активно дискутуються проблеми визначення місця країни в світовій цивілізації, українці тільки починають розвивати свою окрему політичну ідентичність.

Вчені, які детально займаються вивченням питання ідентичності як категорії комплексної, вважають, що є два виміри ідентичності: об'єктивний та суб'єктивний. Об'єктивний вимір зводиться до питання існування ідентичності взагалі.

Процеси консолідації українського народу, що відбуваються, є двох типів: процеси, які віддзеркалюють ідентичність, та процеси, що сприяють ідентичності.

Іван Рудницький, в його статті "Роль України в сучасній історії", доводить, що Україна не є історичною нацією, тому що падіння української державності через монгольське завоювання тринадцятого століття, та пізніше, польське та російське домінування, призвело до втрати української державності як феномена та поняття взагалі [7, 22]. Незалежна українська держава 1917 року не була ні спадкоємцею козацько-гетьманської держави сімнадцятого століття, ні, тим більш, Київської Русі. Українська державність як феномен почала не відновлюватись, а створюватись. Козаки, що підняли повстання у 1648 році проти поляків, мали дуже мало спільного з Київською Руссю.

Не можна не сказати, що українська ідентичність не забезпечувалась свідомою політичною елітою. Так, наприклад, Шевченко та Уваров вважали, що українська еліта, не дивлячись на колонізацію та русифікацію, в дійсності зберегла українську ідентичність і донесли її до сьогодення від прадідів. Українська еліта, будучи під домінуванням Речі Посполитої або Російської Імперії, усвідомлювала себе як та, що відрізняється від інших. Українська еліта займала високі посади в польських та російських імперських судах, але їм не вдалося повністю зберегти українську ідентичність як ідентичність нації, існування якої забезпечується дійсно окремою національною елітою.

Будучи не історичною нацією Україна протягом багатьох століть мала дві фундаментальні перешкоди: денационалізація інтелектуальної та культурної еліти та поступовий спад протягом довгого часу в розвитку стандартизованої української мови. Потрібно зазначити, що з виникненням Української держави зароджується українська національна еліта. В часи підпорядкування Московії, Україна мала чітке культурне домінування: більш пізніше в дев'ятнадцятому столітті, коли йшли процеси становлення сучасної національної свідомості, Україна мала статус селянської культури. У зв'язку з успішним домінуванням українців в мультинаціональ-

них імперіях, як в Речі Посполитій, так і в Російській імперії, були прийняті заходи по зменшенню статусу української культури до селянського фольклору. Після козацького та селянського повстання 1648-1649 років козаки вирішили, що вони є дуже слабкими, щоб здобути самим незалежність, тому потребують пошуку союзника для підтримування захисту від Польщі. В 1654 році Гетьманат нарешті уклав угоду з Московією. Переяславська угода визначала козацьку автономію та перешкоджала розвитку окремої української національної ідентичності більш ніж раніше зв'язки з Польщею. Відповідно до угоди, козацька старшина сприяла захисту царя від поляків, а потім пізніше від селян. Однак, гетьманат був поділений коли Польща та Росія уклали вічний мир, підписавши Андрусівський Договір у 1667 році. На правому (західному) березі Дніпра Гетьманат зберіг автономію до 1714 року. На лівому (східному) російські царі зменшували її до середини вісімнадцятого століття. Гетьманат за Андрусівським договором продовжував функціонувати як автономний орган [2, 159].

Що стосується козацького елемента української національної ідентичності, то він частково зберігся до сьогодення. З одного боку відомі українські народні пісні та поезія, які прославляють козацьке минуле, створюючи національну "спільну пам'ять", яка необхідна для боротьби за незалежне існування в майбутньому. З іншого найбільш відомі українські інтелектуали дев'ятнадцятого століття бачили в козацькій старшині лише експлуататорську занепадаючу еліту, що винна за стан, в якому знаходилося селянство. Тільки в кінці дев'ятнадцятого століття відомий український історик Михайло Грушевський, не погоджуючись з історіографічною традицією ранніх українських мислителів, стверджував, що козаки були кінцевим втіленням українського духу волі.

Ситуація на правому березі Дніпра була більш сприятливою для розвитку окремої національної ідентичності. Русинська ідентичність, не дивлячись на тожність з Річчю Посполитою, підкреслювала її культурні та політичні відмінності з Польщею. Зенон Когут вважає, що малоруська ідентичність, яка з'явилась в кінці вісімнадцятого століття, з'єднувала російську імперську культуру з Гетьманатом та його культурою [12, 574]. Паул Магочі доводить, що русифікація України не призвела до знищення або асиміляції української культури, а викликала появу нових мультинаціональних ідентичностей, феномен, який мав місце серед багатьох підпорядкованих етнічних груп. Свою роль у створенні ідентичності зіграла і релігія [10, 16].

Українська православна церква не змогла бути захистом від польської католицької церкви та Московського патріархату. Вона була розділена спочатку через встановлення під егідою

Польщі уніатської церкви відповідно до Брестської унії (1596р.). Для українців, які проживали на території Речі Посполитої, релігія, будь то православна або уніатська, розділила українську ідентичність [3, 26]. Пізніше, коли Московський патріархат поширив свій вплив на південь-захід, українська православна церква, зокрема на східній Україні була скорочена до простої адміністративної одиниці під московським культурним та політичним впливом та стала інструментом русифікації. Внаслідок швидкої русифікації української православної церкви українська історіографія вісімнадцятого століття мала тенденцію зменшувати відмінності між Україною та іншими східнослов'янськими спільнотами Білорусі та Росії.

Це був загальний вигляд процесу, суть якого зводилась до послаблення української національної ідентичності. Створюючи подвійну ідентичність східних слов'ян, росіяни намагалися побудувати наднаціональну спільноту православних слов'ян. Відповідно до указу Петра I (1720р.) заборонялось видавати церковні книги на різних мовах, що сприяло збільшенню ролі православної церкви як русифікованої державної установи. Українська православна церква, яка в сімнадцятому столітті допомагала підтримувати українську ідентичність протягом їх боротьби з поляками, стала у вісімнадцятому столітті засобом русифікації.

Падіння української мови як засобу культурного вираження також затримувало розвиток української національної ідентичності. До кінця дев'ятнадцятого століття більш ніж двадцять мільйонів людей говорило українською мовою. Відсутність національно активної культурної еліти та поділ українських земель призвели до атрофії української мови. Істотна кількість іноземних слів потрапила в українську мову. Надзвичайні труднощі в очищенні української мови істотно зашкодили формуванню українського національного ідеалу та зростання національної гідності.

Боротьба за підвищення статусу української мови від селянського діалекту до "цивілізованої" мови була відображена на сторінках першого українсько-російського часопису, який був опублікований в Санкт-Петербурзі, "Основа" (1861-1862). Редактори "Основа" заявляли, що українська мова поступово починає використовуватись освіченими людьми, в їх мовленні та на письмі.

Не дивлячись на успішні зусилля Шевченко створити літературну українську мову, стандартизація української мови не була завершена до двадцятого століття. В кінці 1905 року видавці газет ще сперечалися з приводу відсутності універсально прийнятого українського синтаксису. Доречі, саме суперечки навколо мовного використання спричинили народження політичного руху [5, 227].

Хоча українська національна ідентичність з'явилася лише в середині дев'ятнадцятого століття, джерела національної ідентичності, що з'явилися по двох берегах Дніпра, були дуже різними. На правому березі на заході українська ідентичність створювалась по принципу взаємодії між народом та "іншими", даний принцип характерний для багатьох національних ідентичностей в Центральній та Східній Європі. Зіткнення між українцями та поляками як наслідок Люблінської унії (1569 р.) спочатку виявилось тільки на релігійному ґрунті, що походить від української образи за вторгнення католицизму та спонукало київського митрополита Української православної церкви, Петро Могили, заснувати академію, мета якої була навчати духовенство та мирян захищати православ'я та пропагувати українську мову та культуру. Антипольська реакція, яка спочатку була викликана на релігійній основі, незабаром включила визнання окремої української історії, яка засновувалась на славному минулому Київської Русі. Значення реакції на правому березі Дніпра в подальшому загострювалось щільною присутністю євреїв, більшість яких працювали на заводах міст та діяли як посередники між українським селянством та католицькою польською шляхтою, як адміністраторами або господарями.

В той час як на правобережній Україні національна ідентичність розвивалась за центральноевропейськими стандартами, умови на лівобережній (східній) Україні були дуже різними. Якщо на правому березі відбувались процеси колонізації, то на лівому процеси русифікації. Русифіковані українці (частіше козацького походження) поширювали їх мову та релігію на селянські маси. На правобережній Україні посередниками між панамі та селянами були євреї, а на лівобережній Україні вони взагалі були відсутні.

За відсутності чіткої етнічної ідентичності та легко визнаної колективної пам'яті первинною проблемою для українських національних інтелектуалів на лівобережній Україні була проблема збереження культурної ідентичності, яка б змогла б бути визнаною всіма етнічними українськими територіями. В світлі цього історичного контексту, українська національна ідентичність з'явилась в дев'ятнадцятому столітті в цілому як реакція на націоналізм "інших". В дійсності, як Орест Пелех доводить, зусилля Миколи I та його міністра освіти Сергія Уварова винайти окрему російську національну ідентичність як нове джерело легітимізації постнаполеонівської, постдекабрістської Росії сприяли народженню сучасного українського націоналізму [9, 4].

Українська ідентичність починає формуватись як ідентичність, що сфокусована більше на соціальні та культурні питання, ніж на політичні. Таким чином, сучасний український на-

ціоналізм вперше з'являється у вигляді Кирило-Мефодіївського Братства (1845-1847), засновники, Микола Костомаров та Пантелеймон Куліш, ставили за мету не створення окремої української держави, а знаходження місця для українського народу в межах неавтократичної панслов'янської, православної спільноти. Перший документ Братства чітко постановив, що потрібно підтримувати духовний та політичний союз слов'ян через те, що це є єдиним вірним шляхом та історичною долею. Відмовляючись від російського автократизму та від польської аристократичної демократії засновники Братства вірили, що кожна нація повинна мати свій власний уряд та повинна визнати рівність громадян незалежно від їх народження, віри або соціального статусу. В цьому ж дусі написана поема "Гайдамаки", яка описує криваве українське повстання проти польської шляхти та їх боротьбу проти панів, остання ж була пов'язана більш з досягненням справедливості, ніж державності.

Не дивлячись на те, що існує багато різних джерел, основою для української історіографії є більш культурні та етнографічні праці ніж політичні. Українські історики дев'ятнадцятого століття багато уваги приділяли виживанню української культури, що на їх точку зору можна було б досягти через емансипацію селянства та досягнення соціальної справедливості. Микола Костомаров, відомий своїм захистом української індивідуальності напроти російському колективізму прирівнював появу українського націоналізму з емансипацією селянства. Він бачив українську історію ні як боротьбу проти іноземного домінування, а як боротьбу між селянськими масами та експлуатуючою елітою. Український націоналізм був скоріше пошуком соціальної справедливості в панслов'янському контексті, ніж пошук політичної незалежності. В своїй книзі "Генега українського народу" він пише, що місією України є відновити слов'янський дух, що спить як в Росії, так і в Польщі.

Тарас Шевченко, мислитель, якому близька ідея окремої української державності, в його передмові до поеми "Гайдамаки" пише про те, що дякуючи Богу всі ми є слов'янами, ми діти однієї матері.

Український історик дев'ятнадцятого століття Микола Драгоманов, один з засновників Кирило-Мефодіївського братства, продовжував традицію бачення українського питання більш в соціальному контексті, ніж в національному. Применшуючи значення досягнення національної незалежності, він пропонує обійти проблему незалежної державності та зайнятись побудовою неавторитарного порядку. Оксана Рибак також виявила більш соціальну ніж етнічну основу українського націоналізму. Вона відмітила, що одним з перших джерел української національної ідентичності було народження украї-

нського фемінізму та його прийняття інтелектуальною елітою як найважливішого елементу національного порядку денного.

Думка правобережної колонізованої української еліти щодо ідентичності була достатньо відмінною. Правобережна еліта не змогла переконати народ в доцільності існування незалежної держави України, окрім як частини Польщі. Володимир Антонович писав, український народ не здатен сформувати власну незалежну державу. Однак, напруження, що виникли між поляками та євреями на правобережній Україні та зокрема в Галиції, призвели до швидкої кристалізації етнічного контексту питання ідентичності. У 1848 році, в той час як лівобережні інтелектуали Кирило-Мефодіївського товариства ще тільки мріяли про автономну Україну в межах панслов'янської держави, в Галиції, не дивлячись на домінуючу неосвіченість, Українська Верховна Рада (Головна Рада) представила до Віденського рейхстагу 200,000 підписів з вимогою поділу Галиції між поляками та українцями [8, 125].

Навіть Грушевський, чий історіографічний підхід зводиться до наведення мостів над територією, що розділяє Галицію та Російську Україну, довів, що рішення українського питання полягає скоріше не в державності, а в соціальній реструктуризації Російської та Австро-Угорської імперій та робив наголос більш на соціальні питання, ніж на етнічні. В тому ж дусі Іван Франко (1856-1916), національний поет Галиції, продовжував захищати соціалізм як рішення тяжкого становища України аж до останнього десятиліття його життя. Таким чином в кінці дев'ятнадцятого століття, не дивлячись на хвилю політичного націоналізму в Європі, українська історіографія почала ухилятися від питання політичного самовизначення України. Дмитро Дорошенко, підводячи підсумки щодо діяльності українських інтелектуалів протягом дев'ятнадцятого століття, писав, що український журнал "Основа" був в його соціальній та політичній програмі просто "Південно-російським" варіантом російського демократичного лібералізму; не було вироблено ні політичної, ні національної програми.

Домінуюча ідея серед українських політичних мислителів була наступною – соціальні та політичні проблеми України були загостренням всеросійських проблем, – що мала вплив на розвиток української літератури. Українська література була доповненням до імперської російської літератури. Українські автори, що проживали в Російській імперії, писали більше на російській, ніж на українській мові, в той час, як в Галиції, українські автори проявляли таку ж саму тенденцію, писали на польській або на німецькій мовах. Дж.Грабовіч вказував на те, що українці прийняли таку стратегію захисту як засіб зберегти свою особу [4, 10].

На початку двадцятого століття українська інтелігенція успішно встановила присутність української культури по всій Україні. Політичний порядок денний в російській Україні, однак, залишився за природою головним чином соціальним та федералістським.

Його автор, Микола Міхновський, був членом Радикальної народної партії, проголошував, що московитяни, євреї, поляки, угорці та румуни є ворогами української нації. Він представив новий погляд на українське питання.

Цікаво, що навіть Народна партія, яка мала спільні положення в виборчій платформі з Радикальною демократичною партією, закликала Українську Асамблею (Сейм) вирішувати тільки внутрішні питання, залишаючи в компетенції імперських органів фінанси, закордонні справи, питання оборони. Не дивлячись на виникаючий націоналізм даний підхід не мав на меті досягнення незалежності, а обмежувався лише здобуттям автономії. Найбільш радикальні націоналісти, однак – такі як Дмитро Донцов, Володимир Дорошенко та Андрій Жук – та інші східні українські націоналісти продовжували шукати шляхи національного відродження Галиції, де режим був менш репресивний та населення більш відкликалось на процеси здобуття незалежності.

Не дивлячись на розчарування, пов'язані зі зміною позиції російських лібералів, українська еліта в російській Україні залишалась вірною теорії федералізму більш ніж досягненню повної незалежності. В книзі, яка була надрукована в 1914 році в часопису "Українське життя", Володимир Винниченко та Семен Петлюра (обидва майбутні лідери незалежної України) наполягали на тому, що генеза українського народу дається розколом слов'янських племен на окремі групи. Вони вірили, що російська політика централізації призвела до культурного, економічного та морального падіння, що залишає Україну позаду як неосвічений регіон в європейській частині Росії. Автори стверджували, що вирішення українського питання можливо лише шляхом федералізації Російської імперії, а дана мета може бути досягнута лише на законній основі та еволюційними засобами.

Не дивлячись на зобов'язання українських інтелектуалів щодо цілісності Російської імперії, Російська держава все ж таки підозрювала Україну в порушенні вірності своїм зобов'язанням. Царистський режим вбачав в українському націоналізмі загрозу цілісності імперії. На початку I світової війни національна свідомість в російській Україні залишалась на перехідному етапі, де культурний та політичний аспекти стали тісно переплітатися та один одного підсилювати. На початку двадцятого століття українська література, яка в середині дев'ятнадцятого століття концентрувала свою увагу на українських національних коріннях, почала видозміню-

ватись та стала засобом для реалізації суто політичних заходів. Еволюція політичних спрямувань українського політичного органу була продемонстрована в Києві в 1914 році під час святкування століття з дня народження Т.Шевченка, коли дана процесія була перетворена в масовий страйк проти домінуючого політичного та соціального порядку.

Ситуація в Галиції значно відрізнялась. Боротьба української інтелігенції в Галиції складалась з двох основних етапів. Перший етап – середина дев'ятнадцятого століття, – коли молоді інтелектуали потонули в трансформації української мови в літературну мову. Другий етап була їх боротьба проти польської меншини в Східній Галиції з метою реорганізації імперії впродовж австро-слов'янських кордонів. До 1867 року українці Галиції бачили своє майбутнє лише в межах мультинаціональної Габсбурзької монархії. Реорганізація Габсбурзької монархії в Австро-Угорську монархію зробило зрозумілим те, що Відень не може гарантувати слов'янам рівних прав в імперії. Національний підйом розпочався в Галиції тільки в 1870-ті роки. Тільки в останнє десятиліття дев'ятнадцятого століття культурний компонент наповнюється політичним сепаратизмом. Діючи під більш ліберальними умовами в Габсбурзькій імперії та підтримувані національними інституціями Галиції, галиційці вбачали в національній ідентичності і наявність окремого політичного компоненту.

В кінці дев'ятнадцятого століття усі головні українські політичні партії в Галиції ухвалили незалежність як частину їх платформ. Платформа 1899 року Національної демократичної партії проголошувала, що кінцевою метою боротьби українців є досягнення культурної, економічної та політичної незалежності усю українською державою. Питання національної ідентичності, однак, повністю ще не було вирішено [6, 191]. Як в Галиції, так і в Російській Україні українські національні натхнення залишались тісно зв'язаними з питаннями соціальної справедливості та утопічного соціалізму. На початку двадцятого століття, памфлети про незалежність ("Самостійна Україна" Миколи Міхновського, "Поза межами можливого" Івана Франка), що публікувались в Галиції, заклали інтелектуальну основу незалежності.

В російській Україні заклики за незалежність залишились самотніми голосами Шевченка, Міхновського, В. Зеева Жаботинського та російського анархіста Михайла Бакуніна. Вони передвіщали появу України як незалежної держави, яка повинна запобігти гегемонії її сусідів.

Український націоналізм, заснований на русі українських селян, залишився політично не організованим та неефективним.

Після падіння царистського режиму в лютому 1917 року українська еліта, повністю занурена в ідеї федералізму, спочатку бачила україн-

нську революцію як частину всеросійської революції.

Українська національна рада в першому універсалі проголошувала автономію України в складі Росії. Навіть в третьому універсалі, прийнятому в листопаді 1917 року після більшовицького перевороту, Рада продовжувала бачити майбутнє України в межах наднаціональної структури. А четвертий універсал, виданий в січні 1918 року протягом більшовицького нападу на Україну, підтримав можливість встановлення федеративних стосунків з народними республіками колишньої російської держави [11, 382].

Невизначеність політичного напрямку інтелектуалів, домінуючих в новому уряді в Києві викликала неспроможність уряду демобілізувати співвітчизників з колишніх імперських армій як основу для нової національної армії.

Падіння як Галіції так і Дніпровської України було поєднано з дуже різними політиками, які переслідували Друга Польська Республіка та Радянська Росія, що розділили українське населення ще більше, ніж це було в 1914 році. Після шести років війни українці були поділені не тільки між двома імперіями, як це було в 1914 році, а і між радикально різними ідеологіями та дуже різними поняттями державності.

Короткий український експеримент був однак політизацією української національної ідентичності, що стала реальністю та не могла бути довго прихованою.

Як ми вже вище згадували, до I світової війни існували дві концепції серед українських інтелектуалів. В Галіції Україна сприймалась як етно-політичне поняття, головною метою було досягнення повної незалежності України; Дніпровські українці бачили Україну як окрему культурну цілісність, яка має бути досягнена тільки в контексті реформ Російської імперії в цілому. Дихотомія поглядів поглиблювалась після 1921 року та розколу українського націоналістичного руху для наступних двох поколінь.

Отже, як вже доведено вище, Сталін та більшовики багато уваги приділяли питанню національних меншин. Навіть Сталін, не дивлячись на захист централізаторської політики Росії, наполягав на вилученні з царської політики елемента щодо скорочення України до придатку Санкт-Петербургу та закликав повернути українські культурні об'єкти з Ермітажу до Києва.

Для багатьох українських соціалістів та комуністів здавалось, що політика корінізації, яка сприяла розвитку української мови та культури, встановленню соціальної справедливості для селянства та визнанню України як рівного партнера в межах Радянської Федерації, здійснила ідеї, що захищали Костомаров та інші творці українського націоналізму.

Однак ситуація в країні залишалась не стабільною. Український націоналізм вже не міг

задовольнити свої потреби шляхом прийнятих універсалів, тому його прихильники почали вимагати більшої автономії. Після введення нової економічної політики українська інтелігенція та партійна еліта були впевнені, що подальша децентралізація призведе в кінці кінців до національної незалежності. Віддалення України від Росії втягувало Українську державу в ряди інших європейських держав.

Микола Хвильовий, один з письменників того часу, критикував авторів за укорінення Україною психологічного раболіпства до Росії. Він писав, що наша орієнтація повинна бути поряд з західноєвропейським мистецтвом, його стилем, його прикладами. Хвильовий вірив, що українські письменники повинні шукати свої натхнення в Європейському відродженні та греко-римському мистецтві; іншими словами, український культурний напрямок повинен бути відокремлений від російської візантійської традиції. Хвильовий стверджував, що дані українсько-російські відносини носять тимчасовий характер і що кінцевою метою є досягнення незалежності від Росії.

Відразу ж після набуття питанням національної ідентичності політичного характеру, дана проблема почала розглядатись в контексті відносин з Росією. Микола Скрипник, лідер українських більшовиків, захищав не тільки культурну та лінгвістичну українізацію політичного життя, але й сприяв поширенню політичної автономії України від Москви.

Окрім успішного виконання українізації культури, адміністрація Скрипника заснувала українську територіальну армію з командуванням на українській мові. Під егідою корінізації Україна зберігала свою присутність в межах радянських посольств інші зовнішні атрибути політичної незалежності.

Рух Скрипника до політичної автономії досяг своєї вершини в кінці двадцятих років двадцятого століття, коли українське керівництво висунуло Росії територіальні вимоги, вимагаючи в неї ті території, на яких проживала більшість етнічних українців.

Як наслідок всіх цих процесів Україна почала представляти собою загрозу Сталінському поняттю націєбудівництва. Самогубство Миколи Скрипника влітку 1933 року відобразило як метафорично так і практично кінцеву непримиренність українських національних натхнень та більшовицького централізму. Дані процеси викликали масові репресії українських інтелектуалів протягом 1929-1930 років та штучний голод 1932-1934 років [1, 64].

Соціалістсько-федералістська теорія українських інтелектуалів щодо того, що українське питання має бути вирішене в широкому слов'янсько-соціалістському контексті стало також жертвою цього періоду.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Касьянов Г. "Українська інтелігенція 1920-30-х років: соціальний протест та історична доля.", Київ, 1992.
2. Субтельний О. "Україна. Історія", видавництво Торонтського Університету, Торонто, 1990.
3. Frank Sysyn "Between Poland and Ukraine", Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute, 1988.
4. George S. Grabovicz "The Politics of Culture in Today's Ukraine", Eighth Annual Ivan Franko Lecture, 12 April 1993, Carleton University, Ottawa.
5. George Shevelov "Evolution of the Ukrainian Literary Language", Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1981.
6. Ivan L. Rudnytsky "The Fourth Universal and its Political Antecedents" Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute, 1977.
7. Ivan Rudnytsky "The Role of Ukraine in Modern History", Slavic Review № 2, 1963.
8. Jan Kozik "The Ukrainian National Movement in Galicia 1815-1849 (Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta), 1986, ch.16.
9. Orest Pelech "The State and the Ukrainian Triumvirate in the Russian Empire 1831-1847", New York, St. Martin's Press, 1993.
10. Paul Robert Magocsi "The Ukrainian National Revival", Canadian Review of Studies in Nationalism, № ?, 1989.
11. Taras Hunczak "The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution, Cambridge, MA: Harvard University, 1977.
12. Zenon E. Kohut "The Development of Little Russian Identity and Ukrainian Nation Building" Harvard Ukrainian Studies, № 3/4, 1986.

ТИХОМИРОВА Є.Б.**СПЕЦІАЛЬНА ПОДІЯ ЯК ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРИВІД**

Тихомирова Євгенія Борисівна – завідувачка кафедри міжнародної інформації Рівненського інституту слов'янознавства, доцент, кандидат філософських наук

Система зв'язків з громадськістю, маючи справу з подіями, забезпечує засоби масової інформації новинами і тим самим виконує власні функції ("засвітити" свою організацію у відповідному ракурсі, нагадати про неї, підтримати її імідж). Як зазначають американські дослідники, PR-менам доводиться буквально змагатися за увагу ЗМІ з репортерами та інформаційними агентствами тому, що більша частина їх матеріалів претендує називатися новинами. Події стають для них транспортним засобом, який «доставляє» новини в редакції і переконує редакторів ЗМІ в необхідності їх оприлюднити [5, 466].

Політичне життя суспільства досить багато на різноманітні події, які щодня відбуваються на різних рівнях влади, в політичних партіях та системі міжнародних відносин, проте служби PR не можуть задовольнятися лише спонтанними подіями, що відбуваються в їхній організації чи установі. Специфічним методом зв'язків з громадськістю є подієва комунікація – дуже непростий засіб публік рилейшнз, хоча він доволі часто і застосовується у політичній сфері. Він вимагає значної підготовчої та організаційної роботи, ресурсів, участі висококваліфікованих та досвідчених PR-менів. Для працівників PR-служб "найскладнішим завданням є створення подій. Для фахівців із комунікацій – це свого роду квадратура кола" [2, 114].

Складності подієвої комунікації, а разом з тим і її переваги, пов'язані з особливостями спеціальних подій, що лежать в її основі. Спец-

іальні події – це заходи, які проводяться організаціями для привернення уваги громадськості до себе та своєї діяльності. Іноді їх називають "штучними" або "поставленими" [1] подіями, комплексними методами публік рилейшнз. Зазначають, що сьогодні виробництво новин на основі спеціальних подій навіть перетворилося на самостійну сферу інформаційного бізнесу. Якщо раніше інформування обмежувалося повідомленнями про спонтанні події, що відбулися, то зараз вже таких подій недостатньо. Збільшений попит на інформацію вимагає цілеспрямованого створення події [4, 113].

Говорячи про події як основу новин, ми повинні мати на увазі, що вони можуть відбуватися в дійсності, але можуть бути лише описані, подані громадськості як такі (іх часто називають псевдоподіями). "Псевдоподія – роздута звітність, інакше кажучи, неподія", – так характеризують вчені "штучні" заходи, які іноді організуються виключно для того, щоб стати предметом обговорення, але насправді не несуть в собі новини. Псевдоподії створюються виключно для реклами, драматизації ситуації чи привернення уваги. Іноді розбіжності між подією та псевдоподією малопомітні, іноді – досить значні, проте обидві є PR-кампаніями і заслуговують висвітлення в ЗМІ. "Ми – кількісна нація, – зазначають американські науковці, – тому одна сотисячна або одна мільйонна елемента – вражає". Мільйонний відвідувач виставки Пікассо в Музеї Сучасного мистецтва в Нью-Йорку, десятитисячний донор в цьому році в Сан-Рафає-

ло – заслуговують висвітлення в пресі. Присудження нагороди та привітання видатним громадянам – хороші події, завжди гідні невеликої кількості чорнила [5, 466-467].

Події комунікації мають декілька характерних рис, що найбільш повно виражають їхню сутність. Перш за все, це комплексний характер, пов'язаний із застосуванням під час підготовки та здійснення заходу найрізноманітніших прийомів і засобів встановлення контактів з громадськістю та привернення уваги до проблеми, яка зумовила здійснення цієї акції.

По-друге, їм властиві конкретність та ексклюзивність, оскільки спеціальні події спрямовані на конкретних цілі та завдання, і кожна подія є оригінальною, спеціально організованою для вирішення певної проблеми і, як правило, не може бути тиражована. Навіть тоді, коли сама форма події (виставка, конференція тощо) повторюється, це кожного разу інша виставка, конференція тощо. Як немає схожих людей, так немає і схожих подій, кожна неповторна та своєрідна.

По-третє, на відміну від спонтанних подій, події комунікації мають контрольований характер, можливі відхилення від сценарію передбачаються заздалегідь, щоб експромтів та сюрпризів для організаторів спеціальної події, її "будівельників" не було. Їх рекомендують залишити лише для публіки.

І, нарешті, подієва комунікація обов'язково супроводжується інформаційним забезпеченням. Дуже точно про цю рису подієвої комунікації сказав віце-президент компанії "Філіп Морріс" Томас Кесті: "Ми живемо в суспільстві, що керується засобами масової інформації. Я набагато більше зацікавлений в інформаційному висвітленні, яке може мені принести спеціально організована подія, ніж у ньому як такому" [2, 119-120]. Для працівника PR-служби усяка подія – спонтанна чи спеціально створена – є інформаційним приводом, який він повинний максимально використати, щоб нагадати про свою установу чи про її керівника. У той же час PR-мени помітили, якщо ЗМІ самостійно висвітлюють події, присвячуючи їм власний час та ресурси, опис заходу буває більш повним і мальовничим, ніж у випадку, коли PR-мен просто передає їм інформацію про те, що відбулося в організації [5, 467], саме тому на заходах, що здійснюються в організації, перший гість – журналіст.

Варто зазначити, що деякі події важко піддаються медіатизації. Іноді це пов'язано не з самою створеною подією, а з суб'єктом, що її ініціював, у такому випадку ця проблема не загрожує політичним інституціям, особливо державним структурам та їх керівникам, які завжди в полі зору журналістів, і усяка подія, пов'язана з ними, як правило, охоче висвітлюється засобами масової інформації. Проте ретельний

вибір часу, місця та складу учасників може зробити навіть не дуже цікаву, на перший погляд, подію привабливою для ЗМІ.

Усі форми подієвої комунікації, а тим більше ті, що здійснюються в політичній сфері, вимагають ретельної підготовки. На першому етапі здійснюється планування та підготовка події: визначаються її безпосередні цілі (що потрібно повідомити), конкретні групи громадськості, на які вона зорієнтована (кому ми хотіли б повідомити), розробляється схема проведення заходу (як ми будемо інформувати), готуються інформаційні матеріали для журналістів, приміщення, де буде проводитися подія, та його відповідне оформлення.

Під час здійснення заходу встановлюється контакт з аудиторією, представляються учасники, всі знайомляться з планом проведення події. Для підтримки уваги присутніх до її предмета бажано застосовувати засоби візуалізації інформації та технічні засоби поширення інформації (теле- або кіноматеріали, музичний супровід, використання слайдів тощо). Як правило, необхідні інформаційні матеріали передаються представникам ЗМІ до початку заходу, частина їх розсилається після нього в ті засоби масової інформації, представників яких не було під час події, але поява матеріалу в цих ЗМІ для організації бажана.

Після завершення заходу працівники PR-служби аналізують його проведення, визначають позитивні та негативні аспекти його здійснення (можливо, в цьому допоможе анкета, що була запропонована всім учасникам перед завершенням заходу), проводять моніторинг ЗМІ, оцінюють результативність події з точки зору кількості та якості поширеної щодо неї інформації. І тут важливо з'ясувати не лише, які медіа та як інформували про подію, але і як довго ця подія "жила", і яку географію поширення мала, і які негативні моменти були помічені журналістами під час її здійснення. Може бути, що бачення під іншим кутом зору (критичним поглядом репортера) виявить менш сприятливу картину, ніж нам здається.

Дуже часто, плануючи захід, організатори передбачають можливість участі в заході відомої та визначної особи (наявність "весільного генерала"). При організації подій державними інституціями такою людиною може бути представник центральних органів влади або відомий політичний діяч. Під час проведення заходу політичними партіями запрошують її керівників, депутатів від партії у Верховній Раді, представників партії в тих чи інших органах влади.

"Поставлені" події іноді супроводжуються роздачею журналістам та учасникам заходу невеличких сувенірів. Так, під час передвиборчої кампанії і проведення зустрічей з кандидатами в депутати Верховної Ради нерідко роздавалися газети партій, журнали, календарі і, навіть,

книги та магнітофонні записи. Іноді самі події є своєрідними подарунками для виборців. Так до початку і під час виборчої кампанії у Рівному були організовані та профінансовані однією з політичних партій при посередництві Форуму інтелектуальної еліти концерти, що проводилися щомісячно і збирали повні зали шанувальників органної та камерної музики, при цьому майже завжди перед концертом керівник партії давав прямо у залі інтерв'ю тележурналістам місцевого телеканалу, а сам концерт починався з його привітання, адресованого присутнім. Зрозуміло, таких можливостей набагато більше при проведенні подібних заходів у комерційній сфері, ніж у політичній. І не лише про фінансові можливості тут йдеться. Організація та проведення таких заходів у політичному житті зустрічається з деякими моральними обмеженнями. Хоча іноді можливо організувати події, що фінансуються спільними зусиллями. Крім того, запрошення політика до участі в акції без відповідних фінансових внесків може бути корисним як для нього, так і для фірми. Прикладом такого вдалого поєднання інтересів можна вважати подію, створену компанією "Кока – Кола" у Франції в 1996 році. Вона організувала виставку "Мистецтво чи реклама? Ретроспектива "Кока-Коли" в музеї Лувра". Вважають, що таким чином ставши невід'ємною прикметою сучасної епохи, марка "Кока-Коли" отримала "допуск" у священні зали Лувра, водночас підтвердивши своє право бути чимось більшим, ніж символом масової культури і прикладом сучасної техніки "спілкування" зі споживачем через рекламу.

Подія, яка була побудована на незвичайності сполучення об'єкта і місця, отримала ще більшу винятковість завдяки участі у вернісажі дружини президента Ж. Ширака і представників французької культурної еліти. Більше того, виставка "Кока-Коли" в Луврі була організована на користь фонду "Госпіталі Франції" і його акції "Монетки жовтого сонця", спрямованої на здійснення допомоги хворим дітям. Цей фонд був створений дружиною президента тоді, коли він був мером Парижа. Проведення "Кока-Колоу" виставки на користь фонду змогло олюднити ляльково-батьорий імідж марки у Франції, де вона була символом успіху і американського запалу, розвиваючи його вже на позначеній маркою "території оптимізму та радощів життя" [2, 117].

Спеціальна подія – не завжди такий складний та коштовний захід. Це може бути достатньо проста акція, яка не потребує великого вкладення грошей, наприклад, проведення "круглого столу" або прес-конференції для політичної інституції може коштувати лише орендної пла-

ти приміщення, де вони проводяться. Крім того, політичні інституції досить часто беруть під свій патронат проведення спеціальних заходів, які фінансуються іншими структурами. В Україні стало традицією проведення під патронатом перших державних осіб музичних конкурсів, концертів, спортивних змагань. Дещо подібне практикує і Міжпарламентська Асамблея держав – учасників СНД. У минулому році під її егідою пройшло декілька заходів.

У Ялті, наприклад, відбувся другий міжнародний телекінофорум, у якому взяли участь 160 теле- і відеовиробничих компаній з 28 країн – із усіх держав СНД, крім Туркменістану, усіх держав Балтії, а також з Угорщини, Німеччини, Данії, Ірану, Канади, Португалії, Румунії, Словаччини, Словенії, США, Франції, Чехії, Японії, котрі представили на конкурс більш 250 робіт. На адресу форуму надійшло привітальне звертання Президента України. У ході форуму відбулася зустріч Голови Державної Думи Федеральних Зборів Російської Федерації з керівниками національних телекомпаній країн Співдружності і Балтії, на якій було вирішено створити міжнародний інформаційний клуб для постійного обміну телепрограмами. У роботі форуму брала участь делегація Парламентської Асамблеї Ради Європи.

У С.-Петербурзі був проведений другий міжнародний фестиваль художньої творчості вихованців дитячих будинків із країн СНД. У фестивалі прийняли участь 350 дітей від 5 до 17 років з Азербайджану, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Росії, Туркменістану, Узбекистану й України. Юні таланти змагалися по п'ятьох номінаціях: вокал, танець, інструментальне виконання, розмовний жанр, оригінальний жанр. Учасники фестивалю відвідали штаб-квартиру Міжпарламентської Асамблеї СНД – Таврійський палац, де відбулася їхня зустріч із представниками національних парламентів країн – учасниць МПА [3]. Всі ці події не залишилися не помітними для ЗМІ, вони знайшли висвітлення в засобах масової інформації країн-учасників подій, а також світових медіа.

Отже, теперішнє політичне життя неможливо уявити без "поставлених подій". Жодна державна інституція та політична організація, яка справді турбується про свій імідж, бажає відкритися для громадськості та повернути до себе її увагу, не повинна задовольнятися лише спонтанними подіями. PR-технології, що пов'язані з організацією та проведенням спеціальних заходів, порушують рутинне, звичне життя не лише в самій організації, а і навколо неї. Вони часто стають подією для громадськості й інформаційним приводом для того, щоб про дану організацію згадали засоби масової інформації і "дружно" заговорили про неї.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зернецька О. Роль "поставлених подій" у міжнародній комунікації //Людина і політика.- 2000.- №2. - С.62-64.

2. Лебедева Т. Паблик рилейшнз. Корпоративная и политическая режиссура. - М.: Изд-во МГУ, 1999. - 350с.
3. Пятый экономический форум //http://www.ipa.spb.su/zakon/VESTNIK.ZIP.
4. Тульчинский Г.Л. PR фирмы: технология и эффективность. - СПб: Алетейя, 2001. - 294с.
5. Black J., Bryant J. Introduction to media communication. - Madison: Brown&Benchmark, 1995. - 606р.

С. П. ДОНЧЕНКО

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ УКРАЇНИ ПРО НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ (ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Донченко Світлана Павлівна – доцент Дніпродзержинського державного технічного університету

Російська імперія була на початку ХХ ст. багатонаціональною державою. Тому національному питанню приділили достатньо уваги майже всі партії, безумовно, кожна зі своєї позиції. В Росії було чимало невирішених проблем: аграрне і робітниче питання, проблеми форми державного устрою і політичної системи, але на них накладало відбиток національне питання. Саме цей пункт програм найбільше різнить політичні партії, він як наріжний камінь, на якому ламаються чи скріплюються позиції політиків та очолюваних ними партій.

Загострення національного питання часто спостерігається в період економічних криз та негараздів. Воно здатне посилювати революційний рух, що і відбувалося як в самій Росії, так і в національних окраїнах.

І хоч національне питання посідало на той час не перше місце у суспільному русі, на відміну від соціально-економічних вимог, все ж воно було надзвичайно важливим для всіх політичних партій і народів. Важливість його полягала ще й в тому, що вирішення національного питання прямо залежало від форми державного устрою. Планувалося декілька шляхів щодо форми державного устрою: зберегти абсолютну монархію і залишити Росію "тормою народів", встановити конституційну монархію і розпочати вирішувати національне питання, проголосити федеративну республіку або самостійну Україну. Як загальну рису треба виділити те, що у Східній і Центральній Україні абсолютна більшість політичних партій залишалася на федеративних позиціях аж до 1917 р., і їх перехід до програми політичної самостійності відбувся лише в часи другої революції під тиском зовнішніх обставин – у першу чергу в результаті загострення російсько-українського конфлікту, який унеможливував реалізацію ідеї автономної України в складі Російської держави. Історики вважають, що до 1917 р. єдиними пропагандистами ідеї

політичної самостійності у Наддніпрянській Україні були: Михайло Міхновський, В'ячеслав Липинський, Дмитро Донцов [1, с.250].

Але розглянемо і порівняємо вимоги різних політичних партій щодо національного питання. Так, Київський "Союз руського народу", не відступаючи від вимог російських монархістів, у своїй програмі записав: **"Союз руського народу" сповідує, що Руська народність, яка є соборною й такою, що будує Російську Державу, а Народність Державною, якій і має належати головна роль в Державному будівництві, твердо проголошує і всенародно проповідує неподільність Російської імперії в теперішніх межах"...** тому вони й вимагали, **"щоб всякі намагання до розділення Росії під будь-яким виглядом, рішуче і безумовно були усунені"**. Особливо вирізняється програма "Союзу руського народу" вирішенням єврейського питання: **"Приймаючи до уваги, що в останній рік самі євреї усіма засобами прагнули до переселення в Палестину... І визнаючи, що виселення їх з усіх країн, в яких вони нині проживають, є єдиною вірним засобом позбавлення людства від зла, яке для нього являють євреї, "Союз руського народу" буде всіма силами прагнути, щоб його представники в Державній Думі висунули питання про створення єврейської держави, про сприяння їх виселення в цю державу, яких би матеріальних збитків таке виселення не вимагало б від Російського народу"**. Далі говорилося, що "Союз руського народу" буде домагатися, **щоб всі євреї, що проживають в Росії, були визнані іноземцями без будь-яких прав та привілеїв, що мають інші іноземці:**

1. Щоб євреїв не допускали ні в армію, ні у флот, ні військовослужбовцями, ні за вільним наймом, ні в стройові частини, ні в інтендантство. Щоб євреї не могли бути військовими ліка-

рями, фельдшерами і фармацевтами. Заміни-ти відбування військової повинності – грошо-вою.

2. Термінового відновлення суворої межі єврейської осідлості в межах, визначених раніше... Відміни всіх законів, що розширюють межу осідлості... Відміни привілеїв для євреїв по освіті, ремеслам, що надають право вільного проживання у будь-якому місці. Проживати і перебувати у портових містах.

3. Позбавити їх права вчитись, де навчають-ся діти християн, засновувати навчальні заклади – вищі й середні, бути викладачами й начальниками в навчальних закладах, бути домашніми й сільськими вчителями.

4. Заборонити приймати участь в громадських і казенних підприємствах.

5. Не допускати в Державну Думу й Державну Раду.

6. Заборонити євреям утримувати аптекарські магазини, бути провізорами, проводити торгівлю медикаментами.

7. Не допускати у редактори, у видавництва... У євреїв, викритих у революційній діяльності, всяке майно має бути конфісковане на користь казни" [4, с.17-19].

Якихось коментарів ця програма не вимагає, оскільки зрозуміло, що жодна народність чи нація, що входили до складу Російської імперії, не мали рівних прав, а євреї до того ж ще й переслідувались.

Октябристи були близькими до монархістів у своїх програмних вимогах щодо єврейського питання. Дослідник російських ліберальних партій В.Шелохаєв писав: "В "Союзі 17 октября" і особливо в його західних і південно-західних відділах, мала місце доволі сильна течія, яка виступала взагалі проти рівноправності євреїв. Певна частина членів партії октябристів висловлювалась за вирішення цього питання" [13]. В деякій мірі, безумовно, правий В.Шелохаєв з приводу постановки цього питання в місцевих відділах, але все ж позиція українських октябристів дещо відрізнялась від позиції російських. В усякому разі, спочатку в програмах Харківського, Полтавського відділів та деяких дрібніших була проголошена рівноправність євреїв. І тільки пізніше вони скоректували свої програми відповідно до загально-російської. Так, харківські октябристи повідомили, що вони виключають зі своєї програми розділ про рівноправність євреїв [6].

Центральне октябристське керівництво, примушене враховувати різні точки зору на єврейське питання на місцях, запропонувало компромісне рішення, яке і було прийняте на II з'їзді партії більшістю голосів. З одного боку, в резолюції відмічалось, що з'їзд "не знаходить можливим термінове і безумовне вирішення єврейського питання", а з другого боку, вказувалося на необхідність "поставити на чергу ден-

ну перегляд законодавства про євреїв в усьому обсязі" [13, с.56]. Таким чином, на з'їзді взяла перевагу точка зору поетапного рішення єврейського питання, яке в цілому співпадало з урядовою політикою.

Великого значення в програмі октябристи надавали вирішенню загалом національного питання. Тут також вимоги українських відділів "Союза 17 октября" дещо відрізнялись.

Спочатку у відозві було записано: "**Союз 17 октября" проголошує такі основні положення: збереження єдності і неподільності Російської держави**" [12, арк.478]. Трохи пізніше газети надрукували інформацію про зміни у програмі октябристів (тобто, октябристів України): "**По відношенню до околиць і прав національностей програма визнає право окремих національностей на захист культурних потреб в межах, допустимих ідеєю державності і інтересами інших національностей; широкий розвиток місцевого самоврядування, шкільну свободу, але з обов'язковим викладанням російської мови в нижчих школах, державна мова в усіх урядових установах і місцева мова в нижчих судових інстанціях**" [15].

Як бачимо, вихідним пунктом національної програми октябристів була вимога зберігання "єдності і неподільності Російської держави. Намагаючись якось виправдати нічим не прикритий шовінізм, октябристи намагались довести, що збереження за державним устроєм Росії "унітарного характеру, що склався історично", є життєвою умовою для зміцнення її зовнішньої сили і її внутрішнього процвітання" [13]. Октябристи вважали достатнім обмежитися заявою, що вони визнають за окремими національностями "права на можливість задовольнити і захистити свої культурні інтереси в межах, допустимих ідеєю державності і інтересами інших національностей". Тобто, "Союз 17 октября" виступав за поширення місцевого самоврядування, заснованого на дрібній земській одиниці (волості). В національних районах місцеве самоврядування передбачалось вводити враховуючи місцеві потреби, традиції, звички і ступінь культурності населення. Органам місцевого самоврядування в національних районах надавалось право "самого широкого впливу на постановку і хід шкільної справи". Окрім того, використання місцевих мов допускалось при паралельному читанні лекцій у вищих навчальних закладах, в усіх церковних установах, а також в окремих випадках у судочинстві російською мовою. Разом з тим, особливо підкреслювалось те, що російська мова має стати державною мовою і обов'язковим предметом в усіх школах, мовою урядових установ, а також судових палат. Коментуючи цей розділ програми, В.Петров-Соловово відмічав, що необхідно створити "в усьому різноплемінному населенні держа-

ви поняття про єдиний російський народ... створити такий душевний настрій, при якому кожен російський вільний громадянин "від фінських холодних скель до полум'яної Колхиди" відчував би себе представником інтересів великого народу, належати до якого – щастя і слава" [13, с.60–61].

Як на наш погляд, то це дуже схоже з намаганням у радянські часи "стерти" національну різницю і створити єдину спільність – радянський народ. Тобто, ми хочемо сказати про те, що вимоги тієї чи іншої партії можуть з'явитися раптом у їх політичних супротивників.

Київські октябристи на зборах, де розглядалося національне питання, теж мали різні точки зору. Про одну з них, член бюро Мезенцев сказав, що "Союз 17 октября" визнає право українців на культурне "самоопределение" в широкому розумінні цього слова, з одним обмеженням, щоб не руйнувалася політична цілісність Росії [7].

Російські октябристи в свою чергу, враховуючи зростання національної самосвідомості в національних окраїнах, вирішили піти назустріч класовим вимогам місцевої ліберальної буржуазії, бажання якої в цілому не виходили за межі гасла "культурно-національної автономії" [13, с.62]. Але загалом, вони не визнавали існування такого питання, як "українське" і навіть не включали українців до списку національностей (поляки, литовці, німці, татари, естонці, латвіші, вірмени, грузини), за якими вони мали намір дати право навчання в початковій школі рідною мовою.

Трохи інакше до постановки і вирішення українського питання підходили прогресисти, які виступали за розвиток в Україні земських установ і за українську мову в початковій школі. Вони теоретично навіть припускалися можливості автономії України, але із застереженням: "Якщо в цьому буде потреба у народу" [5].

Що стосується загальної постановки національного питання, в програмі, то конституційно-прогресивна партія вимагала: "Росія єдина і неподільна в її теперішніх кордонах. Неділимість і єдність імперії за умови широкого місцевого самоуправління. Сильна державна влада". Але вони роблять певну юридичну поступку: "Всяке відчуження і приєднання Державної території не може бути зроблене без згоди народних представників". Але це принципово нічого не змінює.

Розглядаючи програму з національного питання російських кадетів, мусимо визнати, що серед загальноросійських партій у них цей розділ найбільш детально розроблений (хоч у порівнянні з українськими ліберальними партіями у них цей пункт програми значно слабкий).

Вважаємо за доцільне детально привести

цей розділ програми кадетів:

"Основний закон Російської імперії повинен гарантувати усім народностям, що населяють імперію, окрім повної громадянської і політичної рівноправності усіх громадян, право вільного культурного самовизначення, а саме: повну свободу використання різних мов і наріч у публічному житті, свободу заснування і утримання навчальних закладів і різних зборів, спілок і установ, що мають за мету збереження і розвиток мови, літератури і культури кожної народності тощо.

Російська мова має бути мовою центральних установ, армії і флоту. Вживання на рівні з загальнодержавною місцевих мов у громадських і державних установах і навчальних закладах, що утримуються за кошти держави або органів самоуправління, регулюються загальними та місцевими законами, а в межах їх – самими установленнями. Населенню кожної місцевості має бути забезпечено отримання початкової, а по можливості й подальшої освіти рідною мовою.

Після встановлення прав громадянської свободи і правильного представництва з конституційними правами для всієї Російської держави, повинен бути шлях в порядку загальнодержавного законодавства для встановлення місцевої автономії і обласних представницьких зборів, що мають право участі у здійсненні законодавчої влади за відомими предметами, відповідно до потреб населення.

Негаймо після встановлення загальноімперського демократичного уряду з конституційними правами – в Царстві Польському вводиться автономний устрій із сеймом, що обирається на тих же засадах, що і загальнодержавне представництво на умовах збереження державної єдності і участі в центральному представництві на однакових з іншими частинами імперії засадах. Кордони між Царством Польським і сусідніми губерніями можуть бути виправдані у відповідності із племінним складом і бажанням населення, причому в Царстві Польському повинні діяти загальнодержавні гарантії громадянської свободи і права національності на культурне самовизначення і мають бути забезпечені права меншості.

Конституція Фінляндії, яка забезпечує її особливий державний стан, має бути цілковито відновлена. Всякі подальші заходи повинні бути наперед передбачені з правом узгодження між законними органами імперії і Великого князівства Фінляндського" [5, с.71–74].

Як бачимо, про Україну в програмі російських кадетів мова взагалі не велась. В питання автономії кадети виступили свого роду провісниками: ті, кому вони надали в програмі автономію – Польща та Фінляндія, у 1917 р. одер-

жали незалежність, а Україна, якій в програмі не передбачали автономії, так і залишилась в складі СРСР.

Загалом кадети в українському питанні займали великодержавну, антидемократичну позицію. Але це не означало, що в цьому пункті програми не передбачалося змін. В цілому для кадетів, які підтримували традиційні зв'язки з різними політичними напрямками українського загально-визвольного руху і мали досить розгалужену мережу місцевих партійних організацій в Україні, українське питання видалося досить складним. З одного боку, праве крило партії на чолі з П.Струве взагалі вважало українське питання "шкідливою інтелігентською вигадкою" і закликало оголосити рішучу боротьбу з українським партикуляризмом [14]. Така відверто контрреволюційна позиція "віховців", серед яких були, до речі, і українці, неминуче вела до загострення стосунків між кадетами і українськими ліберальними партіями, які все частіше і частіше почали заявляти, що чекати від великоросів вирішення українського питання наївно. З другого боку – Спілка автономістів-федералістів, яку очолював член кадетської партії О.Ледницький, відносила до вимог українських лібералів із співчуттям. Керівництво кадетської партії намагалось знайти якусь межу в українському питанні, яка б все ж була ближчою до позиції правого, а не лівого крила партії [14].

Постановка українського питання автоматично приводила до того, що кадети мимоволі повинні були розширювати свою позицію з національного питання в цілому. І саме постановка українського питання довела, що вимоги українських лібералів виходять далеко за рамки кадетської програми.

Найбільш близькою до українських національних політичних партій була кадетська організація Полтавщини. Так, полтавські кадети навіть розробили свою політичну програму, де, зокрема, зазначалося: **"Перед усім ми визнаємо необхідність федеративного устрою держави на основі автономії географічно, національно та економічно відокремлених областей. Україна ж повинна стати однією з таких областей"** [2, с.40]. Дискутуючи з цього ж таки приводу, український письменник-кадет Д.Маркович зазначав, що волинські кадети "не бояться ідеї автономії, але для заспокоєння пустодзвонів згодні погодитись на термін "повне самоврядування" [10]. На жаль, ця ідея українських кадетів не знайшла підтримки у центрального керівництва. Але з українством почали рахуватись як з поважною силою не тільки кадети, а й інші політичні партії [3, с.549].

Як відомо, українські ліберали на чолі з М.Грушевським якийсь термін часу після розгрома революції 1905-1907 рр. бачили Україну в межах "єдиної і неподільної" Російської імперії, висловлюючи готовність відмовитись від вимог

федерації і погоджуючись на збереження російської мови як державної. Але вони продовжували вимагати національно-територіальної автономії України і створення обласного законодавчого сейму. Але навіть такі помірні вимоги українських лібералів були занадто складними для кадетів.

Позиція кадетського керівництва з цього питання була викладена П.Мілюковим на партійній конференції в листопаді 1909 р., на якій були присутні представники партійних комітетів України, що вимагали постановки українського питання в III Думі. Так, представник Києва, М.Василенко заявив, що тактика кадетів в національному питанні не являє собою чогось цільного [14, с.141]. У відповідь П.Мілюков заявив, що кадети не будуть ототожнювати себе з окремими національними гуртами: "Партія не може стати ні українською, ні балтійською, ні єврейською, хоч і повинна використовувати всілякі практичні можливості для захисту пригніченої національності. І, якщо самі національні групи про взаємні свої інтереси міркують не завжди однаково, то тим складніше для нашої партії одразу встановити єдину точку зору, врівноважити всі інтереси" [14, с.142].

Таким чином, будучи за своїм світоглядом прибічниками унітарної держави, октябристи, прогресисти та кадети не визнавали права нації на політичне відокремлення від Російської імперії, виступали проти федеративного устрою держави. Однак, між ними була різниця. Так, октябристи й прогресисти були противниками національної автономії (за виключенням Фінляндії). На їх думку, надання особі громадянських прав і політичних, поширення місцевого самоуправління на всю територію Росії є достатнім для захисту прав національних меншин. Кадети в своїй національній програмі вимагали надання автономії Польщі й Фінляндії; прав культурно-національного самовизначення (використання рідної мови в школі, вищих навчальних закладах, суді тощо), а в окремих, кожного разу спеціально санкціонованих представницькою владою випадках, – надання обласної автономії.

Тепер звернімося до програмних вимог з національного питання Української Демократично-Радикальної партії: **"Кожна національність, з яких тепер складається Росія, мусить мати автономію на своїй території з окремою крайовою владою, якій належатиме право видавати закони й порядкувати в всіх справах в межах цієї території. Кожна така автономна одиниця має право рівне з правом кожної іншої одиниці. Реформована держава мусить бути федерацією таких національних одиниць"** [8, с.63]. Треба звернути увагу на те, що в даному документі мова йде про всі нації, а не тільки про українців. Це до того, що в радянські часи можна було зустріти

роботи, в яких говорилось, що "українські буржуазні партії вимагали свободи для себе, а не для інших націй" [9 та ін.].

Далі програмою передбачалось, що усіма справами на території України "має порядкувати Українська Виборна Рада (Сойм). Вона складається з послів, оплачуваних з крайових коштів і вибраних на підставі: а) вселюдного, рівного, безпосереднього виборчого права з таємним голосуванням; б) пропорційності виборів. Право вибрати і бути обраним має кожен громадянини 21 року без різниці полу, віри, національності". Цікаво також, що єдина партія (УДРП), яка передбачила термін обрання вищого органу влади: "Законодавчий період мусить бути не довший як три роки; законодавство народне (референдум та ініціатива)" [8, с.63]. Демократично-Радикальна партія розробила також функції і права верховної влади в Україні: "Українська Народна Рада сама виробляє крайову конституцію, яку не може ні відмінити, ні скасувати загальнодержавний парламент, але ся конституція не може суперечити вище згаданним основним всеряджаним законам. Українська Народна Рада має право рішати всі ті справи, які належать до державного парламенту. Вона, яко хозяйн краю, порядкує всіма землями й водами Української території. Крайова конституція мусить дати право широкого самоврядування громадян сільським і городським, і тим округам, у які громадяни могли об'єднатися... Ця виборна влада і взагалі всі урядовці мусять бути крайові люди... Мова в урядових та інших інституціях уживається українська. Інші народності, що живуть на території України, мають рівне право з українцями, право задовольнити свої національні, культурні й економічні потреби. І в урядових установах вживати своєї рідної мови" [8, с.63].

У своїй програмі Українська Демократично-Радикальна партія чітко наголошує на автономії в федеративній Росії, в той час, коли Товариство Українських Поступовців, яке взяло за основу цю ж програму, акцентує у своїй заяві увагу на автономії, не вказуючи в якій державі – унітарній чи федеративній: "В сучасних умовах громадсько-політичного життя Росії українське громадянство позбавлене можливості мати в Державній Думі своїх представників. Це примушує нас висловити оцією заявою наше відношення до останніх виступів у Державній Думі по українському питанню. Заявляємо про свою солідарність з тими поважними депутатами, котрі, не будши українцями по походженню, але правильно оцінюючи становище представників демократичних верств населення підняли свій голос проти нестерпних утисків, які

відчуває українське слово і взагалі всі прояви українського життя, і завдяки яким українська інтелігенція й український народ позбавлені можливості користуватися своєю мовою та іншими засобами національної культури. Визнаємо негайну потребу націоналізації освіти в інтересах культурного розвитку українського народу. Вважаємо автономію України, рівно як і інших областей і націй, гарантією від втручань в сферу національного життя і запорукою (забезпеченням) вільного культурного і громадського розвою" [11].

Цікаво, що далі у тексті українські ліберали та представники інших партій, що входили до Товариства Українських Поступовців, критикували П.Скоропадського (депутата IV Думи), як людину, яка давно порвала зв'язки з Україною, а в 1918 р. співробітничали в його уряді.

У програмі соціал-демократів привертає увагу те, що українська соціал-демократична робітничка партія теж виступила за автономію України. В програмі вона вимагала: "Автономії України з окремим представничим зібранням (соймом), котрому належить право законодавства у внутрішніх справах, що торкаються території України" [8, с.72], на відміну від російської соціал-демократичної партії, яка вимагала самовизначення: "Право на самовизначення за всіма націями, що входять до складу держави, введення рідної мови в усіх місцевих, громадських і державних установах" [5, с.32].

В свою чергу російські соціал-революціонери (есери) передбачили певний перехідний період від федеративних відносин до права на самовизначення: "Встановлена на цих засадах демократична республіка з широкою автономією областей і громад як міських, так і сільських, можливе більш широке примінення федеративних відносин між окремими національностями, визнання за ними безумовного права на самовизначення. В областях із змішаним населенням право кожної національності на пропорційну своїй чисельності частку в бюджеті, призначену на культурно-просвітницькі цілі, і розпорядження цими коштами на засадах самоуправління" [358, с.49].

І знову та ж закономірність: українські соціал-революціонери вимагали менше, ніж російські, а саме: автономії: "Національні проблеми в Росії вирішуються розвитком національно-краєвих автономій, які таким чином, є конкретним лозунгом нашої найближчої боротьби. Але цілком національні потреби задовольняються проведенням в життя особистої автономії. В умовах теперішнього соціально-економічного моменту партія українських соціал-революціонерів буде боротися за: проведення в життя принципу націо-

нально-краєвої автономії, основою якої буде скликання національних сеймів. Розвиток краєвого життя на основі широкого самоуправління. Забезпечення прав і інтересів національних менших груп". Щодо спеціально українських національних вимог, то українські есери планували: "Скликання українського установчого сейму, який би виробив і втілював в життя національно-територіальну автономію українського народу. Введення викладання українською мовою в нижчих, середніх і вищих школах. Заснування української академії наук... Забезпечення прав українських менших груп, де українці живуть серед інших народів"[8, с.79-80].

Якщо підсумувати дані, то виходить така картина: монархісти виступали за абсолютну ун-

ітарну державу; октябристи, прогресисти і кадети – за унітарну державу, але з наданням певної автономії Польщі й Фінляндії, Українська Демократично-Радикальна партія – за автономію у федеративній державі, за це ж виступали і українські соціал-демократи і соціал-революціонери. У більшовиків і російських есерів – кінцева мета у програмі – самовизначення націй.

Таким чином, українські ліберали (УДРП) були найбільш поміркованою партією, вона знаходилась посередині між російськими лібералами і російськими соціалістичними партіями в національному питанні: з одного боку, вона не вимагала виходу зі складу Росії (тобто фактично була за збереження цілісності країни), з іншого боку, вимагала для України автономії, яка за характеристикою була близькою до національної держави, але в складі Росії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гришак Я. Від федеративності до самостійництва: до еволюції української політичної думки наприкінці XIX – на початку XX ст. // Другий міжнародний конкурс українців. – Львів. – 1993. – С.248-257.
2. Гунчак Т. Україна: перша половина XX ст.: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288.
3. Дорошенко Д. Г. Нарис історії України. – Львів: Видавництво "Світ", 1919. – 573 с.
4. Програма Киевского "Союза русского народа". – К., 1908. – 32 с.
5. Программы политических партий в России / Под ред. и с предисловием И.В.Владиславлева. Випуск I-й. – М., 1917. – 55 с.
6. Рада, 1906, 18 листопада.
7. Рада, 1906, 2 грудня.
8. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку XX століття. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1991. – 82 с.
9. Спирин Л.М. Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (начало XX в. – 1920 г.). – М.: Мысль, 1977. – 310 с.
10. Старинець О.Г. Виникнення організацій конституційно-демократичної партії (партії народної свободи) в Україні (жовтень 1905 – лютий 1906 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С.37-46.
11. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття. Програмові і додаткові матеріали / Упорядник В.Ф.Шевченко та ін. – К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. – 336 с.
12. ЦДА, ф.1335, оп.1, од.зб.568, ч.III.
13. Шелохаев В.В. Партия октябристов в период первой российской революции. – М.: Наука, 1987. – 158 с.
14. Шелохаев В.В. Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии. 1907-1914 гг. – М.: Наука, 1991. – 235 с.
15. Южный край, 1906, 2 (15) августа.

В. Б. КАЛИНОВСЬКИЙ

КОНТУРИ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Калиновський В'ячеслав Борисович – доцент кафедри філософії і політології Харківського національного університету внутрішніх справ, відмінник освіти України, кандидат історичних наук

На рубежі століть ми стали свідками посилення багатьох деструктивних явищ, що проявилися у різних частинах світу. Своєю альтернативою світовому розвитку, застосовуючи насильство, прагне нав'язати суспільствам екстремістська частина антиглобалістського руху. Спалах релігійно-етнічних конфліктів, міжнародний тероризм, транснаціональна злочинність, тоталітарні організації та режими, кожен із них, по своєму, підриває інституції, засновані на демократичних, правових нормах або безпосередньо розгортає війну проти них.. У зв'язку із цим

значної актуальності набувають питання дослідження глобалізації та того, яким чином забезпечити її демократичний характер?

Більшість політологів схиляються до того, щоб характеризувати глобалізацію як швидке зростання зв'язків і стосунків між державами світу в різних сферах суспільного розвитку. Можна погодитися з французькими дослідниками які доводять, що світ вступає до нового етапу, який визначається зростанням спілкування і солідарності [8, 309]. Водночас є дослідження за якими процес глобалізації подається як праг-

нення фінансової еліти демонтувати соціальну державу. Стверджується, що верхівка ТНК та світових фінансово-виробничих мереж, користуються привілеями і є обтяжена демократією та системою протипага, які обмежують її політичний та економічний монополізм і виступають перепорою на шляху до світового гегемонізму, при цьому ідеологія нової глобалізації підмінює демократичну ідею прогресу до якої раніше могли залучитися всі народи, не розподіляючись на перспективні чи неперспективні [6, 14-15].

З подібними твердженнями доволі трудно погодитися, адже глобалізація носить об'єктивний закономірний характер, і її не можна зводити або припинювати лише до рівня торгівлі чи руху капіталів. Серед її головних завдань виділяється політика націлена на поєднання зусиль різних держав для вирішення таких глобальних проблем сучасності, як: попередження і врегулювання збройних конфліктів, війн, проведення ядерного роззброєння, охорона навколишнього середовища, подолання слабо розвиненості, встановлення соціального контролю над транснаціональною злочинністю, міжнародним тероризмом тощо. Отже, нагальним є питання яким чином домогтися того, щоб процес глобалізації був зорієнтований на розв'язання болючих суспільно-економічних проблем, що постали у багатьох країнах?

Погодимось з політологами, які говорять про наявність як позитивних, так і негативних наслідків цього процесу [5, 71-80], тому кожна країна має провести значну роботу щодо своєї підготовки до участі в процесах глобалізації, виробити стратегії розвитку, щоб не потрапити до "пастки глобалізації". Пронизуючи всі сфери – політику, економіку, духовну сферу, глобалізація здатна поновлювати протиріччя. Вона несе багато нового, тому цілком зрозуміло, що у певних країн, чи груп населення виникає острах перед труднощами адаптації, що є, зокрема, підґрунтям також для розвитку антиглобалістського руху. Можна навести приклади, коли значна частина населення країни не сприймає глобалізацію, керуючись ідейними чи матеріальними міркуваннями (острах перед впливом чужої культури, зубожінням, наявність міжнаціональної недовіри, закладеної кодами історії та інше). Слід додати, що місцеві еліти не завжди говорять правду, що за умов глобалізації відкритість суспільства позитивно впливає на прискорення розвитку, і на порядок денний виходить питання не "знищення" держав, а організації їх мирного змагання з метою розкриття потенціалу людини її здатності організовувати, керувати, виробляти та конкурувати на світовому ринку. Навіть у країн з низьким рівнем розвитку є всі можливості мати вигоди від глобальної політики.

Але для цього потрібно створити механізм постійного узгодження на різних рівнях явищ глобалізації з вимогами демократії та її цінностями. Таким чином постають найважливіші завдання щодо устрою демократичних принципів в загальний процес глобалізації. Це є важливим тому, що на рубежі століть більшість країн стали на шлях розвитку суспільних інститутів та своїх політичних систем, заснованих на принципах демократії. Ряд країн обрали шлях, який веде від тоталітарних до демократичних систем. Про загальний вплив демократії засвідчує також те, що навіть авторитарно-тоталітарні режими змушені прикриватися демократичними гаслами, стверджувати, що їх влада і управління носять народний характер.

Проте демократія не утверджується сама по собі, і потрібно постійно доводити її життєздатність і перспективність. Позитивним є те, що питання демократії та особливості її функціонування за умов глобалізації розглядаються як на офіційному, так і неурядовому рівнях. Наприклад, на конференції "До суспільства демократії" (Польща, червень 2000р.), взяли участь міністри закордонних справ та представники дипломатії із 108 країн, і дійшли висновку, що глобалізація набуває ефективності тоді, коли стає залежною від розвитку демократії. Водночас демократія не може виступати як нова релігія, а повинна представляти собою конкретні інститути, які функціонують і ефективно вирішують протиріччя, що виникають в усіх сферах і в різних країнах. Важливо навчитися конструктивно застосовувати принципи демократії для вирішення глобальних проблем сучасності, і, особливо, під час приборкання релігійно-етнічних конфліктів. Практика засвідчує, що введення міжнародних санкцій (ембарго, силовий тиск, політико-економічні обмеження чи ізоляція) не завжди є ефективними. Подібні підходи часто призводять до зростання корупції і використовуються антидемократичними режимами для маніпулювання громадською думкою і протиставлення її процесам глобалізації.

Сучасні дослідники демократії та прихильники концепцій відкритого суспільства, доводять, що загрози для розвитку демократії у сучасному світі є досить суттєвими, а діяльність провідних національних і міжнародних структур є недостатньо ефективною. В дійсності, навіть така організація, як ООН не може в повній мірі захистити загальнолюдські цінності, тому що є асоціацію держав, в якій кожна захищає свої інтереси. Щодо держав, то влада багатьох із них слабне перед лицем транснаціональних корпорацій, до того ж уряди побоюються "втечі" зарубіжних капіталів.

Велике занепокоєння викликають інші проблеми, які виступають перепорою на шляху посилення демократичних основ у процесах гло-

балізації, а зокрема: антикризові програми і стратегії суспільно-політичного розвитку міжнародних офіційних інституцій часто не досягають планованих результатів; тиск на держави з боку транснаціональної організованої злочинності, яка спирається на тіньовий бізнес і корупцію в органах управління зростає; втручання (або не втручання) у вирішення етно-релігійних конфліктів, які виникають в середині країни, не приносить бажаного результату; торгівельні санкції проти країн порушників норм міжнародного права часто призводять до зростання контрабанди, корупції тощо. Можна назвати й інші факти, які ослабляють демократію перед лицем глобалізації, розгортання якої посилюється.

Тож, на сучасному етапі розвитку актуальними є питання, яким чином має поширюватися демократія, і яка місія при цьому покладається на міжнародні та національні інституції? За яких умов демократичні цінності можуть стати серцевиною процесів глобалізації? Тому слід приділити значну увагу діяльності державних й недержавних інституцій, які за визначенням Спеціальної комісії ООН 1999р. дотримуються принципів "глобального управління" і здатні вирішувати "конфлікти інтересів" шляхом співробітництва [8, 314]. Наразі актуальними стають концепції про соціальну відповідальність всіх організацій за свою діяльність в епоху глобалізації.

Але як домогтися запровадження демократичних принципів управління та взаємовідносин між суспільствами і уникнути негативних, а то і катастрофічних наслідків глобалізації? Є досить ґрунтовні підходи, що пропонують методи вирішення цих питань. Зокрема український дослідник міжнародних відносин Є. Камінський пропонує перспективну, на наш погляд, концепцію світового розвитку, що передбачає поступове надання статусу ООН "світового координаційного уряду" [3, 105]. Заслужують на увагу результати Всесвітнього форуму демократії (Польща, червень 2000 року.), серед учасників якого були відомі інтелектуали Дж.Сорос, Ф. Фукуяма, М.Рокар, М.Олбрайт, В.Гавел та інші, які дійшли висновку, що посилення взаємозалежності та інтеграції сучасного світу є позитивними по своїй суті, водночас, вони висвітлюють вразливі місця, які активно використовуються агресивними силами з метою руйнування навколишнього середовища і спотворення сутності глобалізації. Погодимось, що формування альянсу відкритих суспільств з метою його подальшого розширення й еволюції до глобального відкритого суспільства, яке виступає також як фактор стримування держав від порушення демократії та інших зловживань, є цілком реальним і необхідним завданням.

Доцільно назвати також інші підходи, зокрема Гі Ферхофштадт обґрунтовує концепцію

етичної глобалізації, втілення якої він покладає на Форум континентальних партнерів, що складу якого мають увійти представники провідних світових організацій (ЄС, Mercosur, АСЕАН та ін.) [7, 4-5].

За концепціями світового управління, головним показником розвиненості країни має стати рівень демократичних свобод. В умовах глобалізації свобода, демократія і управління за допомогою законів мають бути захищені інституціональними системами, а також регулюватися за допомогою політики, права, моралі. У світі відбувається розширення ринку глобального капіталу, посилюється фінансова нестабільність і конкуренція, які можуть призводити до закріплення нерівності як на національному, так і міжнародному рівні. Тому в економічній сфері має відбутися об'єднання зусиль розвинутих демократій для технічної та економічної підтримки і стимулювання мало розвинутих країн та країн перехідного типу. Розвиток приватного сектору і недержавних організацій може здійснюватися світовим агентством розвитку за наявності державних гарантій.

За таких умов можуть ефективно здійснюватися ідеї Р.Арона, який стверджував, що окрім держави в суспільстві є інші структури здатні відігравати важливу роль в утвердженні демократії [1, 273, 298], і розгортання їх діяльності дозволяє уникнути таких явищ, як утаємниченість, кулдуарність та закритість багатьох політичних рішень. Якщо процеси глобалізації будуть здійснюватися квазі-демократичними режимами або під тиском тіньових груп, то це неодмінно призведе до негативних наслідків: посилення корпоративної і кланової бюрократії та утворення нового тоталітаризму.

Отже, світова координація має зорієнтувати процес глобалізації на вирішення проблем місцевого і регіонального соціально-економічного розвитку з урахуванням їхнього взаємозв'язку і впливу на світові процеси. Важливо, щоб економічне зростання розгорталося згідно з демократичними принципами. Країни, які беруть участь у глобальній економіці, включаються в процес постійного розвитку інформаційних технологій, який виступає рушійною силою для розвитку в усіх сферах, і досягають високих результатів. Навпаки ізоляція та інформаційна обмеженість відривають країну від загальносвітових правил поведінки, що призводить до застою. Тому для України модель соціальної держави, заснованої на ринкових відносинах і, залученої до процесів глобалізації є найбільш оптимальною. Ба більше, Україна зацікавлена в тому, щоб домагатися впровадження демократичних засад, про які говорить Зб.Бжезінський, а зокрема: дотримання принципів самоврядності суспільств та верховенства права, повага до суверенітету народів, впровадження ринкових відносин, доступність до наукових досягнень

[2, 42-43]. Але здатність нашої країни сприймати виклики глобалізації залежить від розбудованості громадянського суспільства, ефективності політичного керівництва та розвитку демократії загалом. Погодимось, що перспек-

тивними є пошуки у напрямку створення нових міжнародних інноваційних проектів демократизації суспільств [4, 100].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арон Р. Демократия и тоталитаризм/ Пер. с французск.- М., 1993.-С.273; Aron R. 1905-1983. Histoire et politique... Etudes. Textes.- Paris, 1985.- P.298
2. Бжезінський З. Демократія перед лицем глобалізації // "І" .-2001.-№19.-С.41-53.
3. Камінський Є. Протодемократичні концепції світового управління і перспективи України у XXI столітті/ Політична думка.-2001.-№3.-С.102-108.
4. Ковлер А.И. Кризис демократии ? Демократия на рубеже XXI века/ Отв. ред. Б.Н. Топорнин.- М.,1997.- 128 с.
5. Основи демократії: Навч. посібник.../ За заг. ред. А. Колодій.-К.,2002.- 684с.
6. Панарин А. Глобальное информационное общество: вызовы и ответы// Власть - 2001.- №1.- С. 14-19.
7. Ферхофштадт Г. Парадокс антиглобалізації... //Євро бклетень , жовтень 2001.- С. 3-4
8. Le Dictionnaire de la mondialisation / Sous la direction de P Lorot.- Paris, 2001.- 496 p.

О. М. БАРДІН

ТЕРОРИЗМ ЯК ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ І ВИРАЖЕННЯ НАСИЛЬНИЦЬКОГО РОЗВ'ЯЗАННЯ КОНФЛІКТУ

Бардін Олександр Миколайович – доцент кафедри філософії Харківського військового університету, кандидат філософських наук

Метою статті є розгляд особливостей тероризму як форми насильства у розв'язанні конфліктної ситуації. Неодноразово дослідниками відзначалося в якості однієї з найважливіших проблем у дефініції тероризму те, що він ототожнюється з насильством. Р.Соле писав з цього приводу: "Висунутий десяток різних дефініцій тероризму, в основному вбачається в ньому "навмисне і систематичне використання засобів, що провокують терор з метою досягнення деяких цілей", що розуміється як те, що терор може здійснюватися тільки з використанням насильницьких засобів". Але "насильство" вимагає, тільки воно одне, десяти сторінок визначень" [1, 8-9].

Труднощі, пов'язані з визначенням насильства, отримують розв'язання, якщо помістити його в простір вільної волі і розглядати як один з різновидів владно-вольових відносин між людьми. Кант у "Критиці здатності судження" (§28) визначав силу як "здатність перебороти великі перешкоди. Та ж сила називається владою (Gewalt), якщо вона може перебороти опір того, що саме має силу" [2, с.268]. По-іншому влада в людських взаєминах можна було б визначити, як ухвалення рішення за іншого, помноження, посилення однієї волі за рахунок іншої. Насильство є одним із засобів, що забезпечують панування, владу людини над людиною. А.Гусейнов пропонує наступне визначення насильства: "...насильство – не взагалі примус,

не взагалі збиток життю й власності, а такий примус і такий збиток, що здійснюються всупереч волі того чи тих, проти кого вони спрямовані" [3, 36]. Насильство є узурпація вільної волі. Воно є зазіхання на людську волю. Таке розуміння поняття насильства здобуває більш конкретного й суворого змісту, ніж просте його ототожнення з владою чи трактування як взагалі руйнівної сили. Воно дозволяє насильство як певну форму суспільних відносин відрізнити, з одного боку, від інстинктивних природних властивостей людини: агресивності, войовничості, плотолюбності, а з іншого боку, від інших форм примусу в суспільстві, зокрема, патерналістського і правового. Разом з тим переборюється властива етичному абсолютизму аксіологічна пастка і питання про виправданість насильства залишається відкритим для раціонального аргументованого обговорення. У межах запропонованого визначення право на здійснення насильства могла б мати абсолютно добра воля, а виправданням його застосування могло б стати те, що воно спрямоване проти абсолютно злої волі. Проте людська воля не може бути ані абсолютно доброю, ані абсолютно злою. І те й інше є протиріччям визначення.

Склалися три типи теорій, що пояснюють джерела насильства [4]. Перший тип поєднує ті концепції, що виводять насильство з природи людини. Вся історія людської цивілізації пов'язана з насильством. "Найперший закон при-

роди, – писав В. Соловйов, – є боротьба за існування. Усе життя природи проходить у безупинній ворожнечі істот і сил, у їхніх злісних порушеннях і захопленнях чужого буття. Кожна істота в нашому світі від найменшої порошини і до людини всім своїм природним життям говорить одне: я є, і все інше – тільки для мене. Зіштовхуючись з іншим, воно говорить йому: якщо я існую, то тобі вже не можна існувати, тобі немає місця зі мною. І кожне ... заміряється на всіх і хоче усіх винищити і саме усіма винищується...Протидія між кожним і всіма неминуче вирішується загибеллю кожного, – вороже середовище, нарешті, розриває його буття і витісняє його з життя, – боротьба закінчується смертю і тлінням...” [5, 71-72]. При цьому підході передбачається, що існують уроджені схильності, інстинкти (інстинкт смерті, сексуальний інстинкт), що підштовхують людину до насильства. До цього типу можна віднести і філософські концепції, що пояснюють насильство властивою людині волею до влади, панування. Другий тип теорій виводить застосування насильства з економічних і соціальних умов життя суспільства. Ще Аристотель вказував на те, що в основі насильства лежить нездатність влади встановити рівність у суспільстві [6, 420-422, 577]. Економічна і соціальна нерівність породжує диференціацію суспільства на групи, суспільні класи і відповідно протиріччя і боротьбу між ними. Третій тип теорій пов’язує насильство з динамікою конфлікту. У будь-якому суспільстві виникають конкуруючі групи – економічні, політичні, духовні. Первісний стан конкуруючих груп і особистостей – це потенційний конфлікт. Він стає реальним, коли конкурентний стан персоніфікується, коли конкретні індивіди починають протистояти один одному. Це саме та стадія, коли насильство стає дуже ймовірним. Конфлікт знаходить своє розв’язання у перемозі однієї з конкуруючих сторін. Затверджується нова ієрархія. Настає період адаптації до ситуації. Це період, коли формуються нові конкуруючі групи. Історія розв’язання конфлікту повторюється знову і знову.

Не випадково деякі дослідники тероризму розглядають його як особливий різновид соціального конфлікту. За визначенням Ю.Н. Демидова, під соціальним конфліктом розуміється крайнє загострення соціальних протиріч між різними спільностями і групами населення, обумовлене розходженням їх політичних, економічних, ідеологічних інтересів, цілей діяльності, методів досягнення бажаних результатів своєї діяльності і т.ін. [7, 30]. Як зазначав з цього приводу Й.Александр, “тероризм – це канал, по якому йде невдоволення і нетерпіння маргінальних шарів: терористичні засоби і методи, таким чином, закріплюють, “ре стабілізують” існуючу соціальну структуру” [8, 74-86]. Як насильство серед малих груп пропонує розгляда-

ти тероризм П.Уілкінсон, розташовуючи його серед таких насильницьких проявів, як окремі акти диверсій чи атак на власність, ізольовані спроби убивства, боротьба політичних організацій і міжособна боротьба, політичний тероризм, локальні чи дрібномасштабні партизанські операції, міжнародний чи транснаціональний тероризм, партизанські рейди в закордонні країни. [9, 32]. При розростанні конфлікту до рівня масових виступів, за цієї логікою, політичному тероризму відповідає “державний терор і репресії”, а “міжнародному чи транснаціональному тероризму” – локальна війна. Таким чином, хоча дана класифікація і відбиває істотні подібні риси між зазначеними формами насильства, але вона страждає основним недоліком – не фіксує відмітні риси тероризму.

Друга класифікація типів політичного насильства, що наводиться Уілкінсоном, заснована на цілях і задачах [10, 10]. Відповідно до неї виділяються типи насильства: внутрішньообщинний (з метою захисту чи просування проголошуваних групою інтересів у конфлікті з етнічною чи релігійною групою-суперником); протестуючий (що втілює гнів чи протест); преторіанський (для примусу до змін у керівництві уряду та політики); репресивний (для придушення дійсної чи потенційної опозиції і розбіжностей); опозиційний (проти урядової влади); терористичний; революційний і контрреволюційний (для усунення існуючої політичної системи і заміни її новим режимом); війна. Як видно, заявлені для всіх типів політичного насильства цілі можуть з рівним успіхом проголошуватися як кінцеві й терористами. Основним же недоліком запропонованої класифікації можна назвати відсутність відображення в ній багатоплановості тероризму. Зокрема, у ній не розділяються ідеологічні й організаційно-тактичні складові насильства.

Безумовно, насильство можна класифікувати за різними підставами. Однак усі такі спроби носять занадто приватний, зайво конкретний характер. Розглянемо узагальнену оцінку класифікації насильства [11, 25]. Масове (колективне, групове) організоване насильство, легітимізоване державою. У крайніх формах тоталітарної диктатури таке насильство веде до державного тероризму. Масове стихійне, спонтанно виникаюче і споконвічно начебто не організоване насильство звичайно спрямоване проти держави і суспільних інститутів. Таке насильство часом призводить до терору антидержавного і навіть антигромадського. Індивідуально організоване насильство включає як тиранію монократа над підданими, так і, навпроти, індивідуальний терор проти монократа. Для терориста це – самопроголошене право на деструкцію чи навіть убивство заради досягнення своїх цілей чи в ім’я деяких ідеалів. І останнє, індивідуальне стихійне насильство.

За тисячі років природа насильства у своїй

основі практично не змінилася. Різниця полягає тільки в тому, що сучасне насильство стало ще більш агресивним, жорстоким і молодим. Таким чином, тероризм як явище багато в чому традиційний і навіть примітивний. Зрозуміло, він кожного разу змінює свої форми. У визначеному змісті кожна терористична акція – це завжди унікальний добуток страшного “мистецтва” насильства. В одних випадках, це нове сполучення старих засобів та методів, як це було 11 вересня 2001 року. В інших випадках, це застосування найсучасніших технічних приладів та технологій. Проте “формула” терору залишається колишньою: висунення вимог (конфліктна ситуація) – загроза насильства – відмова – здійснення насильницької акції – страх – неадекватні дії – нові хвилі страху – нові терористичні акції.

Здійснюючи пошук шляхів попередження терористичних конфліктів, варто змінити ставлення до сутності самої ролі і місця конфліктів у суспільному міжнародному житті. Зміна парадигми в підходах до сутності соціальних конфліктів полягає в тому, що вони визначаються як атрибут, природний супутник громадського життя. Адже аксіомою є те, що громадське життя, у першу чергу в його планетарному вимірі, являє собою процес виникнення й розв’язання різного роду протистоянь між цивілізаціями, групами держав і народів, державами, народами, націями й іншими соціальними утворення-

ми при зростанні ролі насильницького компонента. “Насильство – невід’ємна частина життя багатьох метрополій і великих міст. І якщо йому не перешкоджати, тероризм захопить нові життєві простори, виникнуть нові форми насильства: вони починаються з індивідуального володіння зброєю, участі в автономістських групах, а закінчуються в організованих бандах і ескадронах смерті” [12, 13]. Доцільно визнавати позитивну, навіть конструктивну роль конфліктів у суспільному розвитку, що в цілому базується на філософській категорії єдності і боротьби протилежностей. Але з цього не випливає, що конфлікти мають лише позитивне значення і не впливають деструктивно на розвиток людини і суспільства.

Звичайно конфліктні відносини є тривалими і нерідко офарблюються у вкрай ворожі тони. Ступінь ворожості сторін, що знаходяться в конфліктних відносинах, може бути різною. Різним може бути і те, які сфери і наскільки повно охоплюються подібними відносинами. Іноді конфліктні відносини виявляються настільки значними, що пронизують всі області відносин між сторонами. Різке загострення таких відносин характеризується як криза. Однак можливий і інший варіант розвитку подій, а саме, коли сторони усе сильніше починають виявляти ворожість один до одного, – тоді за кризою починаються збройні дії і далі розвивається збройний конфлікт.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Sole R. Le Defi terroriste. Lecons italiennes a l usage de l Europe. P., Seuil, 1979.
2. Кант И. Собр. соч.: В 6 т. / Мысль. – М., 1964. – Т.5.
3. Гусейнов А.А. Понятия насилия и ненасилия // Вопросы философии. – 1994. – №6. – С.35-41.
4. Скворцов Л.В. Общество и насилие // Октябрь. – 1997. – №11. – С.148-164.
5. Соловьёв В. Духовные основы жизни. – Нью-Йорк, 1958.
6. Аристотель. Политика // Соч.: В 4т. – М.: Мысль, 1983. – Т.4.
7. Круглый стол журнала “Государство и право”: Терроризм: психологические корни и правовые оценки // Государство и право. – 1995. – № 4. – С.30-41.
8. Хлобустов О.М., Фёдоров С.Г. Терроризм: реальность сегодняшнего состояния // Современный терроризм: состояние и перспективы. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – С.62-94.
9. Wilkinson P. Terrorism & the Liberal State. Second edition. MacMillan, Basingstoke and London, 1986.
10. Устинов В.В. Международный опыт борьбы с терроризмом: стандарты и практика. – М.: Юрлитинформ, 2002.
11. Ольшанский Д.В. Психология терроризма. – СПб.: Питер, 2002.
12. Вад Э. Войны в 2001 году. Трансформация столкновений // 2000. – 2002. – 25 янв.
13. Остроухов В.В. Філософські проблеми дослідження насилля і терору. – К.: Укр. центр духов. культури, 2000.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

А. В. ГИЛЮН

СОЦИАЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ РЕГИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

(материалы «круглого стола» по социологии 20.12.02 г. Днепропетровск)

Гилюн Алексей Васильевич – доцент кафедры теории и истории социологии Днепропетровского национального университета, кандидат философских наук

Под таким названием 20 декабря 2002 года в г. Днепропетровске, в здании горисполкома, состоялся “круглый стол”, посвященный очень актуальным для нашего общества проблемам. Он был организован Днепропетровским городским советом, Днепропетровским национальным университетом, Социологической ассоциацией Украины, Академией наук социальных технологий и местного самоуправления (Днепропетровское отделение). Его проблематика вызвала широкий резонанс как среди ученых, так и работников госуправления. В работе “круглого стола” приняли участие ученые Днепропетровска, Киева, Москвы, Харькова, Одессы, Луганска, Запорожья и других городов Украины и России, руководители городской и районной администрации, руководители и преподаватели учебных заведений города, студенческая молодежь.

Открыл работу “Круглого стола” ректор ДНУ, профессор, доктор физико-математических наук *Н.В.Поляков*. Он обратился к собравшимся с приветственным словом и поздравил всех присутствующих с этим важным событием в жизни города и научной общественности. Он также подчеркнул значительный вклад науки, в том числе и социологии, в успехи социально-экономического развития города Днепропетровска, достигнутые в последние три года.

Первый доклад доктора социологических наук, профессора, Президента Социологической ассоциации Украины *Н.А.Шульги* (Киев) “Проблемы интеграции украинского общества: социокультурные и региональные аспекты” был посвящен проблемам, связанным с переходом украинского общества к реальному самостоятельному функционированию, проблемам социальной интеграции, социальной консолидации и социальной солидарности.

Докладчик отметил, что в обществе, наряду с процессами “интеграции”, “дезинтеграции”, существуют также процессы “не интеграции”. Понимание этого является крайне важным для осмысления происходящего (поскольку не все,

что происходит в социуме, можно рассматривать сквозь призму интеграции и дезинтеграции). И связано это, в первую очередь, с тем, что то идеологическое и политическое поле, в котором мы начали жить, мобилизовало такие участки социального пространства, которые раньше были либо на периферии общественного внимания, либо находились в спорадическом состоянии, никого не интересовали и по этой причине просто не были интегрированы в общество. В связи с этим возникает серьезная проблема их интеграции.

В качестве важнейшей, ключевой проблемы украинского общества докладчик назвал проблему интеграции украинского общества как политической нации. Он отметил, что достаточно остро стоит проблема интеграции украинского этноса, который является самым большим этносом, и имеет массу проблем, которых нет у титульных этносов других государств. Речь идет о том, что украинский этнос говорит на двух языках, исповедует разные религии и так далее. Возникает также вопрос в отношении других этнических групп, которых насчитывается более 10 миллионов человек. Мы не знаем как быть с этими группами, какова должна быть политика государства по отношению интеграции этих групп. Это, по мнению *Н.А.Шульги*, очень сложный и неоднозначный вопрос, который сегодня остается открытым – должно ли государство заниматься интеграцией и консолидацией этнических меньшинств или, как считают некоторые политические силы, необходимо унифицировать процесс интеграции.

Очень серьезной проблемой, которую нельзя недооценивать, по мнению докладчика, является то, что процессы интеграции и консолидации социальных групп в украинском обществе происходят на фоне резкой социальной поляризации, на фоне весьма выраженных региональных особенностей. Было обращено внимание на то, что нельзя недооценивать особенности регионов, необходимо изучить региональные особенности Украины, глубоко осмыслить

их не только теоретически, но и предложить технологии и рекомендации по их внедрению для региональных управленческих структур.

Далее, комментируя данные мониторинга общественного мнения, который проводит Институт социологии АН Украины наук с 1992 года, докладчик отметил, что Украина в региональном разрезе крайне неоднородна и отношение населения к ключевым проблемам (выбор пути политического развития, геополитические ориентации проблемы многопартийности, языковые и религиозные вопросы и другие) совершенно разные. На сегодняшний день, по мнению докладчика, можно четко выделить триаду: юго-восточная часть, западная часть и "сцепляющий" их центр. Кроме того, как свидетельствуют данные последнего мониторинга, нестабильность, характерная для современного украинского общества, начинает восприниматься населением как устойчивая данность.

Подводя итоги сказанному, профессор Н.А. - Шульга акцентировал внимание присутствующих на двух аспектах. Во-первых, на невозможность успешного решения артикулированных проблем (которые являются по своему содержанию социокультурными) административными мерами. Во-вторых, на невозможность управления государством без знания особенностей проявления этих социокультурных проблем на региональном уровне.

Доктор социологических наук, профессор, Вице-президент Академии наук социальных технологий и местного самоуправления В.И. - Патрушев (Москва, Россия) в своем докладе "Социальные технологии муниципального развития" подчеркнул, что в современном обществе отчетливо просматривается противоречие между процессами, происходящими в обществе, и научными подходами к их управлению, выработанными современными управленческими науками. Поэтому кризисные явления нашего общества в значительной мере определены кризисом управления. Необходимо сосредоточить внимание на научных основах социального управления. И в первую очередь это касается социального управления на муниципальном уровне, перед которым фундаментальная наука в долгу.

Важной задачей, по мнению В.И. Патрушева, является подготовка кадров для решения задач развития местного сообщества, задач муниципального социального управления. А для этого, в первую очередь, необходимо создать условия для подготовки студентов по специальности "государственное и муниципальное управление", вооружить высшую школу учебными пособиями и новыми теориями, то есть речь идет о том, чтобы готовить специалистов по развитию местных сообществ, специалистов которые смотрят вперед, могут построить новую финансовую политику, умеют разрабаты-

вать и внедрять социальные технологии. Не решив этого вопроса, не подготовив кадры, не рекрутировав в органы местного самоуправления элиту, вряд ли можно изменить создавшееся положение.

Профессор В.И. Патрушев затронул и одну из самых сложных управленческих проблем XXI века, с которой сталкиваются все страны мира. Это – самоуправленческая революция, цель которой "разбудить", сформировать и использовать самоуправленческий потенциал человека, который является самым мощным и эффективным в решении проблем управления, в том числе и местного самоуправления. Поэтому нужны новые инновационные технологии на региональном, местном уровне, технологии, обеспечивающие превращение граждан в субъекты социального управления, в совладельцев муниципальной собственности, соучастников при выработке управленческих решений, направленных на развитие местного сообщества, обеспечение высокого качества жизни людей.

Проблема качества жизни населения и роль социальных технологий в обеспечении устойчивого функционирования городского населения наша свое продолжение в докладе доктора исторических наук, профессора, заведующего кафедрой теории и истории социологии Днепропетровского национального университета В.Г. Городяненко (Днепропетровск) "Модель комплексного плана устойчивого развития города Днепропетровска". Современное состояние общества, по мнению докладчика, поставило перед учеными создание новой научной идеологии общественного развития. Либеральная идея, лежащая в основе функционирования практически всех развитых стран мира, стала исчерпывать себя еще в конце 80-х годов прошлого века, поскольку не смогла решить вопросы экономического, политического, интеллектуального неравенства, которые сегодня присутствует в глобальном масштабе между странами, классами, социальными группами, конфессиями, социокультурными системами и т.д. В связи с этим во многих западных странах разработаны стратегии устойчивого развития. В США, например, обозначены три главных ориентира устойчивого развития: экономическое процветание, сохранность окружающей среды, социальная справедливость.

По мнению В.Г. Городяненко, идеология устойчивого развития украинского государства призвана воплотить в жизнь тезис о повышении качества жизни на основе принципа социальной справедливости и должна включать две составляющие: 1) стратегию развития общества, то есть тот образ будущего, который необходимо воплотить в действительности; 2) социальные технологии, которые начнут реализовывать намеченную стратегию устойчивого развития.

Далее докладчик ознакомил присутствующих с моделью комплексного плана устойчивого развития города Днепропетровска, которая была разработана социологами ДНУ и предусматривает рассмотрение города как особого социального пространства и территориальной общности.

Эффективная реализация комплексного плана предполагает присутствие универсальных и частных социальных управленческих технологий, которые, по мнению докладчика, призваны решить следующие проблемы:

- разграничение властных функций на местах;
- конструирование рациональной схемы управления регионом;
- оптимизация информационно-аналитической деятельности в регионе;
- совершенствование деятельности по преобразованию социосферы как совокупности внешних и внутренних элементов;
- оптимизация деятельности по преобразованию экономического пространства:

Профессор В.Г.Городяненко также подчеркнул, что разработка и реализация комплексного плана устойчивого развития города позволит повысить качество жизни населения. Последнее находит выражение в таких показателях, как: качество окружающей среды; стабильность, устойчивость существования; решение демографических проблем; интеллектуализация труда; обеспечение занятости; благосостояние людей; демократические свободы; средняя продолжительность жизни. Однако достижение всех этих показателей возможно только с помощью комплексного планирования устойчивого развития региона в целом, а не только отдельной сферы. Вместе с тем, решение этой задачи весьма актуально для нашего государства, поскольку качество жизни граждан – залог устойчивого развития страны. Основной путь решения этой проблемы – разработка и внедрение концепции качества жизни как на общегосударственном, так и на местном уровнях, укрепление доверия населения к власти, создание материально-технической базы местного самоуправления, укрепление муниципальной собственности, осуществление ряда программ с привлечением средств населения.

Далее началось обсуждение докладов.

Доктор социологических наук, профессор, заведующего кафедрой социологии Межрегиональной академии управления персоналом В.И.Судакова (Киев) свой доклад *«Стимулирование гражданской активности как социально-технологическая проблема теории и практики местного самоуправления»* посвятил фиксации специфики ресурсов модернизации социальных технологий. Очень знаменательно, что социологи стараются максимально актуализи-

ровать и активизировать технологический потенциал социологической науки. Уже сегодня ясно, что многие из животрепещущих проблем в развитии украинского социума решить из центра практически невозможно. Это положение, по мнению докладчика, осознается руководством нашей страны, что находит отражение в сдвигах в административной реформе в сторону активизации управленческих стратегий по отношению к регионам, усиления их автономизации, социальной ответственности за качество жизни населения.

По мнению выступающего, специфика Украины в том, что здесь разворачивается поле очень серьезных латентных конфликтов. Прежде всего это конфликт между гражданами и институциональной системой общества, которая не может создать условия для поддержания оптимальной жизнедеятельности людей, результатом которого является депопуляция населения. Второй конфликт – это конфликт между продуктивной частью населения и инертной экономической системой, которая не может эффективно интегрировать эту часть общества и вытесняет ее за пределы данной системы, что находит выражение в миграционных процессах. Третий конфликт – это классовый конфликт между различными статусными группами украинского общества.

Профессор В.И.Судаков отметил, что надо искать новые механизмы интеграции, создавать новую политику, в основе которой лежит самообеспечение и самозанятость. Во-вторых, важным моментом является стимулирование гражданской активности – всемерное поощрение органов местного самоуправления в развитии тех функций, которые государство не может эффективно решать. Часть этих функций можно реализовать путем подключения граждан. В-третьих, немаловажный ресурс заключен в активизации и использовании потенциала 20 тысяч общественных объединений, которые сегодня существуют в Украине, но не обладают реальной властью и имеют весьма слабый интегрирующий механизм. И, наконец, несомненную пользу может принести использование имеющегося позитивного опыта в использовании социальных технологий в стимулирование гражданской активности в практике местного самоуправления.

Доктор социологических наук, профессор Запорожского государственного университета О.Л.Скидкин (Запорожье) в своем выступлении *«Социальная диагностика в контексте регионального развития»* отметил возрастание на современном этапе развития украинского общества роли социальных технологий. Обращая внимание на всю совокупность социальных технологий (в числе которых зафиксированы диагностика, проектирование, прогнозирование, социальное моделирование, социальное

конструирование), более подробно остановился на социальном диагностировании.

Докладчик обратил внимание на такой необходимый, но, к сожалению, отсутствующий фактор, как самодиагностика управленческой деятельности властных структур. Особо он остановился на проблеме самодиагностики деятельности, которую должны осуществлять все высшие учебные заведения в ходе подготовки специалистов. Были затронуты вопросы, связанные с разработкой критериев самодиагностики, самооценки возможностей как подготовки высококвалифицированных кадров, так и готовности этих кадров к активной работе в системе государственного управления. Выступающий обратил внимание присутствующих на необходимость подготовки специалистов, специализирующихся в области социального управления, что, по его мнению, могло бы решить многие проблемы как с разработкой, так и внедрением социальных технологий на всех уровнях функционирования социума.

По мнению доктора филологических наук, профессора, декана факультета систем и средств массовой коммуникации, заведующего кафедрой журналистики Днепропетровского национального университета В.Д.Демченко (Днепропетровск), прозвучавшему в сообщении "От "электоральной демократии" к "демократии-коммуникации", украинское общество еще не сложилось. Несмотря на функционирование огромного числа общественных организаций, влияние их на власть мизерное, то есть они не выполняют свои основные функции, поскольку образованы не снизу, благодаря усилиям граждан, а при поддержке власти, бизнеса, помощи международных фондов и организаций. И все-таки, несмотря ни на что, тенденции последовательного развития негосударственных инициатив у нас стали ощутимыми. В связи с этим, по мнению выступающего, особое значение в современных условиях приобретает использование в этих процессах средств массовой коммуникации. Современные социологи, конкретизируя содержание понятия "демократия", выделяют "демократию-коммуникацию", как одну из важнейших ее составляющих, которая обеспечивает знание о себе и о других, информирование граждан по различным вопросам, формирует объективное восприятие людей в отношении друг друга, развивает технику диалогического мышления. Все это может быть использовано в диалоге между гражданами и властью, разными политическими силами при разработке и принятии коллективных решений, выявлении общественного мнения, характеристики действий политических лидеров. Для «демократии – коммуникации» характерной чертой является стремление к достижению консенсуса. Это особенно важно для нашего общества, в котором накоплен значительный кон-

фликтный потенциал, общества, в котором долгие годы доминировали стереотипы поиска "врага", существовал монополизм в идеологии. По мнению выступающего, формирование «демократии-коммуникации», как общественного диалога, помогает искать и находить выход из самых безнадежных ситуаций.

Выступающий подробно остановился на сущности современных методик взаимодействия органов государственной власти и местного самоуправления со средствами массовой коммуникации, при этом отметил, что эти методики базируются на опыте стран, в которых уже длительное время развиваются демократические принципы взаимоотношений прессы и власти, поэтому они не всегда срабатывают в нашей стране.

В выступлении доктора социологических наук, профессора, зав. кафедрой Запорожского муниципального университета С.Л.Катаева (Запорожье) по теме: "Проблемы использования социальных технологий в практике муниципального управления" было обращено внимание на наличие таких проблем, как: 1) определенный дефицит конкретного содержания социальных технологий; 2) необходимость выявления приоритетов для решения социальных проблем, на которые прежде всего необходимо направлять городские ресурсы; 3) важность тесного контакта городских властей и социологов, который может быть очень эффективным, поскольку именно социологи могут подсказать приоритеты решения городских муниципальных проблем; 4) необходимость учета при принятии управленческих решений в отношении городских проблем соотношения видения этих проблем общественным мнением и властными структурами; 5) необходимость создания инновационных технологий, которые можно было бы использовать для фиксации социальных проблем. По мнению выступающего, большую пользу здесь могло бы принести использование таких отраслей знания, как синергетика и эстетика, которые активно развиваются в последнее время.

В выступлении кандидата социологических наук, доцента кафедры отраслевой социологии Днепропетровского национального университета А.М.Ячного (Днепропетровск) "Технологии реализации социальной политики в регионе" прозвучала мысль о том, что неспособность общества, его государственных структур разработать и реализовать курс на социальное обустройство общества приводит к конфронтации и гражданскому противостоянию. Далее выступающий отметил, что для того, чтобы осуществлять целенаправленное комплексное воздействие на социальные системы, внедрять социальные технологии, необходимо ясно представлять саму систему социальной политики и действующие в ней механизмы.

Требуется адекватный институт для изменения сложившегося положения по реализации социальной политики как для всего украинского общества, так и на уровне региона. Далее присутствующим были представлены основные направления реализации социальной политики в регионе, которые должны быть реализованы в виде социальных технологий

Выступающий также отметил, что искусственное сужение границ социальной политики региона до реализации какой-либо одной социальной функции (например, пенсионного обеспечения или социальной защиты малоимущих) свидетельствует о дискретности и слабости реально реализуемой социальной политики, что еще раз подчеркивает необходимость задействования потенциала социальных технологий, которые предполагают всесторонность, комплексность и согласованность планируемых и реализуемых подходов, операций, процедур.

В сообщении кандидата социологических наук, доцента, заведующей кафедрой социологии Криворожского педагогического института А.С.Лобановой (Кривой Рог) "Воспроизводство и эффективность использования трудового ресурса как проблема социальной политики" был затронут вопрос о развитии главного богатства страны – ее трудового потенциала. По мнению выступающей значительное повышение требований к качественным характеристикам трудового ресурсного потенциала, которые можно поддерживать и развивать только на основе системного, комплексного потенциала, требует существенных изменений в структуре, содержании и методах деятельности всех региональных социальных институтов и организаций, причастных к формированию и развитию трудового потенциала. Поэтому большое значение имеет образование в больших городах области общественных координационных советов по проблемам формирования, распределения и эффективного использования трудового потенциала, в состав которых должны входить информационно-диагностические центры, которые должны осуществлять постоянный мониторинг факторов, влияющих на уровень развития и эффективность использования трудоворесурсного потенциала города в соответствии с определенной системой взаимосвязанных экономико-статистических и социо-диагностических показателей. А.С.Лобанова ознакомила присутствующих с системой мониторинга динамики трудового потенциала Криворожского бассейна, разработанной кафедрой социологии Криворожского государственного педагогического института. Данная система состоит из шести блоков показателей, которые характеризуют:

- динамику демографических процессов;
- возможности воспроизводства жизнеспособных трудовых ресурсов;
- качественные характеристики личностно-

го трудового потенциала работников;

- системные качественные характеристики трудового потенциала города;
- показатели гармоничности, сбалансированности занятости;
- комплексные показатели качества рабочих мест.

В выступлении кандидата философских наук, доцента, заведующего кафедрой философии и социологии Луганского государственного педагогического университета им. Тараса Шевченко И.Ф.Кононова (Луганск) "Социология регионов и региональная политика в Украине" было отмечено, что развитие демократических практик, предполагает актуализацию региональных идентичностей. Регионализация выглядит как бунт примордиальных сил против конструирующих усилий национальных элит с целью унификации жизни в рамках стран. Регионализация оказывается глубоко связанной с глобализацией, которая, наоборот, ведет к ослаблению унифицирующей роли национальных государств. Эти обстоятельства дают импульс изменениям в самой структуре современного социологического знания. Ранее находившаяся на его периферии социология регионов под воздействием процесса регионализации, заявившем о себе в развитии странах еще в 60-е гг. XX в., начала активно развиваться и оказывать влияние на общую ситуацию в социологии.

Регионализм стал одной из важных моделей социологического подхода к изучению социальных процессов в российском постсоветском обществе. Есть определенные наработки и в украинской социологии, однако, по мнению выступающего, учитывая региональную гетерогенность Украины, нельзя не признать степень отрефлексированности этих проблем социологическим сообществом явно недостаточной. Это ведет к тому, что на практику региональной политики большее влияние оказывают концепции, разработанные экономистами и специалистами в области социально-экономической географии. В этой ситуации участие социологов в дискуссии об административно-территориальной реформе становится крайне необходимым. Оно способно спасти общество от опасных экспериментов.

Кандидат социологических наук, декан факультета довузовской подготовки Харьковского гуманитарного университета, доцент кафедры социологии Харьковского гуманитарного университета "Народная украинская академия" М.В.Бирюкова (Харьков, Украина) в докладе "Социальные технологии реструктуризации системы высшего образования региона" подняла две проблемы. Первая касалась необходимости научного определения границ регионов, что, по ее мнению, в первую очередь необходимо для эффективного управления регионом. Вто-

рая – необходимости более тесной взаимосвязи социологии, социологических исследований с практикой социального управления в системе высшего образования.

Выступающая вначале остановилась на проблеме, связанной с научным определением границ региона, выделением наиважнейших характеристик, которые позволяют установить, где заканчивается территория одной социально-территориальной общности и начинается другая, что, по ее мнению, в первую очередь необходимо для эффективного управления регионом.

Необходимость использования социальных технологий при реструктуризации системы высшего образования, по мнению М.В.Бирюковой, связана с тем, что образование является одним из системообразующих факторов формирования региона, поскольку связано с социально-экономическими, социокультурными, политическими и природно-географическими условиями, в которых оно функционирует. Поэтому одним из возможных и перспективных путей реформы высшего образования может быть ее регионализация, а региональная модель высшей школы является наиболее продуктивным объектом социального прогноза.

Далее выступающая остановилась на особенностях преобразований, которые предусматриваются при создании региональной системы высшего образования. По ее мнению, данные преобразования коснутся принципов формирования как структуры, так и содержания подготовки специалистов. Формирование оптимальной модели системы высшего образования в регионе целесообразно направить на решение таких задач, как: соответствие региональной конкретизации общегосударственной образовательной политике, удовлетворение социально-экономических потребностей региона в высококвалифицированных специалистах; соответствие уровня подготовки специалистов к требованиям рынка труда данного региона; соответствие содержанию набора образовательных услуг потребностям личности.

Были названы основные принципы, на которых должна базироваться региональная система высшего образования Среди которых: 1) принцип региональной самодостаточности, базирующийся на реконструкции экономики регионов и больших городских агломераций путем конверсии, модернизации инфраструктуры, приватизации; 2) внешне-экономический принцип – объединение регионов в единое социально-экономическое пространство стимулирования, развития производства в регионе и направленность развития высшей школы с учетом этих тенденций; 3) адаптивно-перспективный – подчиненность системы высшего образования экономической конъюнктуре и рыночному спросу с ориентацией на долгосрочные про-

граммы развития региона и страны; 4) принцип комплексности и взаимодополнительности – соединение вузов с наукой, производственной и непроизводственной сферами

В выступлении *"Технология сочетания количественных и качественных методов в социологическом исследовании малого предпринимательства"* кандидата философских наук, доцента кафедры теории и истории социологии Днепропетровского национального университета А.В.Гилкина (Днепропетровск) были затронуты вопросы развития малого бизнеса в регионе. Статистика свидетельствует о тенденции стагнации, а ученые и политики даже говорят о деградации малого предпринимательства в Украине. Вместе с тем, по мнению выступающего, с помощью только одной статистики невозможно вскрыть реальные проблемы малого бизнеса, определить эффективные пути их решения. Отсюда вытекает актуальность использования социологических методов. Причем наибольший, оптимальный эффект могут дать не одноразовые, а многократные, особенно мониторинговые социологические исследования проблем развития малого предпринимательства с использованием не только количественных, но и качественных методов.

Выступающий предложил разработанную им технологию сочетания количественных и качественных методов исследования проблем малого бизнеса.

Он также подчеркнул, что в ходе социологического мониторинга накапливается значительная информация, которая является систематизированной, ритмической, разветвляющейся поведению объектов в пространстве и времени. Это создает благоприятные условия для подготовки необходимых улучшений предпринимательской деятельности.

Недавно достигнута договоренность между учеными нашего города и специалистами Днепропетровской областной государственной администрации об использовании социологического мониторинга в процессе разработки и контроля за реализацией программы развития малого предпринимательства в Днепропетровской области

Рассмотрение проблем функционирования и развития регионального образования нашло продолжение в сообщении начальника Управления образования Фрунзенского районного совета г. Харькова, аспирантки Харьковского гуманитарного университета "Народная украинская академия"

Т.В.Топчий (Харьков, Украина) *"Становление системы непрерывного образования в регионе: проблемы организации и управления"*. В начале своего выступления она подробно рассмотрела существенные характеристики непрерывного образования, которые определены в Национальной доктрине развития образования

в Украине в XXI столетии, в Законе Украины "Про освіту". Далее Т.В.Топчий ознакомилась с действующей социальной технологией в сфере образования – социальным экспериментом, направленным на апробацию нового образовательного модуля, основанного на принципах Life long Education, сущностью которого является последовательная интеграция разных уровней образовательной подготовки с целью обеспечения комплексного гармонического влияния на учащегося, создание благоприятных условий для формирования творческого, активного, всесторонне подготовленного к жизни и труду человека.

Раскрывая теоретические и методологические основы эксперимента, выступающая отметила, что Харьковский гуманитарный университет "Народная украинская академия" – высшее учебное заведение IV уровня аккредитации – был открыт в 1991 году с целью проведения педагогического эксперимента, в рамках которого

осуществляется многоступенчатое образование – от дошкольного до послевузовского.

Сегодня ХГУ "НУА" является действующей моделью нетрадиционного учебного заведения, которое имеет все образовательные ступени от дошкольной подготовки с трехлетнего возраста в детской школе раннего развития через получение полного среднего образования в специализированной экономико-правовой школе к получению университетского диплома в Харьковском гуманитарном университете по одной из трех основных профессий – экономист, социолог и переводчик. С 1998 года в НУА функционирует факультет дополнительных специальностей: студенту предоставляется возможность получить степень магистра, второе высшее образование, учиться в аспирантуре и докторантуре.

В конце работы "Круглого стола" были подведены его итоги, приняты рекомендации.

МНОГООБРАЗИЕ КАРТИН МИРА

(материалы «круглого стола» по философии 16.11.02 г.Днепропетровск)

В редакции альманаха 16 ноября состоялся круглый стол, посвященный публикации В.Г.Заиченко "Размышления о сущем", Грани, № 4, 2001; №№ 1 и 2, 2002. В обсуждении приняли участие д.филос.н. В.И.Пронякин, к.филос.н. В.Б.Окороков, к.филос.н. С.В.Шевцов, к.фил.н. И.М.Никитина, к.физ-мат.н. Ю.М.Терентьев, литературовед Т.С.Черняховская.

Шевцов С.В.: Многообразие картин мира – не интеллектуальная ловка учёных, а повседневная реальность – вот, пожалуй, главный урок этого текста, чтение которого во мне, например, вызвало ощущение езды на американских горках. Поэтому, если можно вкратце о замысле создания "Размышлений..."

Заиченко В.Г.: Образ Г.А.Заиченко "зримо", а чаще незримо стоит за обсуждаемым текстом. Непосредственным же мотивом для написания послужило частное замечание в отзыве В.В.Сokolova на "Программу исследований..." Г.А.Заиченко по проблеме языка философии: – пусть языком занимаются лингвисты. Однако вся история современной западноевропейской философии показывает, что никуда философии от проблем языка не деться, и лучше всего это показать, опять же обращаясь к историко-философскому материалу. Так собственно и воз-

никла данная интерпретация вопроса о сущем и несущем.

Окороков В.Б.: Как следует понимать "несущее"? Это слово ведь имеет два смысла.

Заиченко В.Г.: "Несущее" истолковывается в оксюморонной дихотомии как: а) не сущее, б) то, что несет нечто. Равнозначное и равноценное восприятие этих толкований, более того, – их взаимное смысловое усиление – дает максимальный эффект. Это как практическое исполнение пирсовского образа каната, в котором каждая нить вносит вклад в его прочность.

Окороков В.Б.: Мне показалось очень интересным двойное толкование "несущего" для современного понимания физической реальности. Ведь "несущее" как то, что несет, и "несущее" как вместилище чего-то сущего адекватно физике (не демокритовским атомам в пустоте, а физике элементарных частиц).

Терентьев Ю.М.: Владимир Георгиевич Заиченко написал сократический текст, где в эмпирически заданной ситуации испытывается структура наличных представлений (картин мира). Вовлекаемый Сократом в обсуждение некоторого, представляющегося очевидным предмета эллин убеждался не только в том, что он его не знает. С каждым вопросом философа

становилось наглядным убожество имеющих у собеседника слов и представлений, неопределенность происхождения и необоснованность понятий и верований, неспособность проследить цепь умозаключений. Особенно парадоксальным для свободного гражданина являлось непонимание им своих желаний и надежд. Отвечая на вопросы философа, а затем и на свои, эллин обнаруживал абсурдность того, что представлялось достойной целью сверхусилий избранных героев: авторитет, признание, наслаждение и власть.

Главное достижение античной, и видимо человеческой мысли вообще, получило высшую оценку не только в виде приговора суда афинского демоса и фальсификации сути фундаментального результата в работе первого и ряда последующих учеников, но и в виде действий македонских и римских оккупантов, которые по замыслу пригласившей стороны были призваны с крестьянской основательностью, простодушием и искренностью стереть и память об истине.

Для просвещенной публики, которую трудно облазнить платоновским философом-правителем во главе сословия стражей, воспитанных в духе сторожевых псов, была предпринята имитация открытия Логики. Известный, по крайней мере, Пармениду, принцип запрета противоречий в суждениях был представлен перипатетиками как метод поиска истины в пределах (абсурдных для Сократа) обыденных представлений. В виде издевательства над невнимательными слушателями "аристотелевой картины мира", кроме замечательного утверждения о различном числе зубов у мужчин и женщин, была предложена противоречащая этой же логике концепция Перводвигателя и продемонстрирована возможность представить любую нелепость в форме силлогизма. Искреннюю оценку деятельности своей школы дал Аристотель, не рекомендовав свободным гражданам-землевладельцам профессиональное (в том числе, философское) образование.

Духовную реакцию демоса на открытие Сократа представить легче сейчас, когда средства массовой дебилизации, рядом с гороскопами, обсуждают практическое использование достижений внегалактической астрофизики для обеспечения характерных потребностей приматов.

Фальсификация проводилась достаточно тонко. Сократовский тезис "Познай самого себя" плавно подменялся на "Познай мир из самого себя". Далее следовало "Познай истину, уже содержащуюся в тебе, в твоих представлениях и твоих желаниях". Последующие шаги развивающейся мании величия были восприняты с восторгом толпами оптимистов и пессимистов, с удивительным комизмом меряющих мир своею "микрокосмической" особью. Одну из подспудных причин интеллектуального преда-

тельства можно усмотреть в застарелой ненависти платоников к фигуре Демокрита, чье невинное утверждение о том, что он бы не поменял самую скромную из истин на трон персидского царя, частично объясняет лишь ненависть самого Платона, неоднократно пытавшегося навязать себя в качестве правителя. Последующая двухтысячелетняя ненависть интеллектуальных жуликов к Демокриту по-видимому связана с пониманием того, что в принципиально верной системе атомов и пустоты, закономерно рождающей мира, нет и не будет вольера для безопасного использования интеллекта в общеприматовых целях. Сами термины "атом" и "пустота" лежали, в отличие от первоначал досократиков (воздух, вода, земля, огонь), вне сферы столь любимого невеждами и жрецами обыденного языка и не требовали перевода на него. Интеллектуальное предательство перешло в обычное. Находящийся в самоослеплении демос созрел для оккупации с последующим истреблением. Самим оккупантам эти изыски вначале не требовались. Для воспитанника Аристотеля, прозванного холуями великим, и его доблестных братков куда привлекательнее было сжигание персидских городов и детей с кровавым дележом добычи. На римлянах же был, насколько известно впервые, испытан мировоззренческий плюрализм, сексуальная революция, оккультные фестивали, массовые зрелища и наемная армия с предсказуемым результатом. В условиях римского расцвета из самосохранения возникла юстиция вместе с столь выразительно изображенной в работе Владимира Георгиевича юридической картиной мира. Впрочем, законопослушный римский сенатор, или пролетарий, как и справедливый римский суд – зрелище, наложившее на сословие юристов нечто неизгладимое. Но и в Риме уровень удовлетворенности, раскрепощенности, свободы от комплексов, ощущения собственной значительности и правоты, характерный для высших приматов (Антропологическая картина-2) так и не был достигнут – варвары помешали. Естественное и полностью разделяемое нами презрение наших предков-варваров к плебсу, который, как животные, не знает добра и зла и "делает, что хочет", не отменяет самодовольную ограниченность сознания дикаря, его веру в избранность собственной банды-племени, иерархическую структуру, поддерживаемую мифами, заветами, песнями и плясками (Антропологическая картина-1).

Оккупационной власти и обожествившим её ластивым рабам эллинская культура (внуки Сократа) противопоставила уникальный в известной нам части человеческой истории метафизический проект – проект создания личности, способной властвовать собой, движимой долгом и целями, выходящими за рамки индивидуального существования, владеющей своими

желаниями и мыслями, свободной от страха перед болью и смертью и согласной нести полную ответственность за свои дела (Антропологическая картина-3).

Незабываемым эпизодом 24-вековой информационной войны был поставленный через 400 лет после казни Сократа спектакль-пародия, где свободный человек, предлагающий и обсуждающий аргументы, не претендующий на владение истиной и ничего не обещающий, был заменен полномочным представителем вездесущих сил, воздействующим на эмоции и предвзятости доверчивых, простодушных, воспитанных в ветхозаветной вере людей чудесами, обещаниями и неоднозначными притчами. Трагическая смерть человека, пожертвовавшего своей единственной жизнью за убеждения, была заменена церемонией распятия с последующим воскрешением за престолом всемогущей вездесущей силы. Как это наблюдалось и позднее, информационная "победа" была закреплена традиционным нашествием варваров, горами трупов вокруг форумов и лицеев, полным уничтожением населения Эллады с изменением даже внешнего вида её жителей и козами, пасущимися у Колизея. Последним уникальным достижением античной культуры был подвиг неизвестных, которые смогли включить в обреченные на святость тексты и ветхозаветную картину некий культурный код, не только обеспечивший крушение империи возомнивших себя владыками мира рабов инстинктов, но позволивший через полтора тысячелетия воспроизвести духовную коллизию эпохи, независимо от степени сохранности оригинальных текстов. И Рене Декарт, которого считают основателем современной философии, начинает прямую полемику с Сократом: "все вещи, которые мы воспринимаем очень ясно и вполне отчетливо – истинны". Для потомка крестоносцев, подвергнутого об (л)учению Аристотелем звучит вполне цивилизованно, хотя и наивно. Потомки варваров оказались сообразительны и недоверчивы. Камуфлирующая теория двойственной истины (по которой "чистая публика", утратив право первой ночи в обмен на права и свободы в соответствии с Habeas Corpus и неограниченную свободу надувательства, в виде бонуса получает свободу воли, выводящую эту публику за рамки естественнонаучной картины мира) без ритмов, напевов, картинок, прямой лжи и стимулирования инстинктов не живет. К тому же современные последователи Аристотеля по привычке то Наполеона воспоют (Гегель), то Гитлера (Хайдеггер) с Пол Потом (Сартр). Трудно понять, как в отдельно взятой голове Маркса уживались девиз "подвергай все сомнению" и миссия пролетариата. К тому же и конвенцию о невмешательстве эти духовные наследники свободных землевладельцев не соблюдают: то Ньютона опровергают (Гете), то Менделя (Лы-

сенко), то противоречие между причиной и целью находят, то квантовую механику и парадоксы матлогики толкуют. А теперь в постмодернистской ипостаси у них истины нет. Можно подумать, что у них она раньше была и именно у них ее и спёрли. Нет, чтобы честно сказать: – Хотим в вольер и расслабиться. Признайтесь! И вам легче будет, и последователи найдутся. Нашлись же они у Ж.-Ж. Руссо. Именно таким представляется мне человеколюбивый вывод автора.

Окороков В.Б.: Для Сократа была в первую очередь важна этика. Он стремился разрешить проблему истинности бытия человека, пытаюсь соизмерить этику, как основу нравственности, и онтологию.

Кант дал ответ в виде категорического императива. Он не разрешил поставленную Сократом проблему, а лишь сумел обозначить ее след в трансцендентальной плоскости. Его категорический императив обозначил приоритет этики в области практических отношений.

Попытки ответа на вопрос Сократа в XX веке ассоциируются с именами Хайдеггера и Гуссерля. Эти попытки оказались безуспешными. Если физика смогла в XX веке спасти распадающуюся физическую реальность путем создания релятивистской квантовой механики, то философия сделать то же для распадающейся философской реальности не смогла. Обсуждаемый сегодня текст мне кажется актуальным и в этом отношении.

Никитина И.М.: Тексты В.Г. Заиченко, которые мне довелось читать, представляют собой – с формальной точки зрения – пародирование различных стилистических кодов, с помощью чего обнажается абсурдность многих сфер сегодняшнего нашего бытия. Это код, прежде всего, литературный, что и позволяет мне видеть в авторе литератора, писателя, не отрицающего самооценку автора как мыслителя: ведь мыслительная деятельность отнюдь не противопоказана любому высказыванию, тем более – вербальному.

На меня, как на филолога, производит наибольшее впечатление в текстах Владимира Георгиевича именно эта их особенность, которая настолько суггестивно энергична, что я, как человек внушаемый, заражаюсь основательностью и ироничностью его "письма".

Да, именно "письмо", как понимают французские философы-постструктуралисты, точнее всего определяет жанр обсуждаемого нами текста. Таким образом, он естественно вписывается в постмодернистский дискурс, в котором границы между жанрами, видами и родами "высказываний" принципиально не учитываются, а классическая (и, тем более "классицистическая") иерархия жанров и спецификаций стилей служит предметом игр (вспомним "антидраму" и "антироман", графическую ("конкретную")

поэзию, дефигуративную живопись etc). Сегодня, на излете постмодернизма, бороться уже не с чем, и данность "текста", "письма" воспринимается как должное – или же вызывает полемическую реакцию, влекущую в "неоклассику", к которой автор себя и причисляет.

Но, как мне видится, его тотальная ироничность (что особенно симпатично – не исключая и самоиронию), его стилистика, построенная на тонком пародировании различных словесных кодов (в том числе и небеллетристических); его игра словами, идеями, понятиями; постоянное самонаблюдение и самокомментирование – все это свойства постмодернистского мышления. Помимо суггестивного воздействия на читающего, автор воздействует на него напрямую, что как раз не свойственно постмодернистской этике, предполагающей свободу восприятия, плюрализм мнений, субъективное право, и даже обязанность, читателя извлекать из текста бесконечно разнообразные смыслы. Впрочем, существует ли хоть один постмодернистский текст, который обладал бы полным джентльменским набором этих качеств, перечни которых у разных комментаторов этого культурного феномена принципиально различны и столь же принципиально открыты?

В духе постмодернизма стоило бы оставить за автором право причислять или не причислять себя к тому или иному культурному дискурсу, что я и делаю. Но поскольку вербальные игры Владимира Георгиевича все же представляются мне наиболее интересными, хотелось бы увидеть, как эти стилистические изыски прозвучат на другом, скажем, украинском языке, которым автор прекрасно владеет. Если он возьмется за перевод, то ему придется заново сотворять текст – создавая и проясняя для себя (и для нас) новые повороты смыслов.

Черняховская Т.С.: Идея авторского перевода на украинский язык мне кажется очень интересной. Прежде чем вернуться к ней позволю себе несколько расширить предмет обсуждения по двум направлениям. Первое – это место "Размышлений о сущем" в контексте других произведений Владимира Георгиевича. Второе – в литературном процессе. С этих позиций мы имеем дело с принципиально новым литературным, специально это отмечу, феноменом. Не зря специалисты, пытаясь найти литературные аналоги текстам Заиченко, упоминают таких принципиально разных по стилю, жанру и тематике авторов, как Кафка и Джойс, Бирс и Флобер, Салтыков-Щедрин и Глеб Успенский. Такие аналогии несомненно просматриваются, но они носят частный характер не только сами по себе, а и вместе.

Давайте мысленно представим себе Кафку и Салтыкова-Щедрина или Джойса и Бирса, как одного автора. Получится ли эффект, схожий с эффектом от тех же "Размышлений о сущем"?

Нет, ничего даже отдаленно похожего не получается. На мой взгляд, если говорить о литературной традиции, то скорее следует вспомнить смесь ироничности, фантазии и реалистичности Свифта. Хотя и эта аналогия хромает на обе ноги, потому что тогда получается, во-первых, Свифт, у которого йеху и лилипуты не придуманы, а взяты из обыденной жизни; во-вторых, Свифт – оптимист.

На последнем слове следует остановиться отдельно. Как ни странно это может показаться, но впечатление от подавляющего числа вещей Заиченко на удивление оптимистично даже там, где он описывает жутковатые, если не просто жуткие ситуации. Да и в самом тексте ведь прямо сказано об историческом оптимизме автора и причине, кстати, совершенно неожиданной, этого оптимизма. Мне кажется, что еще одной причиной является его основательная информированность о поводах для глубочайшего пессимизма.

Возвращаясь к теме литературной традиции, следует отметить наше присутствие в поворотном моменте той части этой традиции, которая связана с особенностями восприятия обычным человеком государства, формальных и неформальных социальных структур. Тенденция последних столетий состояла в постепенном увеличении степени неприятия и ужаса человека перед лицом государства. Этот ужас достиг апогея в XX веке в творчестве Кафки и Оруэлла, Домбровского и Солженицина. Максимум, на который могла рассчитывать личность, – это внутреннее самосохранение. Даже у Войновича над системой можно смеяться, но сделать нельзя ничего. И вот перед нами тексты диаметрально противоположной направленности. Да что тут говорить, если чеховский "Злоумышленник" выворачивается в "Двух майорах..." наизнанку и в роли беспомощного и безграмотного выкручивателя гаек оказываются, причем самым естественным образом, чины правоохранительной службы, а подследственный играет с ними как кошка с мышкой.

Хочу отметить другой связанный с этим момент. Нам показано, причем на конкретных примерах, что в абсурде и с абсурдом можно жить. Жить творчески и интересно. Например, с насильно навязанными ипостасями.

Крайне необычны стилистика и жанр "Размышления о сущем" и других произведений автора. Это в каком-то смысле обычное исследование – как биолог изучает и описывает муравейник или механик какое-то устройство – последовательно, подробно и без особых эмоций. И одновременно это настоящая литература с именно литературной композицией, художественным образом (непривычным, но именно художественным).

И еще одно замечание. Владение языком. Оно виртуозное. При чтении в какие-то момен-

ты кажется, что в жонглировании словами автор заигрался и эта игра стала самоцелью, но дочитываешь такой фрагмент или произведение до конца и понимаешь, что все было подчинено цели максимально полного и точного выражения мысли.

Поэтому при всей внешней не традиционности "Размышлений о сущем", при всем его жанровом, стилистическом, каком хотите еще новаторстве в литературном отношении это классический текст или, еще точнее, текст, оживляющий и развивающий классическую литературную традицию. Поэтому было бы также чрезвычайно интересным и полезным увидеть авторский перевод, как я понимаю, под названием "Раздуми про суще".

В.И. Пронякин: Современная эпоха отличается интенсивной динамикой культурных процессов. Это, однако, не отменяет присутствия в её (эпохи) самосознании тягостных элементов инерции мышления. Так, в порядке марксистского наследия, у нас продолжает действовать презумпция "единственной верности" определенной точки зрения, желательно, чтоб это была точка зрения большинства. В марксистские времена единственность и верность определялись идеологией, а нынче пресловутую презумпцию диктует интеллектуальная мода (несмотря на то, что модой сейчас является в принципе плюралистическая установка). Как презумпция работала (и работает)? Любой советский студент, априорно будучи марксистом, имел право сказать, что Аристотель "колебался между", Беркли был "мракобесом", Кант "впал в агностицизм", а Гегель "вступил в противоречие с собственной системой". Сейчас можно говорить так: "Современное состояние европейского метафизического сознания свидетельствует о "детском" (очень раннем) периоде философского мышления".

Оставляя в стороне семантический аспект вышеприведённого суждения, предлагаю охарактеризовать его с формальной стороны. Перед нами не что иное, как парадигмальная самонаминация философии. Вообще говоря, в современном ментальном обиходе подобного рода номинаций достаёт, и, по-моему, – в избытке. Наша эпоха (в философском измерении) есть: постмодерная, пост(не)классическая, постметафизическая (и в этом, последнем, смысле – "постоталитарная") и проч. Если дефинитивный признак "пост-" принять как сущностную характеристику современной философии, то следует подивиться апофатической (т.е. достигнутой путём исключения всего, что за тысячелетия истории накопилось в мышлении содержательно "взрослого", зрелого) точности определения, с которой наш цитированный автор (я всё же его не назову) попал, как говорится, не в бровь, а в глаз. Действительно, если ныне нас окружает абсолютный "пост-", то всё,

что было раньше – было как бы "не взаправду", "понарошку"; теперь всё начинается с нуля ("деструкции" и "деконструкции" ведь сделали своё "креативное" дело разрушения предпосылок, оснований, рациональности, логоцентризма и прочей классической дребедени), и нынешняя философия даже не то, чтобы раннедетская; уж если идти до конца, то её следует признать вообще впавшей в младенческий ма-разм...

А если говорить серьёзно, то моим студентам делается смешно, когда они вдруг узнают: оказывается, древние греки и не подозревали о том, что они древние. Прав был основоположник: нельзя судить об эпохе исходя из её самосознания. "Нутряная" самооценка всегда сопровождается аберрацией интеллектуального видения. Для более или менее приближённой адекватности оценок (в отношении той или иной "эпохи") нужна "внеаходимая" (как сказал бы Бахтин) точка зрения, т.е. между субъектом и дефинитивным предметом должна образоваться семиотическая и временная дистанция.

Тут вот ещё какая заковыка. Откуда, собственно, выглядывают ослиные уши всепроникающего "ПОСтуниверсализма"? – Из локального культурного явления. Как-то на одной конференции я задал вопрос докладчику: не кажется ли Вам, что деконструктивистское нашествие свидетельствует о деаксиологизации современной западной культуры? (Об этом говорят многие интеллектуалы на Западе). Он ответил: то, что называют сейчас постмодерном, есть все-го-навсего *игровой комплекс французских филогических студий*.

Интересное "определение" эпохи как "конца стиля" даёт Борис Парамонов. Стиль – это классика, порядок, организованное бытие культурных форм. Стиль постмодерна – отсутствие стиля. Общим местом стало определять постмодерн как доминанцию эклектицизма в мировоззрении и методах, переходящего в диктат когнитивной безответственности. О нежелательности такого безоглядного анархического плюрализма предупреждал Г.А. Заиченко; не случайно одна из ключевых категорий в его творчестве – "комплементарность". Но так же не случайно, что те, кто у нас сейчас исповедуют деконструктивизм, стыдятся упорядоченности в мыслях. Им кажется позорным, если их уличат в "дискурсивной" логике. Всякая системность, иерархичность, линейность, непрерывность, преемственность считаются ретроградными категориями.

Иг. Вениамин (Новик) тонко заметил, что мы (условно говоря, "постсоветские" фигуранты) на нашем "соборном" Востоке живём еще в докантовскую, т.е. до (философско) антропологическую эпоху. В том смысле, что мы не отвыкли от ссылки на авторитетную поддержку, на патернализм.

Отсюда вытекают альтернативные следствия: мы либо впадаем в универсальный декаданс (который на Западе, кстати, весьма локален), либо в чернозёмно-вегетативную "автохтонность" (национальную "идентичность"). Для массового сознания культовыми явлениями становятся либо рабыня Изаура, либо "козацтво", для философского, соответственно – либо Деррида, либо Сковорода. Вот и выходит, что и разухабистая деконструкция, и "вітчизняна традиція" (как парадигмальные установки) – не менее "тоталитарны", чем "переживающая кризис", дышащая на ладан "метафизика". Так или иначе, всё наше философствование (начиная от аспирантских статей в "фаховых" изданиях и кончая академическими трудами) выливается в конформистскую стилизацию...

И относительно плюрализма. Древние греки не знали, что они древние, "изобретший" метафизику Аристотель не ведал, как она называется, герой Мольера не подозревал, что говорит прозой. Пока не ввели в научный обиход словечко "плюрализм", философия (начиная прямо с досократиков) "не знала", что она "плюралистична". Любая философская теория, какой бы она ни была, есть всего лишь *концептуальная версия* в отношении своего (конкретного) предмета. *Сущее* же всегда остаётся как таковым, независимо от того, что о нём думают философы.

Начало нынешнего века, таким образом, удивительно напоминает первые десятилетия века ушедшего; тогда некоторые западные философы "хоронили" метафизику, писали о кризисе рациональности и цивилизации в целом, провозглашали "конец истории" и пришествие "антропологической катастрофы"; другие в это же *самое время* создавали новые метафизические проекты, открывали перспективы "новой" рациональности и "нового" трансцендентального мышления. Что же касается "самой" культуры, то она *осуществлялась* вполне "естественным" (самодостаточным) путём и если в концептуальном плане становилась (тем ли иным образом) "соответствующей" *всем без исключения*

создаваемым "про неё" теориям, то в реальном плане существования её бытие разворачивалось "мимо" всяких теорий. Так что предсказывать или рассчитывать "солидарность концептуальных видений", наверное, не только невозможно, но и не обязательно.

Наконец, о несущем. Раскрыть его знаковый состав поможет гипертекстуальный анализ прагматики одной известной русской сказки. Согласно сюжету, *осознанно* (целенаправленно) действующие деконструктивисты (Дед да Баба) не могут решить поставленной задачи: разбить золотое яичко. (Знаменательно, что ситуация вполне постмодерная с точки зрения смысла намерений, т.е. *отсутствия* в них смысла: зачем, спрашивается, разбивать дорогую вещь?). Далее, деконструкция становится успешной в результате *непреднамеренного* действия (Мышка бежала, хвостиком махнула...). Дед и Баба плачут: им досадно оттого, что *не они* разбили яичко (здесь народная мудрость тонко подметила один из доминантных архетипов национальной [восточнославянской] идентичности). Какой же можно сделать итоговый вывод? – Целеоправданный состав *сущего* во всей описанной тут истории обеспечивает (так как хоть что-то делает с толком) *несущее*: Курочка Ряба.

Шевцов С.В.: Наша сократическая беседа – прекрасная иллюстрация обсуждаемого текста. В течение двух часов мы были, пользуясь тезаурусом юридической картины, свидетелями и соучастниками столкновения различных картин мира. Мог ли у нас получиться классический итог? Нет, и дело не столько в постмодернистской подоплёке проблемы, сколько в том, что вопрошание должно оставаться открытым. Думаю, что выражу некую общую атмосферу нашего дискурса относительно того, чтобы рекомендовать автору перевести вопрос о сущем и несущем на полисемантические грани украинского языка.

НОВІ ВИДАННЯ

1. Зарубежная социология XX века: Хрестоматия. Тексты /Отв. ред. В.Г. Городяненко. - Днепропетровск: Издательство ДНУ, 2001. - 336 с.
2. Соціологія міста: наукові проблеми та соціальні технології. Збірник наукових праць. - Дніпропетровськ, ДНУ, 2001. - 255 с.
3. Социология молодежи. Частично аннотированный библиографический указатель литературы за 1980 - 2000 годы / Отв. редактор В.Г. Городяненко. - Днепропетровск: ДНУ, 2001.
4. Соціологія: навчально-методичні програми. Посібник для викладачів та студентів /За редакцією професора В.Г. Городяненка. - Дніпропетровськ, ДНУ, 2002. - 576 с.
5. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів /За ред. В.Г. Городяненка. - К.: Видавничий центр "Академія", 2002. - 560 с.
6. Социология семьи. Частично аннотированный библиографический указатель литературы за 1980 - 2000 годы. /Отв. редактор В.Г. Городяненко. - Днепропетровск: ДНУ, 2001. - 74 с.
7. *Городяненко В.Г.* Социология: источниковедение и историография знания. Учебное пособие. - Днепропетровск, ДНУ, 2003. - 356 с.
8. Дніпропетровськ. Віхи історії. - Дніпропетровськ: Грані, 2001. - 265 с.
9. *Сурмін Ю.П., Серьогін С.М., Решетніченко А.В., Баштанник В.В., Наріжний Д.Ю., Машков К.В., Кіреєва О.Б.* Дніпропетровськ у дзеркалі громадської думки: Монографія /Під ред. д-ра соціологічних наук, професора Сурміна Ю.П. - Дніпропетровськ: ПОРОГИ, 2002. - 244 с.
10. *Сурмін Ю.П., Наріжний Д.Ю.* Избирательные технологии. - Дніпропетровськ: ПОРОГИ, 2001. - 120 с.
11. *Шепелев М.А.* Глобальный мир, ORDONUOVO и новая политическая наука. - Днепропетровск: Журфонд, 2002. - 307 с.
12. *Шепелев М.А.* Глобалистика. Учебное пособие для студентов ВУЗов в 2-х частях. Часть I. - Днепропетровск, Изд-во ДНУ, 2001. - 144 с.
13. *Шепелев М.А.* Глобалистика. Учебное пособие для студентов ВУЗов в 2-х частях. Часть II. - Днепропетровск, Изд-во ДНУ, 2001. - 122 с.

Від редакції:

З питань придбання вказаних видань можна звернутися :

1. **Дніпропетровський національний університет** кафедра теорії та історії соціології, тел. (0562) 45-40-60 або кафедра політології, тел. (0562) 47-15-11
2. **Видавництво "Грані"**, тел. (056) 744-08-20, м. Дніпропетровськ, вул. Леніна 14, к.5.

ABSTRACTS

TO 85-ANNIVERSARY OF V.V.TSHCHERBITSKY

Shcherbitsky Volodymyr Vasyl'ovych (1918-1990)

Tsurkanov G.V. He wanted the Good to People. The Touches to the Shcherbitsky's Portrait

HISTORY

Svitlenko S.I. The People's Willing Circles in Katerinoslav

Borodin E.I. The History of the Preparing and Adoption of the Law of USSR 'About General Foundations of the State Youth Politics in USSR' (1989-1991 Years)

Bobylyjova S.I. Germans and Mennonit's Population of Ekaterinoslav - Dniepropetrovsk. The Investment of This Population in the Sociocultural and Economical Development of the City (XVIIIth - 30th Years of the XXth Centuries)

Zaruba V.M. Chigirinsk's Campaigns

Kolesnikov K.M. To the Problem of the Typical Parallel's Between Russian and Ukrainian Conservatism (K.M.Leont'ev and V.K.Lypyns'ky)

Arhireisky D.V. The White Terror in Ukraine: Ideology and Politics

Gron V.V. The Condition of the Ukrainian Historical Science in the Works of the Native Historians in the 30th Years of the XXth Centuries

PHILOSOPHY

Prokof'ev F.I. The Role of a Person in the Society's Development

Panfilov V.A. The Problem of the Method of the Mathematical Cognition in Aristotel's Philosophy and Logic

Murashkin M.G. Self-Sufficientness: Philosophy and the Condition of the Philosopher

Petinowa O.B. The Mode of Life as a Specific Sphere of Social Existence

The mode of life is one of the fundamental sphere of social existence. In the process organization his materiel and spiritual requirements of person's are satisfied. The definition of conception «mode of life» this structure and specific in the article are considered.

Konoh M.C. Philosophy of Existentialism and It's Influence on the Problems of Education of a Person

The article under review presents rather interesting information concerning the influence of existential philosophy on human formation. The author examines the issue in a historical section through the famous existential philosopher's views on the problem of good and evil, freedom and finiteness of human being, one's attitude toward death. A modern person should realize its place in a real world. A personality-oriented education enriched with existential ideas is a must today.

Bojko M.C. Kirill-Mephodiy's Society: Philosophical Meditation about Forming of the Peculiarities of Ukrainian Psychology

Kataeva M.C. The Dailyness of Computerizing-Informational Culture

Panfilov O.Yu. The Main Law of the War as the One of the Keying Categories of the Philosophy of the Military Force

SOCIOLOGY

Shvets D.E. Modern society and education: the problems of the sociological measuring

It is analysed role of transformations modern Ukrainian society in development sociology education. It Is Noted that system of the education must have in itself structures providing need as traditional, so and modern and post-modern component. The Requirement to enlarge a student's free time for independent preparation is not provided tradition, skill, motive of the student. It is offered to mark the branch of the knowledge, which studies with sociological position of the problem of management education - «sociology of the educational management».

Skidin O.L., Kuz'menko V.I. The Personal Factor in the Sociology of Organizations and Government

The article is devoted to the analysis of personal factor's evolution in management process; to the mechanism of the analysis, to its forms, historic and sociological features. It describes a total depersonalization of management interaction as a practical tendency and theoretical problem. Max Weber, who understands it with the help of management improvement which is equal to its bureaucracy, pays a special attention to interpretation of this phenomenon. The article also describes talorism as a continued and in most cases realizator of Weber's ideas of management technology and as a condition of development of fordism's theory and practice.

Kononov I.F. The Value Interpretation of the Reality on the Regional Level (Example of Donbass Region)

In this article the author undertakes an attempt to unite subject fields of sociology of regions and theory of values. The values are considered as elements of the public ontology, running out above the personality projects of structural and functional bases of a society. The author also analyses the value world of Ukrainian nation, interpreted by the population of Donbass region.

Makhmadaminova G.A. Social-Unfavorable Family as Mechanism of Forming of Open Asocial Behavior

This article is devoted to analysis of the nature of socio-unfavorable families and their influence of minors in the form of destructive socialization. In this article the mechanism of forming of this category of families of open asocial behavior was worked out.

POLITICAL SCIENCES

Kvitka S.A. The Prognostic Aspects of the Theory of "The Long Waves"

Vysotsky A.Y. Legitimacy: the Analysis of Concept

The article is devoted "legitimacy" as a social concept.

Kovaljova O.O. Neofunctionalism Against Traditional Ways in the Theories of the European Integration

Starodub T.S. Genesis of the Views on the Ukrainian Identity in the Works of the Native and Foreign Explorers (Part I)

Tichomirova E.B. The Special Event as the Information Occasion

In article the problems of practical use of political establishments of the event communications as particular agent of informing of a public are surveyed.

The author analyses the essence of special events and their fundamental features, which express specificity and originality, distinguishing them from spontaneous events. As the important condition of efficiency of the «delivered» events the author considers their optimum mediatization. He comes to a conclusion, that any official body and political organisation, which really are troubled about the image, want to open for a public and to conquer her notice, should not be satisfied only with spontaneous events, because the PR-technologies, which are coupled to organisation and conducting of special events, fracture routine, usual life not only in the organisation, and around of it, frequently become event for a public and information occasion that about the given organisation have recollected a mass media and "amicably" have started talking about it.

Keywords: special event, "delivered" event, event communications, public relation, mediatization.

Donchenko S.P. Ukrainian Political Parts about the National Question (Beginning of the XXth Century)

Kalynovs'ky V.B. The Counters of the Democratic Globalization

Bardin O.M. The Terrorism as the Form of the Organization and the Expression of the Violent of the Unbinding of the Conflict

CHRONICLE OF THE SCIENTIFIC LIFE

Gilyun A.V. Social Technology of the Region's Development (the materials of "the Round Table" from Sociology in the 20.12.02, Dniepropetrovsk)

Multi-Variants of the World's Pictures (the materials of "the Round Table" from Philosophy in 16.11.02, Dniepropetrovsk)

NEW EDITIONS

Редакція приймає до друку статті, рецензії та наукові повідомлення з філософії, історії, соціології, політології

УМОВИ ПРИЙНЯТТЯ МАТЕРІАЛІВ ДО ДРУКУ:

1. Статті приймаються в електронному вигляді (формат MS Word 7.0/97 або ttf) разом з друківним примірником роботи за власним підписом автора. Обсяг: до 14 сторінок комп'ютерного набору. Рукописи мають бути відредаговані. Текст подається в авторській редакції, за точність викладеного матеріалу відповідальність покладається на авторів. Рукописи не повертаються.

2. Відомості про автора: прізвище, ім'я та по батькові, місце роботи, посада, науковий ступінь та вчене звання (якщо є), адреси (домашня і робоча) та контактний телефон.

3. Вимоги до параметрів статті: формат аркуша — А4 (210x297 мм), верхнє поле — 2 см, нижнє — 2 см, ліве — 3 см, праве — 1 см, розмір символу (кегель) — 14, інтервал — 1,5. Сторінки нумерувати не потрібно. Назва статті — великими літерами. Над назвою, праворуч, вказати прізвище автора (ініціали перед прізвищем). Після назви курсивом — інформація про автора (прізвище, ім'я та по батькові, місце роботи і посада, наукове звання та ступінь). Далі — текст статті. Посилання на використану літературу подаються в кінці статті, з дотриманням усіх бібліографічних вимог. Статті приймаються українською, російською та англійською мовами.

4. Звертаємо особливу увагу на оформлення бібліографічного списку. Бібліографічний список озаглавлюється — **Література**; якщо автором використовуються поряд з науковою літературою також історичні джерела — **Джерела та література**. Нумерований список використаної літератури слід складати в алфавітному порядку (література латинцею - після кириличної) із зазначенням автора (прізвище, ініціали), назви роботи, місця видання, видавництва та року, обсягу (кількості сторінок); при посиланні на статтю — сторінок, на яких її вміщено у виданні. Посилаючись на джерело у тексті, слід обов'язково вказувати у квадратних дужках його номер за списком, том, випуск і сторінки; при повторному посиланні у тексті на те ж саме джерело вказують його номер згідно зі списком (зазначається у списку один раз), змінюючи при потребі номери сторінок, томів, частин. Оформлення бібліографічного списку: розмір символу (кегель) — 12, інтервал — 1.

5. Примітки та посилання (якщо автор бажає розкрити певну думку, що не має прямого і безпосереднього відношення до змісту статті) до роботи потрібно розташовувати в кінці статті перед списком літератури. Вставлені до тексту графіки, схеми і малюнки автор має подати в окремих файлах (для малюнків формат tif, для схем, графіків та таблиць — MS Excel 97), імпортовані в Word ілюстрації не можуть бути використані для подальшої роботи. Графічна інформація подається у чорно-білому варіанті.

6. До роботи обов'язково додається переклад її назви та анотація англійською й українською (російською) мовами. В анотації повинні бути викладені основні методологічні і методичні принципи, результати та висновки дослідження.

7. Рукописи не рецензуються і не повертаються. Редакційна експертиза проводиться виключно для внутрішнього використання. Статті за підписами авторів відбивають їхні власні погляди, які можуть не співпадати з позицією редакційної колегії. Редакція залишає за собою право скорочувати статті та здійснювати літературне редагування, що не впливає на зміст статті.

8. Публікація статей здійснюється за рішенням редакційної колегії. Умови публікації дисертаційних досліджень обговорюються окремо.

Статті, що не відповідають зазначеним вимогам, не розглядаються.

Рукописи приймаються за адресою:

Україна, 49000, м. Дніпропетровськ, вул. Леніна, 14, к.5 (з 9⁰⁰ до 12⁰⁰ та з 13⁰⁰ до 18⁰⁰) або висилаються електронною поштою (e-mail) за адресою: kvitka@miac.dp.ua

Телефон для довідок (056) 744-08-20, факс: (056) 744-62-78.

Здано до набору 02.01.03
Підписано до друку 27.01.03
Зам. №

Формат 60x84 1/8
Бумага офсетна
Гарнітура Times

Друк офсетний
Тираж 1000 прим.

Умовн.-друк. арк.
Обл.-вид. арк.

Видавництво «Грані», 49000, м. Дніпропетровськ, вул. Леніна, 14, к.5
Віддруковано в друкарні ЗАТ Видавництво «Поліграфіст», 49070, м. Дніпропетровськ, вул. Серова, 7